

5 3 (25) 173
Р. 43

П.Ф.ДЗМІТРАЧКОУ В.Л.МАРАЗЕВІЧ

БЕЛАРУСЬ

у другой палове XVII-XVIII стст.

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

МАГІЛЁўСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
імя А.А.КУЛЯШОВА

П.Ф.ДЗМІТРАЧКОЎ, В.Л.МАРАЗЕВІЧ

БЕЛАРУСЬ

у другой палове XVII-XVIII стст.

Дапушчана Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці вучэбнага дапаможніка
для студэнтаў гістарычных факультэтаў

УДК 941 (476)
ББК 63.3 (2Б)
Д 53

*Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага
і экспертнага савета МДУ імя А.А.Куляшова*

Рэцэнзенты:

Доктар гістарычных навук, прафесар М.С.Сташкевіч

Доктар гістарычных навук Г.Я.Галенчанка

Кандыдат гістарычных навук, дацэнт А.А.Вараб'ёў

Дзмітрачкоў П.Ф., Маразевіч В.Л.

**Д 53 Беларусь у другой палове XVII-XVIII стст.: Вучэбны дапаможнік. —
Магілёў: МДУ імя А.А.Куляшова, 2000. — 128 с.: іл.**

ISBN 985-6586-33-X

Разглядаюцца асноўныя пытанні гісторыі Беларусі другой паловы XVII-XVIII стст.
У прыватнасці, асвятляюцца войны, што праходзілі тады на Беларусі, эканамічнае
развіццё беларускіх зямель, сацыяльныя пытанні, падзелы Рэчы Паспалітай і
ўключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай дзяржавы, іх становішча ў ёй у
канцы XVIII – пачатку XIX стст.

Разлічана на студэнтаў гістарычных факультэтаў, пашырэнне і паглыбленне
іх ведаў.

**УДК 941 (476)
ББК 63.3 (2Б)**

ISBN 985-6586-33-X

© П.Ф. Дзмітрачкоў, В.Л.Маразевіч, 2000
© Выдавецтва МДУ імя А.А.Куляшова, 2000

УСТУП

У апошнія гады павялічыўся выпуск вучэбнай літаратуры па гісторыі Беларусі для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў рэспублікі. Але гэта ў асноўным абагульняючыя выданні, у якіх адлюстроўваецца айчыная гісторыя з старажытных часоў да нашых дзён. Разам з тым ёсць неабходнасць у падрыхтоўцы літаратуры па асобных перыядах гісторыі нашай краіны, таму што работа з такой літаратурай дае магчымысць пашырыць і паглыбіць веды студэнтаў па многіх важнейшых пытаннях айчынай гісторыі. Менавіта такую мэту мае дадзены вучэбны дапаможнік. Ён з'яўляецца працягам тых выданняў, якія ўжо раней былі падрыхтаваны на кафедры гісторыі і культуры Беларусі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова.¹

У дапаможніку асвятляюцца асноўныя пытанні гісторыі Беларусі другой паловы XVII—XVIII стст. Яны, у прыватнасці, тычацца войнаў, якія праходзілі тады на Беларусі, эканамічнага развіцця, сацыяльных адносін, падзелаў Рэчы Паспалітай і ўключэння беларускіх зямель у склад Расіі. Па ўсіх гэтых пытаннях пададзены значны фактычны матэрыял, указана неабходная літаратура для самастойнай работы. Раздзелы першы, трэці, пяты напісаны дацэнтам П.Дзмітрачковым, раздзелы другі і чацвёрты — В.Маразевічам.

Вучэбны дапаможнік прызначаны перш за ўсё студэнтам гістарычнага факультэта, але ён можа выкарыстоўвацца і навучэнцамі агульнаадукацыйнай школы, сярэдніх спецыяльных вучэбных устаноў, усім, хто цікаціцца гісторыяй нашай краіны.

Раздзел I

ВОЙНЫ НА БЕЛАРУСІ У СЯРЭДЗІНЕ – ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVII ст.

§ 1. Паўстанні на Беларусі

ў канцы 40-х — пачатку 50-х гадоў XVII ст.

У сярэдзіне XVII ст., а дакладней, з канца 40-х гадоў гэтага стагоддзя Беларусь уступіла ў адзін з найбольш цяжкіх перыядаў у сваёй гісторыі. У гэты перыяд тэрыторыя Беларусі была ахоплена ваеннымі дзеяннямі, якія працягваліся больш за 20 гадоў. Першы этап узброенай барацьбы быў звязаны з паўстаннямі 1648—1651 гадоў, другі адносіцца да часу вайны Расіі і Рэчы Паспалітай 1654—1667 гадоў, і трэці прыпадае на гады Паўночнай вайны (1700—1721 гг.).

Неабходна адзначыць, што ў гістарычнай літаратуры выказваліся, ды і цяпер выказваюцца, розныя пункты гледжання на падзеі таго часу. Гэта тычыцца, у прыватнасці, ацэнкі паўстанняў, якія праходзілі на тэрыторыі Беларусі ў канцы 40-х—пачатку 50-х гадоў XVII ст. Так, некаторыя гісторыкі па сутнасці адмаўлялі народны характар барацьбы, якая адбывалася тады і спрабавалі звесці яе толькі да выступленняў казацтва, дзеянняў казацкіх атрадаў ("загонаў"), прыходзіўшых з Украіны. На іх думку, гэта быў "казацкі бунт".

У савецкай гістарычнай літаратуры на першы план ставіліся выступленні сялян. Сам рух, які разгарнуўся ў канцы 40-х — пачатку 50-х гадоў XVII ст., ацэньваўся як антыфеадальны і нацыянальна-вызваленчы. Прычым асаблівы акцэнт рабіўся на вызваленчыя імкненні паўстаўшых, іх жаданні ўз'яднацца з Расіяй. У вучэбнай літаратуры 50-х—70-х гадоў, напрыклад, ён разглядаўся як "освободительная война белорусского народа. Борьба за воссоединение Белоруссии с Русским государством в середине XVII в."¹

У сучаснай гістарычнай літаратуры падзеі 1648-1651 гадоў на Беларусі разглядаюцца больш аб'ектыўна. Ва ўсялякім разе не адмаўляецца народны характар гэтага руху, яго антыфеадальная, антыпрыгонніцкая накіраванасць. Праўда, і цяпер у некаторых публікацыях перабольшваецца роля казацтва і разам з тым ігнаруюцца факты імкнення пэўнай часткі насельніцтва Беларусі атрымаць дапамогу ад расійскага цара і нават прызнаць яго ўладу.

Больш аднадушныя гісторыкі ў вызначэнні прычын тых паўстанняў. Практычна ўсе яны звязваюць гэтыя прычыны з узмацненнем феадальнай эксплуатацыі і запрыгоньваннем сялян, якія складалі асноўную частку насельніцтва. Асабліва цяжкім было становішча сялян тых фальваркаў, дзе панавала паншчына. Яе выконвалі т.зв. цяглыя сяляне. Але ўскладнілася становішча і сялян асадных, якія выплочвалі грашовы чынш, а таксама іншых катэгорый феадальна залежных людзей. Памеры паншчыны і грашовы чынш, як сведчаць праведзеныя даследаванні, да сярэдзіны XVII ст. узраслі ва ўсіх рэгіёнах Беларусі.

Працягваюся тады і рост прыгонніцтва, у выніку чаго беларускае сялянства канчаткова страціла рэшткі сваёй вольнасці і апынулася ў залежнасці ад магнатаў, шляхты і іншых землеўладальнікаў. Гэта залежнасць была юрыдычна аформлена дзейнічаўшым у ВКЛ заканадаўствам, у прыватнасці, Статутам 1588 года. Права феадалаў у адносінах да прыгонных сялян практычна былі не абмежаваныя, яны нават караць іх маглі па сваіх меркаваннях. У Статуце ВКЛ 1588 года аб гэтым запісана так: "Будеть вольно и тепер каждому пану подданаго своего... подлуг поразуменыи свайго скарать..."²

І паны каралі сялян так, як хацелі, здзекваліся над прыгоннымі. Аб такіх самавольствах пісалі многія сучаснікі, характарызуючы сацыяльна-палітычныя парадкі Рэчы Паспалітай, у складзе якой пасля Люблінскай уніі 1569 года апынуліся і беларускія землі разам з землямі ўсяго Вялікага княства Літоўскага. Так, польскі публіцыст сярэдзіны XVII ст. А.Старавольскі пісаў, што ў Рэчы Паспалітай "нет ничего, кроме дикого рабства, отдавшего жизнь человека в полную власть его пана. Любой азиатский деспот не замучит за свою жизнь столько людей, сколько замучат за один год в свободной Речи Посполитой".³

Да сярэдзіны XVII ст. пагоршылася і становішча гараджан, жыхароў беларускіх гарадоў і мястэчак. Няспынна раслі падаткі на карысць дзяржавы, узмацнялася ўмяшанне ў жыццё гараджан з боку магнатаў і шляхты. Разам з тым абвастраліся супярэчнасці і ўнутры самой гарадской абшчыны, паміж нізамі і гарадской вярхушкай. Ускладнілася таксама і рэлігійнае жыццё на Беларусі, таму што абмяжоўваліся і парушаліся правы праваслаўных, насаджаліся каталіцызм і уніяцтва.

Усё гэта і выклікала незадаволенасць шырокіх мас насельніцтва Беларусі, перш за ўсё сялян і гарадскіх нізоў, якія падняліся на барацьбу за паліпшэнне свайго становішча.

Важную ролю ў разгортванні гэтай барацьбы адыграла народнае паўстанне на Украіне пад кіраўніцтвам Б.Хмяльніцкага. Ужо першыя звесткі аб перамогах Хмяльніцкага пад Жоўтымі Водамі і Корсунем у маі 1648 года выклікалі хваляванні беларускіх сялян і гараджан, асабліва ў тых раёнах, якія прымыкалі да Украіны. Аб такіх хваляваннях сведчаць гіс-тарычныя крыніцы, у прыватнасці, паведамленні мясцовых улад. Так, Пінскі падстароста 20 жніўня 1648 года даносіў падканцлеру ВКЛ Казіміюв Сапегу.

што паўстаўшыя сяляне “нападаюць на шляхоцкія маёнткі, паляць іх, шляхцічаў караюць на смерць, багатых купцоў да бедных раўнаюць”.

Паўстанне на Украіне стала як бы штуршком, які паскорыў выступленні на Беларусі, тым больш, што для падтрымкі гэтых выступленняў Б.Хмяльніцкі накіроўваў на Беларусь спецыяльныя казацкія атрады. Так, першым сюды прыбыў летам 1648 года казацкі атрад на чале з Галавацкім, потым з’явіліся атрады Небабы, Крывашапкі, Гаркушы, Міхненкі, Галоты і іншыя.

Трэба зазначыць, што ў складзе казацкіх атрадаў было шмат беларусаў, якія раней уцяклі ў Запарожскую Сеч. Некаторыя гісторыкі ўвогуле лічылі, што менавіта беларускія сяляне-уцекачы стварылі гэтую вольную казацкую абшчыну. Такой думкі, напрыклад, прытрымліваліся В.Ластоўскі, У.Пічэта, У.Ігнатюскі. Яны падкрэслівалі важную ролю казацкіх атрадаў у падзеях, якія адбываліся на Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. Гэтыя атрады не толькі садзейнічалі ўздыму народнага руху на Беларусі, але і ўносілі ў яго элементы арганізаванасці, надавалі яму ўзброены характар.

Крыніцы, якія маюцца ў гісторыкаў, сведчаць, што насельніцтва Беларусі, сяляне і жыхары гарадоў і мястэчак, паўсюдна далучаліся да казакоў і сумесна змагаліся з урадавымі войскамі. “Усе паказачыліся і пакляліся адзін аднаму стаяць да апошняга” — гаворыцца ў адным з дакументаў. “Белорусцы всякие черные люди всех городов и уездов стоят против ляхов с казаки заодно, — паведамлялі цару Аляксею Міхайлавічу сеўскія ваяводы”.⁴

Такім чынам, з самага пачатку барацьба на Беларусі стала набываць шырокі размах. Прычым ў яе былі ўцягнуты не толькі беларускія сяляне і жыхары гарадоў і мястэчак, але і частка праваслаўнай шляхты, праваслаўнага духавенства, правы якіх таксама былі ў нейкай ступені ўшчэпленыя. Вось як ацэньваецца рух на Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. аўтарамі вучэбнага дапаможніка “Нарысы гісторыі Беларусі”, выдадзенага ў 1994 годзе: “У вайне супраць феодалаў прымалі ўдзел усе слаі і сацыяльныя групы эксплуатаемага насельніцтва, а таксама частка дробнай праваслаўнай беларускай шляхты, праваслаўнага духавенства”.⁵ Такую выснову падзяляюць многія сучасныя гісторыкі.

Безумоўна, мэты і інтарэсы розных удзельнікаў паўстання не былі аднолькавымі, не заўсёды супадалі. У той час як людзі простыя, асабліва сяляне (а яны сумесна з казакамі і гарадскімі нізамі былі галоўнай і найбольш актыўнай сілай руху), вялі рашучую барацьбу супраць феодалаў-прыгнятальнікаў за паляпшэнне свайго жыцця, праваслаўная шляхта ды і духавенства імкнуліся толькі да пашырэння сваіх правоў. Таму і дзейнічалі яны не заўсёды паспяховы. Але ў цэлым народны рух на Беларусі меў антыфеадальную накіраванасць, гэта быў рух сацыяльнага, класавага характару.

Больш складаным з’яўляецца пытанне аб мэтах і інтарэсах украінскіх казакоў, якія прыйшлі тады на Беларусь. Чаго яны шукалі тут, да чаго

імкнуліся? На гэта пытанне няма адназначнага адказу. У савецкі час у гістарычнай літаратуры, у тым ліку і ў вучэбнай, сцвярджалася, што казакі прыйшлі на Беларусь, каб дапамагчы тутэйшым сялянам і гарадской беднаце ў іх барацьбе супраць польска-літоўскіх феодалаў, г.зн. мэты іх звязваліся з класавай салідарнасцю. Аднак такое тлумачэнне не зусім пераканаўчае, ды яно і не абгрунтоўвалася. Безумоўна, казакі разумелі мэты беларускіх сялян і жыхароў гарадоў і мястэчак, тым больш, што шмат якія з іх былі выхадцамі менавіта з гэтага асяроддзя.

Але не з класавай салідарнасці зыходзіў Б.Хмяльніцкі, калі накіроўваў казацкія атрады на Беларусь. На думку многіх гісторыкаў, у гэтым пытанні ён перш за ўсё ўлічваў ваенна-стратэгічныя інтарэсы. Б.Хмяльніцкага, як і яго паплечнікаў, непакоілі значныя ваенныя сілы, якія мела на Беларусі Вялікае княства Літоўскае і якія маглі быць накіраваны і на Украіну ўрадам Рэчы Паспалітай. І ўвогуле, каб дабіцца поспеху ў барацьбе, якая пачалася на Украіне, трэба было пашыраць фронт гэтай барацьбы, шукаць падтрымку і з боку насельніцтва суседніх зямель.

Б.Хмяльніцкі і кіраўнікі казацкіх атрадаў, што дзейнічалі на Беларусі, ўлічвалі і рэлігійныя інтарэсы праваслаўнай царквы. Многія гісторыкі ўказвалі на тое, што народны рух і на Украіне, і на Беларусі меў рэлігійную афарбоўку. Як адзначаў М.Кастамараў, Хмяльніцкі вырашыў адпомсціць панам-ляхам вайною не за сваю толькі крыўду, але за зневажанне веры рускай і за ганьбаванне народа рускага. Меліся на ўвазе праваслаўныя ўкраінцы і беларусы. Асабліваю незадаволенасць казакоў, як і ўсіх праваслаўных жыхароў беларускіх зямель, выклікала насаджэнне ўніяцтва. М.Кастамараў пісаў, што "самовольные казаки ещё более возненавидели унию, как один из признаков панского насилия над собою". Праваслаўная рэлігія, на яго думку, "сделалась для русского народа знамением свободы и противодействия панскому гнету".⁶

Неабходна адзначыць, што ў гістарычнай літаратуры было выказана і яшчэ адно меркаванне наконт мэтай казацкіх атрадаў, якія накіроўваліся Хмяльніцкім на Беларусь. Яно звязваецца з планамі ўкраінскага гетмана і казацкай старшыні аб уключэнні ў межы дзяржавы, якую яны імкнуліся стварыць, зямель паўднёва-усходняй Беларусі. Упершыню гэта было выказана ў артыкуле расійскага гісторыка Н.Рубінштэйна "Классовая борьба на Украине в XVII в.". У гэтым артыкуле ён пісаў, што "...украинская старшина имела давние виды на присоединение Белоруссии и поднимала вопрос о наступлении на Белоруссию ещё в переговорах с Москвою в 1651 г. Присоединение Белоруссии должно было укрепить её политическое положение и дать ей значительные экономические выгоды, открыв ей самостоятельный выход на Запад".⁷ Такого меркавання прытрымліваюцца і некаторыя сучасныя беларускія гісторыкі, яны сцвярджаюць, што вызваленчы рух у паўднёвых паветах Беларусі, якія прылягалі да Украіны, інспіраваўся агітатрадамі Хмяльніцкага. Гэтая пазіцыя ўвайшла і ў даведчыя выданні. Вось як ахарактарызаваны агуль-

ныя мэты Б.Хмяльніцкага ў час падзей 1648-1654 гадоў у "Энцыклапедыі гісторыі Беларусі" (т. 2. Мн., 1994): "У дачыненні да Беларусі ў Хмяльніцкага былі асобныя планы. Ён хацеў адцягнуць ад наступлення на Украіну беларуска-літоўскае войска і звязаць яго военнымі дзеяннямі на тэрыторыі Беларусі, а пры складванні спрыяльнай сітуацыі спадзяваўся далучыць частку Беларусі (асабліва Палессе і Падняпроўе) да Украіны пад эгідай праваслаўнай царквы".⁸ Заўважым, аднак, што такіх меркаванняў прытрымліваюцца не ўсе гісторыкі.

Спрэчным застаецца пытанне і аб палітычных мэтах народнага руху. Як ужо адзначалася, у савецкі час большасць гісторыкаў звязвала гэтыя мэты з імкненнем беларускага народу да вызвалення з-пад улады польска-літоўскіх феодалаў і ўз'яднання з Расіяй. Сапраўды, боць шэраг фактаў, якія сведчаць, што не толькі ўкраінскія казакі, але і насельніцтва некаторых раёнаў Беларусі гатова было перайсці пад уладу рускага цара. Так, у 1651 годзе ў Маскву прыбыў ігумен Дзісенскага манастыра Афінаген Крыжаноўскі, які абвясціў сябе паслом ад насельніцтва Полаччыны. У Пасольскім прыказе ён заявіў, што яго "послалі ко государю ис Полоцка все белорусцы... и велели ему бити челом государю, чтобы он их белорусцев принял в свою государеву оборону". У 1654 годзе ў Маскву прыбыла дэлегацыя жыхароў Слуцка з просьбаю вызваліць іх ад прыгнёту польскіх і літоўскіх феодалаў. Дэлегацыю ўзначальвалі мясцовыя купцы браты Мельянтовічы. У гэты ж час апоцаккі ваявода паведамляў у Маскву, што па правабярэжжы Заходняй Дзвіны ўсе гараджане і сяляне ("пашенные люди") імкнуцца быць "в соединении к Великой России". Цар Аляксей Міхайлавіч тады ж пісаў Багдану Хмяльніцкаму, што жыхары беларускіх гарадоў аб уз'яднанні з Расіяй "бити челом присылают".⁹

Нельга, як гэта робяць некаторыя сучасныя гісторыкі, ігнараваць прыведзеныя факты. Аднак было б не зусім правільна і пераацэньваць іх. Широкага руху за ўз'яднанне Беларусі з Расіяй, на думку многіх гісторыкаў, не было ні тады, ні пазней. Прарускі, працарыскі настрой у асноўным быў пашыраны ў асяроддзі праваслаўных, галоўным чынам ва ўсходняй Беларусі, на межах з Расіяй.

Што ж тычыцца антыпольскіх настрояў (аб гэтым таксама трэба сказаць, раскрываючы палітычныя аспекты народнага руху), то яны, безумоўна, мелі месца як сярод украінскіх казакоў, так і сярод беларускага насельніцтва праваслаўнага веравызнання і вызначаліся іх адмоўнымі адносінамі да католікаў і уніятаў. Нягавісць да ўсяго польскага вылівалася нават, як адзначаў М.Кастамараў, у гібель некаторых праваслаўных рамеснікаў і гандляроў толькі за тое, што, трымаючыся тагачаснага звычаю, яны насілі польскае адзенне або закідвалі ў гаворцы польскія словы.¹⁰

Такім чынам, мы павінны мець на ўвазе і палітычныя мэты ўдзельнікаў руху, які ахапіў Беларусь у сярэдзіне XVII ст. Аднак не яны вызначалі яго характар і накіраванасць. Гэты рух, як мы ўжо адзначалі, быў сацыяльным, антыфеадальным. У барацьбе, што разгарнулася тады на беларускіх

землях, сутыкнуліся дзве асноўныя і разам з тым супрацьлеглыя сілы: казацка-сялянскія атрады і атрады ніжэйшых слабѣ мяшчанства, з аднаго боку, і войска ВКЛ, якое ўключала наёмнае і шляхецкае апалчэнне, з другога. Невыпадкова гэта барацьба была крывавай, разбуральнай, суправаджалася вынішчэннем паноў, багатых гараджан. “Чэрнь так раз’юшылася, — адзначалася ў адной з крыніц, — што вырашыла ці знішчыць шляхту, ці загінуць”. Вельмі жорстка дзейнічалі казацкія атрады. Напрыклад, казацкі атрад М.Небабы, узяўшы вясной 1649 года Гомель, перабіў тут усіх католікаў і уніятаў і каля 1500 яўрэяў. За год да гэтага летам 1648 года казакі Галавацкага выразалі ў Гомелі каля 600 шляхцічаў.¹¹

Бязлітасна распраўляліся з паўстанцамі і мірнымі жыхарамі ўрадавыя войскі. У Тураве, напрыклад, усе жыхары, якія засталіся ў горадзе пасля адыходу казацка-сялянскіх атрадаў, былі перабіты. У Чачэрску жалнеры “казакоў выбраў полтораста человек, отсеки правые руки по запястья, а 50 де человек на кольца посажали, а достальных де казакоў и их жѣн и детей порубили всех”. Тое ж было і ў Лоеве, Давыд-Гарадку, Бабруйску, іншых месцах. Аб расправе Я.Радзівіла з жыхарамі Бабруйска ў гістарычных крыніцах апісваецца так: “мещан де всех, которые и город ему отворили мучил из животов и руки отсек у 800 чел., постинал 150 ч[ел], на поля повзбиял 100 ч[ел]..., и такую де невинную кровь пролил без ума, для своей корысци...”.¹²

Мы не павінны, як гэта было раней, ідэалізаваць класавую барацьбу, асабліва калі яна дасягала стадыі грамадзянскай вайны, бо яна несла разбурэнні, суправаджалася гвалтам, гібеллю людзей, у тым ліку і не павінных.

Як жа развіваўся народны рух на Беларусі? Пры вывучэнні гэтага пытання трэба звярнуць увагу на наступнае.

Па-першае, ужо летам 1648 года, г.зн. у самым пачатку, паўстанні ахапілі большую частку Беларусі, прычым яны былі цесна звязаны з барацьбой, якая праходзіла на Украіне. Асабліва жорсткія баі тады праходзілі на паўднёвым захадзе, поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі. Вельмі ўпартай была барацьба ў раёнах Брэста, Слоніма, Турава, Пінска. Каля Пінска, напрыклад, баі адбываліся на працягу некалькіх месяцаў. Пад час абароны гэтага горада загінула больш за 14 тыс. паўстанцаў, горад амаль поўнасьцю быў разбураны.¹³

Упарта змагаліся паўстанцы і ў раёнах Рэчыцы, Бабруйска, Барысава, Чэрыкава, іншых гарадоў і мястэчак паўднёва-усходняй Беларусі. Усе гэтыя гарады падтрымалі казацка-сялянскія атрады, а многія ім проста адчынілі вароты. Толькі тыя населеныя пункты, дзе знаходзіліся буйныя вайсковыя гарнізоны, трымалі бой з казакамі. Напрыклад, Стары Быхаў і Слуцк. Гэта былі добра ўмацаваныя гарады-крэпасці, узяць якія казацка-сялянскім атрадам так і не ўдалося.

Па-другое, паўстанні развіваліся вельмі хутка і мясцовых сіл магнатаў і шляхты аказалася яўна недастаткова, каб супрацьстаяць паўстанцам.

рад Галоты быў разбіты, а сам кіраўнік яго, паранены, быў зарублены шляхтай.

Неўзабаве Б.Хмяльніцкі накіраваў у гэты раён яшчэ некалькі казацкіх атрадаў, якія ўзначалілі Сцяпан Падбайла, Гаркуша, Міхал Крычэўскі. Яны таксама павялічыліся за кошт мясцовых сялян і ўстанавілі свой кантроль над пераправай цераз Днепр, што вельмі важна было для Хмяльніцкага. Менавіта тут, каля Лоева, у канцы ліпеня 1649 года і адбылася бітва з войскам Я.Радзівіла — самая буйная за час антыфеадальнай вайны. Казацка-сялянскія атрады былі разбітыя. Аднак і сілы Я.Радзівіла былі аслаблены, і ён не змог пайсці на Украіну.

Трэба заўважыць, што хоць Радзівіл і ўзначаліў барацьбу з паўстанцамі і актыўна супрацьстаяў Б.Хмяльніцкаму, у яго меліся разыходжанні з палякамі. Зусім нядаўна ў друку з'явіліся публікацыі, у якіх сцвярджаецца, што Я.Радзівіл нават спрабаваў уступіць у кантакт з Б.Хмяльніцкім з прапановай аб сумесным выступленні супраць Польшчы, што ён нібы дабіваўся разрыву уніі ВКЛ з Польшчай.¹⁴

Пасля бітвы каля Лоева народны рух на Беларусі стаў заціхаць, пайшоў на спад. Тым не менш барацьба яшчэ не спынілася, яна працягвалася ў 1650 і 1651 гадах, галоўным чынам на поўдні Беларусі, куды накіроўваліся атрады казакоў. Так, актыўныя дзеянні вясной і летам 1651 года распачаў на Беларусі, у яе паўднёвых і паўднёва-усходніх раёнах, казацкі атрад пад кіраўніцтвам Марціна Небабы, але поспехаў ён не меў. Яму не ўдалося ўзяць Крычаў, Гомель, пацярпеў Небаба паражэнне ў пачатку ліпеня 1651 года і пад Лоевам. Тут загінула некалькі тысяч казакоў, у тым ліку і сам кіраўнік атрада.

Яшчэ больш ускладнілася становішча на Беларусі пасля таго, як Б.Хмяльніцкі падпісаў з палякамі Белацаркоўскае пагадненне (верасень 1651 года). Па гэтым пагадненні ён павінен быў вывесці казацкія атрады з Беларусі на Украіну. Тым самым беларускія сяляне, гарадскія нізы засталіся без дапамогі і іх выступленні былі задушаны.

Такім чынам, народны рух на Беларусі працягваўся амаль тры гады і ў ім можна вылучыць некалькі хваляў, перыядаў. Пачатковы, які доўжыўся з лета 1648 года па студзень 1649 года. Другі перыяд быў звязаны з уздымам барацьбы вясной 1649 года. На 1650-1651 гады прыпадае трэці перыяд, калі, як мы адзначылі, адбылася актывізацыя барацьбы.

Аднак, нягледзячы на працягласць барацьбы, дапамогу казакоў, атрымаць перамогу паўстанцам на Беларусі не ўдалося, народны рух тут закончыўся паражэннем. Ды інакш і не магло быць. Суадносіны бакоў, якія змагаліся, былі не на карысць паўстанцаў. Пры гэтым апошнія дзейнічалі разрознена, не маючы адзінай ваеннай арганізацыі, адзінага плана, адзінага камандавання. У цэлым народны рух на Беларусі заставаўся стихійным, бо элементаў арганізаванасці, якія прыносілі казакі, было недастаткова.

Пэўныя надзеі паўстанцы ўскладвалі на рускага цара, асабліва пасля таго, як Б.Хмяльніцкі стаў весці перамовы аб магчымым ўз'яднанні

Украины з Расіей. Але рускі цар тады не змог накіраваць свае войскі на Беларусь, таму што Расія яшчэ не была гатова да вайны з Рэччу Паспалітай.

§ 2. Беларусь у час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654 — 1667 гадоў

Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай, якая пачалася ў 1654 годзе і працягвалася амаль 13 гадоў, з'явілася адной з трагічных старонак у гісторыі Беларусі. Яе вынікам стала не толькі разбурэнне вёсак і гарадоў, але і велізарныя людскія страты, рэзкае змяншэнне колькасці насельніцтва.

Безумоўна, гісторыкі не маглі прайсці міма падзей таго часу. Гэтыя падзеі знайшлі адлюстраванне як у агульных працах, так і манаграфічных даследаваннях, навуковых артыкулах. Аднак у беларускай гістарыяграфіі вайна 1654-1667 гадоў асвятлялася вельмі слаба.¹⁵ Нават у такім буйным выданні, як 5-ці томная «Гісторыя Беларусі», апублікаваным ў 70-я гады, гэта вайна не вылучана ў асобную тэму, а разглядаецца ў раздзеле, прысвечаным барацьбе беларускага народа за ўз'яднанне з Расіяй, як працяг казацка-сялянскага руху канца 40-х — пачатку 50-х гадоў XVII ст. Такі ж падыход да той вайны знайшоў адлюстраванне і ў вучэбным дапаможніку «История БССР. Часть I. С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции», выдадзеным у 1981 годзе.

У большасці прац савецкага часу вайна 1654-1667 гадоў зводзілася толькі да барацьбы Расіі за Украіну, хоць асноўныя ваенныя дзеянні адбываліся менавіта на Беларусі.

Першай спробай спецыяльнага даследавання падзей з'явілася манаграфія расійскага гісторыка А.М.Мальцава «Россия и Белоруссия в середине XVII в.», якая выйшла ў Маскве ў 1974 годзе. Трэба сказаць, што ў ёй было дадзена даволі аб'ектыўнае асвятленне не толькі самога ходу ваенных дзеянняў, але і палітыкі рускага ўраду ў адносінах да розных слаёў насельніцтва ў занятых рускімі войскамі раёнах ВКЛ.

Аднак работы расійскіх, у тым ліку і савецкіх гісторыкаў, утрымліваюць сур'ёзныя недахопы. У цэлым у іх заўважаецца тэндэнцыйны падыход да вайны 1654-1667 гадоў. Гэта вайна ў адносінах да Беларусі падаецца ў асноўным як вызваленчая. Прычым перабольшваецца значэнне тых фактаў, якія тычыліся падтрымкі мясцовым насельніцтвам рускіх войскаў, і замоўчваюцца адмоўныя факты, тыя разбурэнні і страты, што прынесла вайна беларускаму народу.

У шэрагу работ сучасных беларускіх гісторыкаў, якія па-новаму падышлі да асвятлення падзей, звязаных з вайною 1654-1667 гадоў на Беларусі, трэба вылучыць, у першую чаргу, публікацыі М.Ткачова і Г.Сагановіча.¹⁶ Асабліва падрабязна і грунтоўна выкладзены гэтыя падзеі ў манаграфіі беларускага гісторыка Г.Сагановіча «Невядомая вайна (1654-1667 гг.)». У ёй аўтар паспрабаваў на падставе не толькі ранейшых даследаванняў,

але і пісьмовых гістарычных крыніц паказаць “рэальнае аблічча той вайны, засяродзіць увагу на самым малавядомым — ходзе падзей на Беларусі, лёсах карэннага жыхарства, а таксама месцы вайны 1654-1667 гг. у беларускай гісторыі”.¹⁷ Трэба заўважыць, што аўтару ўдалося вырашыць пастаўленую задачу, але і ён не пазбег крайнасцей і многія з’явы падае ў антырасійскім духу.

Першае пытанне, якое паўстала перад гісторыкамі, што займаліся вайной 1654-1667 гадоў, тычылася яе прычын. На гэта пытанне даваліся розныя адказы, аднак у сучаснай навуковай літаратуры пераважае думка, што вайна з’явілася працягам той барацьбы, якую ўжо даўно рускі царызм вёў з ВКЛ, а потым і з Рэччу Паспалітай, за былыя старажытна-рускія землі, і не толькі за Украіну, але і за Беларусь. Праўда, характар гэтай вайны ацэньваецца неадназначна. Для большасці савецкіх гісторыкаў вайна 1654-1667 гадоў была вызваленчай, таму што Расія тады імкнулася вызваліць украінскія і беларускія землі з-пад улады польскіх і літоўскіх феодалаў і ўз’яднаць іх у адзінай дзяржаве. Яны зыходзілі з таго, што Расія нібыта мела гістарычныя правы на гэтыя землі, а ўкраінскі і беларускі народы з даўніх часоў імкнуліся да ўз’яднання з Расіяй.

Аднак дадзены падыход да ацэнкі характару вайны фактычна не абгрунтаваны і можа лічыцца тэндэнцыйным. Пачынаючы гэту вайну, рускі царызм менш за ўсё думаў аб інтарэсах украінскага і беларускага народаў, для яго галоўным было пашырыць сваю ўладу, далучыць да сваёй дзяржавы тэрыторыі ВКЛ. Больш таго, Расія тады разлічвала і на падначаленне Польшчы, якая разам з Вялікім княствам Літоўскім уваходзіла ў Рэч Паспалітую. Менавіта таму многія сучасныя гісторыкі разглядаюць вайну 1654-1667 гадоў як захопніцкую і нават экспансіянісцкую. “Гэта была феадальная, захопніцкая вайна рускага самадзяржаўя за землі Смаленшчыны, Беларусі, Украіны, Літвы і Польскі трон”, — адзначае М.Ткачоў.¹⁸ У такім жа плане ацэньвае яе і гісторык Г.Сагановіч: “... вайна за гэтыя землі, — піша ён, — была бясспрэчна экспансіянісцкай”.¹⁹ Як захопніцкая з боку Расіі ацэньваецца вайна 1654-1667 гадоў і ў “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”.²⁰

Галоўным праціўнікам Расіі ў гэтай вайне, як вядома, была Польшча, дакладней Рэч Паспалітая, адносіны з якой на працягу ўсёй першай паловы XVII ст. былі вельмі напружанымі, не раз даходзіла да ваенных канфліктаў. На гэты раз такі канфлікт быў паскораны падзеямі на Украіне, уз’яднаннем Украіны з Расіяй, якое было абвешчана Пераяслаўскай Радай. Таму гэту вайну і называюць іншы раз вайной за Украіну.

Гістарычныя крыніцы, якія даследаваны гісторыкамі, сведчаць, што падрыхтоўка да вайны ў Расіі праводзілася ўжо з сакавіка 1653 года, а ваенныя дзеянні пачаліся ў маі 1654 года. Іх ажыццяўлялі тры групы войскаў, якія павінны былі рухацца па наступных накірунках. Першы можна назваць паўночна-заходнім. Тут дзейнічала групоўка войскаў колькасцю

прыкладна 15 тыс. чалавек (па іншых крыніцах, да 50 тыс.) на чале з ваяводам Васілём Шарамецевым. Яе галоўнай задачай было ўзяцце такіх важных гарадоў, як Невель, Полацк і Віцебск і іншых населеных пунктаў Падзвіння. Другі накірунак быў цэнтральным. Тут рухалася армія больш за 40 тыс. чалавек на чале з самім царом Аляксеем Міхайлавічам. Ёй адводзілася галоўная задача: авалодаць Смаленскам — стратэгічнай фартэцыяй ці, як слушна заўважыў Г.Сагановіч, “фактычна брамай у Вялікае княства Літоўскае”. Трэцюю групоўку войск колькасцю 15 тыс. чалавек узначальваў ваявода князь Аляксей Трубяцкі. Яна рухалася ў паўднёва-заходнім напрамку і павінна была ўзяць Рослаў, Мсціслаў, Барысаў. Акрамя гэтага, з поўдня ўздоўж Дняпра павінна было наступаць накіраванае Б.Хмяльніцкім 20-тысячнае войска казакоў на чале з наказным гетманам Іванам Залатарэнкам. Яму даручана было дзейнічаць з фланга і захапіць Гомель, Чачэрск, Прапойск, Стары Быхаў.

Такім чынам, летам 1654 года на Беларусь былі кінуты даволі вялікія ўзброеныя сілы агульнай колькасцю каля 90-100 тыс. чалавек.

Рухталіся да магчымай вайны і ў Рэчы Паспалітай, у тым ліку і ў ВКЛ. Умацоўваліся прыгранічныя замкі, назапашвалася зброя, фарміравалася шляхецкае апалчэнне, набіраліся наёмнікі. Агульнае кіраўніцтва вайсковымі сіламі, якія павінны былі супрацьстаяць расійцам, ускладалася на гетмана Януша Радзівіла, які зарэкамендаваў сябе як вопытны военачальнік пад час падзей 1648—1651 гадоў.

Аднак зроблена было недастаткова. Армія ВКЛ у пачатковы перыяд вайны істотна ўступала расійскаму войску па колькасці. Яна налічвала каля 20 тыс. чалавек без уліку гарадскіх гарнізонаў. Гістарычныя крыніцы сведчаць, што мясцовая шляхта неахвотна збіралася да гетманскага абозу, баяліся пакідаць межы сваіх павеятаў, на што скардзіўся каралю Я.Радзівіл.

Увогуле маральна-псіхалагічны настрой насельніцтва Беларусі, асабліва ва ўсходніх і паўднёвых раёнах, напярэдадні ўступлення ў яе межы рускіх войскаў быў складаны. Сказваліся два фактары: па-першае, атмасфера няўдалай антыфеадальнай барацьбы канца 40-х—пачатку 50-х гадоў XVII ст., сацыяльная напружанасць, расправы над удзельнікамі паўстанняў. Па-другое, значная частка насельніцтва з ліку праваслаўных гатова была перайсці пад уладу рускага цара, у якім бачыла свайго абаронцу ад прыцягнення з боку католікаў і уніятаў, з якім звязвала надзеі на паляпшэнне свайго становішча. Аб такіх настроях сведчаць шматлікія крыніцы, у прыватнасці: данясенні ваяводаў, звесткі купцоў, удзельнікаў ваенных падзей. Вяземскі купец Сцяпан Калужка, які ездзіў перад вайной у беларускія гарады, паведамляў у Пасольскі прыказ: «В Могилеве ж, и в Шклове, и в Орше, и в Копыси... всяких чинов люди говорят — как государевы ратные люди на Польшу и на Литву наступят и оне де под государеву руку готовы, а стоят против государевых людей нигде не станут».²¹ Пскоўскія ваяводы ў данясенні ў Пасольскі прыказ на імя

цара Аляксея Міхайлавіча ў чэрвені 1654 года, спасылаючыся на галандскага купца Ягана Фанстэнда, які сустракаўся з полацкімі тарговымі людзьмі ў Рызе, адзначалі, што палачане горад «хотят здати тебе, государю и де им, полочанам, с твоими государственными людьми битца, они, полочане, то же православной христианской веры».²² У жніўні 1654 года, калі ўжо пачаліся ваенныя дзеянні, шляхціч з Вільні пісаў, што «мужики молят бога, чтобы пришла Москва».²³ Сам гетман ВКЛ Я. Радзівіл у пісьме на імя караля Польшы Яна Казіміра ад 7 ліпеня 1654 года адзначаў, што пад «царскую руку не толькі чэрнь, але і чыну рыцарскага людзей многа абарачаецца». Ёсць пэўныя падставы сцвярджаць, што летам 1654 года ўрад Рэчы Паспалітай асцерагаўся ўсеагульнага народнага паўстання на Беларусі.²⁴

Трэба заўважыць, што прарускі, працарскі настрой усяляк падтрымліваўся і развіваўся як мясцовымі святарамі, так і рускімі купцамі і людзьмі, што спецыяльна пасылаліся ў прыгранічныя раёны, у тым ліку і пасланцамі Б.Хмяльніцкага. Вядомы таксама і граматы рускага цара да жыхароў беларускіх зямель. З іх відаць, што рускі ўрад яшчэ да пачатку вайны разлічваў на дапамогу мясцовага насельніцтва і загадваў военачальнікам не праводзіць варожых дзеянняў супраць беларусаў праваслаўнай веры, нават калі яны будуць удзельнічаць у барацьбе з рускімі войскамі. Упершыню пазіцыя рускага ўрада па гэтых пытаннях была выкладзена ў грамаце цара Аляксея Міхайлавіча ад 7 сакавіка 1654 года. У ёй, у прыватнасці, гаварылася: «А ратным людям приказали б есте накрепко, чтоб они белорусцов крестьянские веры, которые против нас небудут, и их жон, и детей не побивали и в полон не имели, и никакова дурна над ними не делали, и животных их не грабили. И которые белорусцы придут к нам в полки, и вы о тех белорусцев нашим государевым жалованьем обнадежели и велели их приводить к вере, что им быть под нашею.. рускою навеки неотступно, и нам служить, над польскими и над литовскими людьми промышляли, с нашими ратными людьми сопча за один. И которые белорусцы похотят быть и нам служить вместе с нашими ратными людьми, и вы б тем людям велели быть на нашей службе... А будет белорусцы с нашими ратными людьми вместе быть не похотят..., а похотят быть особно, и вы б им... начальново человека доброго позволили, и тому начальному человеку з белорусцы велели б есте с собою в походе, приказали б есте беречь и смотреть накрепко, чтобы от них нашим ратным людям какие хитрости не учинилич».²⁵

Усе гэтыя факты неабходна ўлічваць пры аналізе падзей, звязаных з руска-польскай вайною. Прарускі настрой, на думку многіх гісторыкаў, адыграў важную ролю ў поспехах рускіх войскаў у першы перыяд вайны. Але нельга і перабольшваць яго значэнне, тым больш што ён мяняўся па ходу дзеянняў. Калі спачатку сапраўды многія жыхары Беларусі, галоўным чынам праваслаўнай веры, былі добразычлівыя ў адносінах да рускіх ратных людзей і нават аказвалі ім дапамогу (такія факты таксама

ёсьць у распадзэжэнні гісторыкаў), дык у далейшым яны сталі займаць варожыя пазіцыі і выступаць супраць іх, чаму спрыяла і сама палітыка царызму на занятых тэрыторыях, тыя разбурэнні, гвалт, якімі суправаджаліся ваенныя дзеянні.

Пры вывучэнні ходу вайны трэба звярнуць увагу на падзеі першага перыяду. Яны развіваліся даволі хутка і паспяхова для рускіх войскаў па ўсіх асноўных напрамках. Ва ўсякім разе ўжо на працягу лета-восені 1654 года рускімі арміямі былі захоплены абшырныя заходнерускія і беларускія землі да лініі рэк Дняпр — Заходняя Дзвіна. Фактычна пад кантролем рускага ўрада знаходзілася таксама і міжрэчча Дняпра і Бярэзіны, дзе ў той час амаль не было польска-літоўскіх войскаў, а дзейнічалі атрады рускіх ратных людзей і казакоў. Усяго тады рускія ваяводы занялі 33 гарады на паўночным усходзе і ўсходзе ВКЛ. Прычым многія з іх практычна без супраціўлення здаліся рускім войскам. Гэта тычыцца, у прыватнасці, такіх гарадоў, як Дарагабуж, Полацк, Сураж, Орша, Дуброўна, Рослаў, Крычаў, Магілёў. Жыхары Магілёва адчынілі вароты горада 24 жніўня 1654 года. Гэтаму спрыялі тыя абставіны, што на бок рускага цара перад гэтым перайшоў магілёўскі шляхціч Канстанцін Паклонскі са сваім атрадам.²⁶ Аднак некаторыя гарады, больш умацаваныя, у якіх стаялі буйныя гарнізоны, вялі цяжкія баі, упарта супраціўляліся. Напрыклад, Смаленск быў здадзены толькі 23 верасня 1654 года, доўгі час трымалі абарону Віцебск, Мсціслаў, Гомель. Апошні быў узяты толькі пасля 40-дзённай аблогі. Стары Быхаў і Слуцк так і не былі ўзятыя ні ў 1654, ні ў 1655 гадах, нягледзячы на доўгатэрміновую аблогу і неаднаразовыя прыступы.

Паспяхова для рускіх войскаў развіваліся ваенныя дзеянні і ў 1655 годзе. Да восені гэтага года амаль уся тэрыторыя ВКЛ, у тым ліку і яе сталіца — Вільня, былі заняты рускімі, вызвалены з-пад улады Рэчы Паспалітай.

Трэба аднак заўважыць, што і ў гэты перыяд Януш Радзівіл спрабаваў распачаць наступальныя дзеянні, нанесці контрудары па рускіх войсках, блакіраваць шэраг гарадоў. Так, на працягу кастрычніка 1654 — студзеня 1655 гадоў яму ўдалося адваяваць Барысаў, Бабруйск, Талачын, Копысь, Глуск, Оршу. Абложаны быў Новы Быхаў, а таксама і Магілёў, куды былі накіраваны асноўныя сілы Радзівіла. Аблога Магілёва пачалася 2 лютага 1655 года і працягвалася амаль тры месяцы, але горад тады Я.Радзівілу не ўдалося ўзяць. Не дапамагла і здрада К.Паклонскага, які адмовіўся службы рускаму цару.

Адначасова з контрнаступленнем у Падняпроўі праводзіліся наступальныя аперацыі войска ВКЛ і ў Падзвінні, але гэтыя аперацыі скончыліся беспаспяхова.

Такім чынам, спробы камандавання ВКЛ пераламаць ход вайны на сваю карысць аказаліся безвыніковыя, надта ж няроўныя былі сілы.

Поспехі рускіх ваенных кампаній 1654—1655 гадоў сведчылі аб тым, што мэты Расіі, якія яна ставіла тады, здзейсніліся — Беларусь, фактыч-

на і Україна, апынуліся пад уладай рускага цара. Паўстала пытанне аб паходзе ў Польшчу, на Варшаву. Г.Сагановіч прыводзіць словы Аляксея Міхайлавіча з пісьма да жонкі і сясцёр, якія сведчаць аб тым, што рускі цар быў настроены тады аптымістычна, сапраўды збіраўся працягваць вайну. «Постояв под Вильною неделю для запасов, — пісаў ён, — прося у Бога милости... пойдём к Оршаве».²⁷ Аднак да паходу на Варшаву не дайшло. Ход вайны нечакана ўскладніўся, таму што ў яе ўмяшалася Швецыя, якую занепакоіла магчымасць выхаду Расіі да Балтыйскага мора і аслабленне Польшчы. Летам 1656 года шведы пачалі ваенныя дзеянні і неўзабаве занялі паўночна-заходнюю Літву і значную частку тэрыторыі Польшчы. Больш таго, шведскаму каралю Карлу X Густаву ўдалося схіліць на свой бок Я.Радзівіла і яго прыхільнікаў і дамовіцца з імі аб злучэнні ВКЛ са Швецыяй на аснове уніі. Пагадненне аб гэтым было падпісана 17 жніўня 1655 года. Пад ім паставілі свае подпісы 436 чалавек, сярод іх гетманы Януш Радзівіл і Вінцэнт Гасеўскі, жамоіцкі біскуп Пётра Парчэўскі, віленскі біскуп Юры Тышкевіч, віленскі канонік Юры Белазор, харужы Гальяш Кашароўскі ды іншыя.²⁸

Але пагадненне са Швецыяй падтрымала далёка не ўся шляхта і вышэйшыя станы ВКЛ. І тым не менш, шведы працягвалі наступленне, прасоўваючыся да тэрыторыі, занятай рускімі. Улічваючы ўсе гэтыя абставіны, рускі ўрад паспрабаваў прыцягнуць на свой бок найбольш уплывовых прадстаўнікоў ВКЛ, у тым ліку і яго гетманаў. Я.Радзівіл адмовіў прапанаваныя ўмовы аб пераходзе ВКЛ пад уладу цара, а В.Гасеўскі не толькі пагадзіўся, але і выказаўся за антышведскі саюз Рэчы Паспалітай з Расіяй. Такім чынам, у кіруючых колах ВКЛ, па сутнасці, адбыўся раскол, прычым пазіцыі Я.Радзівіла сталі аслабляваць.

Усё гэта занепакоіла Швецыю, і яна пагадзілася на перамовы аб змяненні ўмоў раней падпісанага пагаднення з ВКЛ. Перамовы працягваліся месяц, у выніку чаго ўдалося прыняць тэкст новага пагаднення, якое падпісалі 1142 чалавекі — прадстаўнікі шляхты і каталіцкага духавенства. Паводле гэтага пагаднення ВКЛ заключала унію са Швецыяй і прызнавала шведскага караля (як і яго пераемнікаў) вялікім князем літоўскім. Войскі абедзвюх дзяржаў злучаліся ў адно для дзеянняў супраць агульнага непрыяцеля. Пагадненне абяцала захаваць усе асноўныя правы дачыненні, прывілеі шляхты ВКЛ, а таксама свабоду каталіцкага, уніяцкага і праваслаўнага веравызнанняў.²⁹

Аднак і новае пагадненне са Швецыяй падтрымала не ўся шляхта ВКЛ. Супраць яго выступіла і частка войска, якая выйшла з-пад улады Я.Радзівіла, а сам гетман ВКЛ неўзабаве быў абвешчаны ворагам Айчыны. Галоўную ролю ў Княстве стаў адыгрываць Віцебскі ваявода Павел Сапега. Яго ўладу прызналі многія былыя прыхільнікі Я.Радзівіла, мясцовая шляхта, атрымаў ён падтрымку і ў Польшчы.

Змянілася пазіцыя і рускага цара. Улічваючы абставіны, якія склаліся, ён пайшоў на збліжэнне з Польшчай і распачаў перамовы з ёй аб падпі-

санні мірнага пагаднення. І пры гэтым выявіліся два варыянты ўмоў заключэння такога пагаднення. Першы прадугледжваў далучэнне да Расіі ўсяго ВКЛ і выплату грошай на кампенсацыю ваенных растрат Маскоўскай дзяржавы, другі — выбранне каралём Рэчы Паспалітай Аляксея Міхайлавіча. Але і ў гэтым выпадку Усходняя Беларусь павінна была застацца ў складзе Расіі. Пытанне ж аб Украіне і не ставілася, яна ўжо ўз'ядналася з Расіяй. Урэшце рэшт бакі пагадзіліся падпісаць дамову, якая вядома як Віленскі трактат ад 3 лістапада 1656 года.

Аналізуючы гэты дакумент, трэба адзначыць, што Рэч Паспалітая згаджалася на элекцыю цара на каралеўскі пасад ужо на бліжэйшым сойме, але пры ўмове, што каранавацца ён зможа толькі пасля смерці Яна Казіміра, а да таго аніякага ўмяшання ў справы Рэчы Паспалітай не дапускалася. Пры гэтым кіраваць краінай цар павінен быў не праз намесніка, а самастойна. Некалькі пунктаў тычыліся рэлігійных спраў. Так, правы і прывілеі католікаў захоўваліся цалкам. Пытанне ж аб скасаванні царкоўнай уніі (а менавіта гэтага дамагалася расійская дэлегацыя) было адкладзена, яго павінен быў разгледзець сойм. Важнае месца ў трактаце займалі пункты аб супольным антышведскім змаганні. У адпаведнасці з падпісаным тэкстам пагаднення, войскам караля і цара належала выступаць разам супраць Швецыі, і ніводзін бок не павінен быў падпісваць сепаратныя дамовы са Швецыяй без ведама другога.

Падпісанне Віленскага трактата, на думку гісторыкаў, стала надзвычайнай падзеяй не толькі ў ходзе вайны 1654–1667 гадоў, але і ўвогуле ў адносінах паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай. «Аднак, — адзначае Г. Сагановіч, — нельга перабольшваць значэнне Віленскай дамовы. Яна ўсё ж была вымушаным крокам. Замірэнне выйшла нетрывалае, кароткачасовае».³⁰

І тым не менш, у ваенных дзеяннях наступіў пэўны паварот — спынялася барацьба з Рэччу Паспалітай і пачалася вайна Расіі са Швецыяй. Так закончыўся першы перыяд вайны, якая доўжылася з лета 1654 года. Галоўным вынікам гэтага перыяду для Беларусі стала тое, што яна апынулася ў складзе Расіі.

Неабходна заўважыць, што ў савецкай гістарычнай літаратуры змены ў дзяржаўна-прававым становішчы Беларусі таго часу ацэньваліся вельмі высока, а самі гэтыя змены разглядаліся як уз'яднанне беларускіх зямель з Расіяй. Аднак сучасныя гісторыкі падыходзяць да іх інакш. Яны лічаць, што Беларусь тады была захоплена Расіяй, акупавана яе войскамі і ўкраінскімі казацкімі атрадамі.

Больш аб'ектыўна асвятляецца цяпер і палітыка царызму на Беларусі, становішча, якое склалася тут. Што ж можна сказаць аб гэтай палітыцы? Па-першае, яна насіла класавы характар і была накіравана на тое, каб замацавацца на далучанай тэрыторыі, забяспечыць тут інтарэсы рускай дзяржавы. Па-другое, царызм імкнуўся ўлічваць асаблівасці краю, розных груп насельніцтва і намагаўся прыцягнуць іх на свой бок.

Калі ж аналізаваць канкрэтныя меры, дык трэба перш за ўсё адзначыць, што на Беларусі, як і на ўсёй тэрыторыі ВКЛ, ліквідавалася існаваўшая раней сістэма органаў улады і кіравання і ўводзілася расійская адміністрацыя. Прычым, для вырашэння ўсіх гэтых спраў быў створаны спецыяльны дзяржаўны орган — Прыказ Вялікага княства Літоўскага на чале з баярынам Стрэшневым, а галавой вярхоўнай улады тут становіўся сам цар, у тытул якога ўводзілася назва «Белая Русь». Рускі цар Аляксей Міхайлавіч стаў называць сябе «государем, царём и великим князем всея великие и малые и Белыя России самодержцем».

У палітыцы царызму на далучаных землях асабліва ўвага адводзілася мясцовым феадалам — шляхце. Рабілася ўсё, каб схіліць яе на свой бок, падначаліць новай адміністрацыі. І, трэба сказаць, многія шляхцічы, нават каталіцкага веравызнання, прысягалі на вернасць цару, таму што пры гэтай умове яны захоўвалі свае зямельныя ўладанні і правы. Але паступалі так не ўсе, а тыя, што напачатку прынялі бок Расіі, пачалі здраджваць і выступаць супраць рускіх. Такое здрадніцтва асабліва актывізавалася з восені 1655 года, а ў далейшым стала значнай і пашыранай з'явай.

Вялікая ўвага ў палітыцы царызму на Беларусі адводзілася духавенству, асабліва праваслаўнаму. Праваслаўная царква не толькі захавала свае ўладанні, але і пашырыла іх, узмацніла свае агульныя пазіцыі. Дзейнасць жа каталіцкай царквы, наадварот, абмяжоўвалася, а ва ўсходніх раёнах каталіцкія касцёлы ўвогуле былі зачынены. Забаронена была і уніяцкая царква.

Улічваліся і інтарэсы гараджан: захавалася іх самакіраванне, падтрымлівалася гандлёва-рамесная дзейнасць. Праўда, гарады былі пастаўлены пад кантроль рускіх ваяводаў, якія ўмешваліся ў іх справы, да таго ж гарады вельмі пацярпелі ад ваенных дзеянняў.

Спадзяваўся царскі ўрад і на падтрымку з боку сялян. Але іх прававое становішча не змянілася, таму што феадальна-прыгонніцкія адносіны на Беларусі не былі парушаны. Вось чаму і ў гэты перыяд працягваліся выступленні сялян супраць шляхты. Сяляне былі незадаволены як дзеяннямі рускіх ваяводаў, так і ўвогуле ратных людзей, якія не толькі рабавалі вёскі, але і вывозілі сялян у свае расійскія вотчыны. Аб незадаволенасці сялян сведчаць шматлікія скаргі, якія паступалі на імя цара, развіццё такой з'явы, як бегства, адкрытыя хваляванні, якія сталі набываць антырускую накіраванасць.

У цэлым становішча на Беларусі, далучанай да Расіі, было вельмі складаным, і нягледзячы на ўсе намаганні, царызму не ўдалося стварыць тут надзейную апору.

Не спрыяла ўмацаванню пазіцый царызму на Беларусі і тое, што на яе тэрыторыі было шмат украінскіх казакоў, атрады якіх пастаянна папаўняліся беглымі сялянамі. Казацка-сялянскія атрады, як сведчаць крыніцы, не толькі ажыццяўлялі набегі на феадальныя ўладанні, але і сталі

змагання з рускімі войскамі. У гэтых адносных паказальна дзейнасць казацка-сялянскіх атрадаў, на чале якіх стаў сотнік Дзяніс Мурашка: яны кантралявалі многія населеныя пункты ў Мінскім, Навагародскім ваяводствах.³¹

Нават тыя казакі, што падтрымлівалі рускія войскі, імкнуліся дзейнічаць самастойна, не падначальвацца рускаму камандаванню, уступалі з ім у канфлікты. Больш таго, казацкая верхушка вынашвала планы падпарадкавання некаторых раёнаў Беларусі, уключэння іх у склад так званай «вольнай украінскай дзяржавы». Такія мэты праследвалі і сам Багдан Хмяльніцкі, і яго пераемнікі і паплечнікі, у прыватнасці, І.Залатарэнка і замяніўшы яго Іван Нячай, які засеў у Чавусах і аб'явіў сябе «полковником чаусским».

А між тым вайна не закончылася. Напружанымі, нягледзячы на падпісанне Віленскага трактата, заставаліся адносіны Расіі з Рэччу Паспалітай, якая не хацела ўступаць ёй беларускія і ўкраінскія землі. Прычым польскаму ўраду ўдалося прыцягнуць на свой бок частку ўкраінскіх казакоў і нават новага гетмана Івана Выгоўскага, які здрадзіў Расіі.

З групай Выгоўскага быў звязаны і Іван Нячай, які ўзначальваў казацкія атрады на Беларусі. Ён таксама выступіў супраць Расіі і восенню 1658 года распачаў ваенныя дзеянні, спрабуючы ўзяць Магілёў. Актывізаваў ваенныя дзеянні супраць рускіх войскаў і Дзяніс Мурашка, і іншыя казацка-сялянскія атрады. Увогуле тады, г.зн. з канца 50-х гадоў, на Беларусі разгарнуўся даволі шырокі народна-вызваленчы рух, маючы антырускую накіраванасць. У ранейшых выданнях аб гэтым руху гаварылася вельмі мала. Ён практычна замоўчваўся. Цяпер жа ён асвятляецца не толькі ў навуковай, але і ў вучэбнай літаратуры. «Антынародная, грабежніцкая палітыка царызму на Беларусі, — адзначаюць аўтары вучэбнага дапаможніка «Нарысы гісторыі Беларусі», — прывяла ў канцы 1658 года да народнай вайны, якая працягвалася да 1661 года».³²

Усё гэта падрывала пазіцыі Расіі, ускладняла становішча яе войскаў на занятай тэрыторыі. Абвастрыліся адносіны і з Рэччу Паспалітай, вайсковыя сілы якой яшчэ ў канцы 50-х гадоў сталі весці актыўныя дзеянні супраць Расіі. Гэтаму спрыяла і тое, што ўрад Рэчы Паспалітай прадпрыняў намаганні па замірэнні са Швецыяй і вясной 1660 года падпісаў з ёй пагадненне.

Безумоўна, Расія не магла не ўлічваць гэтыя абставіны і яшчэ зімой 1658-1659 гадоў распачала буйную наступальную аперацыю на тэрыторыі ВКЛ. Але істотна змяніць становішча тут не ўдалося. Наадварот, руская армія стала цяжка паражэнні і пакідаць раней узятыя гарады. Так, летам 1660 года яна была разбіта пад Ляхавічамі, у лістападзе 1661 года была здадзена Вільня. Тады ж, восенню 1661 года, рускія панеслі паражэнне і ў Падзвінні, у прыватнасці, у бітве пад Кушлікамі (каля Глыбокага).

Поспеху польска-літоўскіх войскаў спрыяла тое, што ў некаторых гарадах адбыліся паўстанні, і жыхары гэтых гарадоў, незадаволеныя пал-

ітыкай рускіх улад, прысягалі на вернасць каралю Рэчы Паспалітай. Так здарылася ў лютым 1661 года ў Магілёве. Тут была знішчана практычна ўся царская залага (каля 2 тыс. чалавек, а паводле іншых звестак — 7 тысяч). Толькі некалькім чалавекам удалося ўцячы, і яны, дабегшы да Рослава, паведамілі, што «могілёўские мещане... изменили... ратных людей в Могилёве всех порубили».³³ Трэба заўважыць, што за гэта найбольш актыўныя ўдзельнікі паўстання былі добра ўзнагароджаны палякамі, некаторыя з іх нават атрымалі шляхецтва, гораду ж Магілёву была дадзена вялікая пятатка. Затое ў Маскве патрыярх Нікан пракляў магілёўцаў.

Не змяніла ход вайны і замірэнне Расіі са Швецыяй, якое адбылося на аснове Кардзіскага пагаднення, падпісанага ў чэрвені 1661 года. Праўда, не ўсё так добра было і ў Рэчы Паспалітай, у тым ліку ў Вялікім княстве Літоўскім, дзе абвастрылася барацьба магнацкіх групавак, што, натуральна, не магло не адбіцца і на войску, якому супрацьстаялі даволі значныя сілы рускіх. Улічваючы ўсё гэта, бакі вымушаны былі пайсці на перамовы. Яны адбываліся не адзін раз, пачынаючы з 1661 года, і праходзілі цяжка, таму што пытанне тычылася не толькі заканчэння вайны, але і ўмоў падпісання мірнага пагаднення. Такія ўмовы ўрэшце рэшт былі выпрацаваны, і ў 1667 годзе ў вёсцы Андрусава (паміж Мсціславам і Смаленскам) яно было падпісана. Але гэта не быў «вечный мир», бо пагадзіліся толькі на замірэнне тэрмінам на 13,5 гадоў — да чэрвеня 1680 года, пасля чаго павінен быў быць аформлены і «вечный мир».

Цэнтральнае месца ў Андрусаўскім пагадненні, безумоўна, займалі тэрытарыяльныя пытанні, менавіта з-за іх доўга спрачаліся. Бакі пагадзіліся, што Смаленскае і Чарнігаўскае ваяводства, Старадубскі павет і Левабярэжная Украіна адыходзяць да Расіі. Асобны пункт тычыўся Кіева, ён мог знаходзіцца над расійскай адміністрацыяй толькі два гады (царскі ўрад аднак так і не вывеў з Кіева свайго войска, не перадаў яго Рэчы Паспалітай). Своеасабліва было вырашана пытанне аб Запарожжы, яно мусіла быць адначасова пад уладай абодвух манархаў. Разам з тым Рэч Паспалітая вяртала сабе практычна ўсе беларускія землі, Інфлянты, а таксама Правабярэжную Украіну.

Такімі былі тэрытарыяльныя змены, замацаваныя Андрусаўскім пагадненнем. Гісторыкі адзначаюць, што яны адлюстравалі кампрамісны характар самаго замірэння і не вырашылі тых праблем, якія прывялі да ваеннага сутыкнення бакоў. Новая мяжа паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй была часовай і абедзве дзяржавы спадзяваліся на рэванш.

У Андрусаўскім пагадненні агаворана было і пытанне аб праваслаўнай царкве. Яна магла свабодна дзейнічаць на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай і па чыста рэлігійных справах падпарадкоўвалася маскоўскаму патрыярху. Але не вырашаным фактычна было пытанне аб палонных, якія апынуліся ў Расіі, асноўную масу якіх, згодна з тэкстам Андрусаўскага пагаднення, царскі ўрад пакідаў у сваёй дзяржаве.³⁴

Можа ўзнікнуць пытанне: хто ж перамог у вайне? Сучаснікі адказвалі на яго па-рознаму. Гісторыкі ж лічаць, што вайна 1654-1667 гадоў стала пэўным рубяжом у адносінах паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай, прычым апошняя была аслаблена і неўзабаве ўступіла ў час заняпаду. «Баланс сілаў у межах Усходняй Еўропы, — піша Г.Сагановіч, — быў канчаткова парушаны на карысць Маскоўскай дзяржавы, якая па магутнасці выйшла, бадай, на першае месца...»³⁵. А Рэч Паспалітая, на яго думку, наадварот, ужо ў Андрусаве падпісала сабе прысуд. З такой ацэнкай вынікаў вайны можна пагадзіцца.

Ну, а што ж гэта вайна дала беларускаму народу? Адказ вельмі просты: нічога, акрамя разбурэнняў, шматлікіх чалавечых ахвяр, страты людзей. Дастаткова сказаць, што насельніцтва Беларусі ў межах прыкладна яе сучаснай тэрыторыі зменшылася больш чым на палову. Калі перад вайной яно дасягала 2 млн. 900 тыс. чалавек, дык на 1667 год засталася каля 1 млн. 350 тыс. Гэта прыкладна 47%, гарадскога ж жыхарства адалела яшчэ менш: толькі 45%. Такія падлікі зрабілі беларускія гісторыкі А.Карпачоў і П.Казлоўскі і зараз яны праводзяцца як у навукавай, так і вучэбнай літаратуры, аб чым мы яшчэ будзем гаварыць.

Рэзідэнт II

БЕЛАРУСЬ У ЧАС ПАЎНОЧНАЙ ВАЙНЫ (1700 — 1721 гг.)

§ 1. Перадумовы ўдзягнення Рэчы Паспалітай у вайну

Не паспела Беларусь аднавіцца пасля страшных разбурэнняў у выніку войн сярэдзіны XVII ст., як у пачатку XVIII ст. на беларускія землі прыйшла новая трагедыя — Паўночная вайна. Беларусь стала арэнай супрацьстаяння галоўных ваяючых бакоў — Расіі і Швецыі. І зноў землі Беларусі былі спустошаны. Толькі людскія страты склалі каля 700 тыс.¹

Вайна мела і вельмі сур'ёзныя палітычныя наступствы. Яна прывяла да рэзкага абвастрэння барацьбы паміж рознымі групамі магнатаў і шляхты, якая набыла характар грамадзянскай вайны. Вынікам вайны стала фактычная страта Рэччу Паспалітай (у склад якой уваходзілі беларускія землі) палітычнай самастойнасці, што вызначыла будучае падзенне дзяржавы і ўваходжанне Беларусі ў склад Расіі.

Па гісторыі Паўночнай вайны створана значная літаратура, перш за ўсё расійскімі і савецкімі гісторыкамі. Першыя спробы даследавання прычын і хода ваенных дзеянняў прадпрымаліся яшчэ сучаснікамі Пятра.²

Падзеі вайны асветлены ў грунтоўнай працы С.М.Салаўёва.³ Гэта праблема неаднаразова разглядалася савецкімі гісторыкамі як у манаграфіях, так і ў калектыўных працах.⁴

У гэтых работах, як і ў многіх іншых, з той ці іншай паўнотой разглядаюцца і падзеі на Беларусі. Аднак практычна для ўсіх расійскіх і савецкіх гісторыкаў характэрна апалагэтыка Пятра і яго палітыкі, асвятленне хода Паўночнай вайны, у тым ліку і падзей, што адбываліся на Беларусі, з пункту гледжання расійскіх інтарэсаў, што не заўсёды дазваляе ўсебакова і аб'ектыўна разгледзець праблему.

Грунтоўныя працы па даследаванні перыяду Паўночнай вайны належаць польскім гісторыкам.⁵ Зразумела, што яны прытрымліваюцца шмат у чым супрацьлеглых поглядаў, ацэньваючы палітыку Расіі ў дадзены перыяд як антыпольскую, якая мела мэтай адарванне ўкраінскіх і беларускіх зямель Рэчы Паспалітай. Удзел Рэчы Паспалітай у вайне ўяўляецца бессэнсоўным і згубным для дзяржавы.⁶

Параўнальна менш увагі ўдзялялі дадзенай праблеме беларускія гісторыкі. У т. 1 «Гісторыі Беларускай ССР» падзеі вайны асвятляюцца традыцыйна для расійскай і савецкай гістарыяграфіі. У «Нарысах гісторыі Беларусі» пытанні Паўночнай вайны разглядаюцца фрагментарна і больш з пункту гледжання ўнутрыпалітычнай барацьбы ў ВКЛ.⁷ Праўда, у апошні час з'явіўся шэраг публікацый навукова-папулярнага характару, у якіх разглядаюцца розныя бакі гэтай праблемы.⁸

Можна прыйсці да высновы, што існуючая навуковая і навукова-папулярная літаратура дазваляе скласці пэўнае ўяўленне пра падзеі Паўночнай вайны на Беларусі. Аднак комплекснае вывучэнне дадзенай тэмы з сучасных пазіцый у беларускай гістарыяграфіі яшчэ наперадзе.

Тым не менш, абавіраючыся на рознабачковыя крыніцы, аналізуючы розныя пункты гледжання, паспрабуем асвятліць асноўныя падзеі Паўночнай вайны, спыніўшы асноўную ўвагу на перадумовах уцягнення ВКЛ у вайну, яе ходзе і выніках для лёсу дзяржавы.

У XVIII ст. Вялікае Княства Літоўскае, як і ўся Рэч Паспалітая, уваходзіла аслабелым, раздратаваным унутрыпалітычнымі супярэчнасцямі, у абставінах рэзкай канфрантацыі магнацкіх групавак, што непазбежна вяло да залежнасці дзяржавы ад суседніх кратаў. Ужо бескаралеўе 1696-97 гг. адкрыла шырокія магчымасці замежным уплывам. Пры абранні новага караля сутыкнуліся інтарэсы Расіі, Прусіі, Францыі, нават Турцыі. 17 чэрвеня 1697г. былі выбраны адначасова два кандыдаты — французскі прынц Конці і саксонскі курфюрст Аўгуст. І тут актыўна ўмяшалася Расія. Пётр I накіраваў панам-радным грамату, у якой адкрыта пагражаў спыненнем дзеяння міру з Рэччу Паспалітай, калі будзе абраны французскі кандыдат. Пасля абрання Аўгуста цар накіраваў яму віншавальную грамату і загадаў абвясціць панам-радным, што для абароны рэспублікі ад Конці і яго партыі да літоўскіх межаў накіравана рускае войска пад камандаваннем князя Рамаданоўскага.⁹

Пасля заключэння міру з Турцыяй 26 студзеня 1699 г. Рэч Паспалітая мела спакой на ўсіх межах і шмат праблем унутры дзяржавы і, перш за ўсё ў Вялікім Княстве Літоўскім. ВКЛ, з'яўляючыся часткай федэратыўнай дзяржавы, у той жа час захоўвала значную самастойнасць. Калі Карона ўяўляла сабой сваеасабліваю мазаіку магнацкіх даменаў, то на Літве-Беларусі заўсёды панаваў адзін з магнацкіх родаў. Улада магла пераходзіць ад Радзівілаў да Пацаў альбо Сапегаў, але гэта не змяняла сутнасці справы.

У канцы XVII ст. найбольшы ўплыў у ВКЛ набыў род Сапегаў, якія занялі ўсе вышэйшыя дзяржаўныя пасады. Сапегам супрацьстаяла беларуска-літоўская шляхта, што згуртавалася вакол Агінскіх і Вішнявецкіх. Напярэдадні XVIII ст. гэтае супрацьстаянне перарасло практычна ў грамадзянскую вайну. 1698 г. быў запойнены няспыннымі сражэннямі, рэпрэсіямі ў адносінах да сапернікаў.¹⁰

Кароль Аўгуст паводзіў сябе ў гэтых умовах цынічна і хітра. Ён не зрываў канчаткова з Сапегамі, аднак дабіўся забароны адначасова займаць

шмат дзяржаўных пасадаў прадстаўнікамі аднаго і таго ж роду. Па просьбе шляхты ВКЛ кароль накіраваў у княства корпус саксонскіх войск. У снежні 1698 г. Аўгуст дасягнуў прымірэння варагуючых бакоў, прычым на ўмовах роспуску аддзелаў войска ВКЛ, якія перавышалі норму адведзенай ім колькасці.¹¹

У такіх умовах і пачаў складвацца Паўночны саюз, накіраваны супраць Швецыі. Ініцыятарам гэтага саюзу выступіў Пётр I. Ён правільна ацаніў расклад сіл у Еўропе. Англія і Галандыя рыхтаваліся выступіць супраць Францыі. Кожны з супрацьлеглых бакоў імкнуўся атрымаць як мага больш саюзнікаў і перш за ўсё Швецыю і яе армію. Швецыя ў сваю чаргу хацела атрымаць выгаду з наспяваўшага канфлікту еўрапейскіх дзяржаў, каб захаваць усё заваяванае на Балтыцы і застацца гегемонам Паўночнай Еўропы. Данія, такім чынам, змагалася са сваім спадчынным ворагам Швецыяй за вяртанне страчаных тэрыторый у Паўднёвай Швецыі і разрыў варажлага саюзу Швецыі і Гальштынii. Утвараючы кааліцыю, Расія імкнулася забяспечыць сабе выхад да Балтыйскага мора, прэтэндуючы на тэрыторыю Карэліі і Інгрыі.

Партнёрам Даніі і Расіі стала Саксонія. Аўгуст II імкнуўся да абсалютнай улады. Дзеля гэтага ён жадаў далучыць да спадчынных саксонскіх уладанняў Ліфляндцыю і Эстляндцыю, што ўзмацніла б яго пазіцыі і стала б значным крокам да пераўтварэння караля Рэчы Паспалітай у абсалютнага манарха.

Ужо летам 1698 г. у Вене адбыліся перамовы ўдзельнікаў Вялікага пасольства з прадстаўніком Аўгуста II, якія сталі пачаткам ваенна-палітычнага збліжэння Пятра I з каралём. 22 - 25 жніўня гэтага ж года адбылася першая сустрэча двух манархаў, дзе ўжо сур'ёзна абмяркоўвалася пытанне аб будучай вайне са Швецыяй.

Восенню 1699 г. у Маскве адбыліся перамовы аб заключэнні саюзу паміж Саксоніяй і Расіяй, прычым яны вяліся ў сакрэце ад пасла Рэчы Паспалітай. Вынікам стала падпісанне дамовы аб сумеснай вайне са Швецыяй, прычым Аўгуст II абавязаўся схіліць Рэч Паспалітую да разрыву са Швецыяй і пачаць вайну ўвядзеннем сваіх войск у Ліфляндцыю яшчэ да заключэння міру з Турцыяй.¹²

Неабходна падкрэсліць, што Аўгуст II заключыў дамову як саксонскі курфюрст, аднак ён адначасова быў каралём Рэчы Паспалітай. Яе тэрыторыя засланяла Саксонію ад шведаў і непазбежна павінна была стаць апэратыўнай падставай ваенных дзеянняў і стратэгічным тылам. Такім чынам, Рэч Паспалітая непазбежна рана ці позна павінна была быць уцягнута ў вайну.

Такім чынам, паўстае праблема аб патрэбнасці або непатрэбнасці, сэнсе або бессэнсоўнасці ўдзелу Рэчы Паспалітай (а, значыць, і ВКЛ) у вайне. Гэта пытанне дыскусійнае, і адказы на яго нярэдка супрацьлеглыя. Пункт гледжання расійскіх гісторыкаў, на нашу думку, найбольш поўна выказаны У.А.Артамоным. Ён сцвярджае, што ўшчамленне інтарэ-

саў ВКЛ, якое вывозіла па Заходняй Дэвіне ў Рыгу сельскагаспадарчую сыравіну, што складала аснову яго знешняга гандлю; патэнцыяльная пагроза Гданьску, праз які праходзіла галоўная магістраль Кароны, жорсткая акупацыя шведамі-пратэстантамі схілілі большасць шляхты да саюзу з Расіяй і падтрымкі Аўгуста II. Экспансіяністскія апетыты польскага дваранства, на думку У.А. Артамонава, няшмат чым адрозніваліся ад апетытаў шведскага, прускага альбо расійскага дваранства. У пачатку XVIII ст. шляхта добра памятала прыналежнасць Ліфляндыі да Рэчы Паспалітай. Асноўным накірункам у руска-польскіх адносінах стала тэндэнцыя да збліжэння, узмоцненая наяўнасцю агульных праціўнікаў — Швецыі і Турцыі. У Паўночнай вайне выявіліся пункты сутыкнення і быў аформлены больш-менш дзейсны і працяглы палітычны і ваенны саюз.¹³ (Праўда, не ўсе расійскія гісторыкі прытрымліваюцца гэтага пункту гледжання. Яшчэ У.А. Більбсаў лічыў, што Рэч Паспалітая апынулася ўцягнутай у вайну са Швецыяй насуперак сваёй волі, яна хацела застацца нейтральнай.¹⁴)

Н.І. Паўленка лічыць, што падставай для ўступлення ў вайну Аўгуста II з'явілася нетрываласць яго становішча і ў Саксоніі, і ў Рэчы Паспалітай. У Паўночны саюз уступала не Рэч Паспалітая, якая прэтэндавала ў выніку поспеху ў вайне набыць Ліфляндыю, а Саксонія, якая не мела тэрытарыяльных прэтэнзій да Швецыі. Справа ў тым, што, на думку Паўленкі, шляхта абумовіла абранне караля яго абавязкам вярнуць Ліфляндыю ў Рэч Паспалітую. Саксонскія салдаты павінны былі сваёй крывёй аплочваць абяцанні, дадзеныя курфюрстам саксонскім.¹⁵

Польскія гісторыкі прытрымліваюцца ў значнай меры супрацьлеглых поглядаў. У. Канапчыньскі і Ю. Фельдман асвятляюць падзеі Паўночнай вайны з пункту гледжання антыпольскай палітыкі царызму. Сістэма руска-польска-саксонскага саюзу разглядаецца імі як згубная для Польшчы. Гэтым саюзам Рэч Паспалітая была ўцягнута ў бессэнсоўную вайну са Швецыяй.¹⁶

П. Ясеніца лічыць, што кароль імкнуўся да вайны насуперак інтарэсам Рэчы Паспалітай. Аўгуст II падцвердзіў гэта абавязацельствам, якое браў на сябе кожны кароль пры абранні — вярнуць страчаныя землі. Аднак унясенне гэтага пункта ў Pacta Conventa даўно стала проста традыцыяй. Краіна была знясілена папярэднімі войнамі і імкнулася да міру. Аўгуст уступаў у саюз з царом, калі ўжо дзесяцігоддзі ў Рэчы Паспалітай пераважала перакананне, што Масква нашмат страшней за Стакгольм. Намеры і дзеянні Аўгуста II, на думку П. Ясеніцы, знаходзіліся ў здзіўляючай супярэчнасці з элементарнымі нормаў палітычнага мыслення. Кароль заключаў саюз з суседам вельмі моцным супраць больш слабага (і, дарэчы, такога, які не пагражаў і не збіраўся пачынаць вайну); легка было здагадацца, каму такі саюз мог прынесці найбольшую выгаду. Аўгуста перш за ўсё хвалявала кар'ера саксонскай дынастыі вэттынаў. Дабрабыт Рэчы Паспалітай хваляваў яго менш за ўсё.¹⁷

Так ці інакш, да вясны 1700 г. быў канчаткова аформлены антышведскі саюз Расіі, Даніі і Саксоніі. Вайна стала непазбежнай.

§ 2. Беларусь у пачатку вайны.

Абвастрэне ўнутрыпалітычнай барацьбы ў ВКЛ (1700-восень 1704г.)

У выкананне дамовы з Расіяй першым пачаў вайну са Швецыяй Аўгуст II. 12 лютага 1700 г. яго саксонскія войскі без абвясчэння вайны ўступілі ў Ліфляндыю і аблажылі Рыгу.

Як ужо адзначалася, становішча ў Рэчы Паспалітай у момант пачатку ваенных дзеянняў было надзвычай складаным. Супраць караля дзейнічала моцная магнацка-шляхецкая апазіцыя. У ВКЛ усе ішло да грамадзянскай вайны паміж Сапегамі і літоўска-беларускай шляхтай. Карыстаючыся супярэчнасцямі паміж шляхтай і Сапегамі, кароль дабіўся згоды Сапегаў на вайну супраць Швецыі. Яны спадзяваліся адыграцца за папярэднія няўдачы.

Вайна пачалася для Аўгуста няўдала. Аблора Рыгі не прынесла поспеху. Тым часам 1 ліпеня 1700 г. Аўгуст II выдаў універсал у Гродне, якім абвясціў вайну Швецыі. Пасля гэтага ён аддаў загад Казіміру Сапегу, найвышэйшаму гетману ВКЛ, збіраць войскі і ісці ў Ліфляндыю на дапамогу саксонцам. Адначасова кароль заклікаў шляхту княства да паспалітага рушэння быццам для забеспячэння бяспекі межаў.¹⁸ Аўгуст добра разумеў, да якіх вынікаў прывядзе ваенная мабілізацыя ў ВКЛ, якое раздзіралі ўнутраныя супярэчнасці. І новая ўспышка грамадзянскай вайны стала непазбежнай.

Летам 1700 г. была створана канфедэрацыя шляхты ВКЛ, якая супрацьстаяла Сапегам. Канфедэраты сабралі ў Ашмянскім павеце пад Ліпнішкамі каля 20 тыс. чалавек. На чале іх сталі прадстаўнікі родаў Агінскіх і Вішнявецкіх.¹⁹

Спачатку поспех быў на баку Сапегаў. І пад Ліпнішкамі, і на р. Ашмянскай шляхта пацярпела паражэнні. Аднак у кастрычніку 1700 г. пад Алькенікамі (цяпер мястэчка Волькінінкай, Літва) сабралася іх каля 20 тысяч. 18 лістапада адбылася жорсткая бітва з трохтысячным, які аднак меў гарматы, аддзелам Сапегаў. Перамаглі канфедэраты. Гетман К. Сапега і яго брат, падскарбій ВКЛ, Бенедзікт уцяклі ў Вільню. Міхаіл Сапега, канюшы ВКЛ, быў узяты ў палон і па-зверску забіты. Загінулі і захопленыя прыхільнікі Сапегаў.²⁰ 22 лістапада 1700 г. канфедэраты прынялі пастанову, у адпаведнасці з якой Сапегі пазбаўляліся ўсіх дзяржаўных пасадаў і сваіх маёнткаў у ВКЛ.²¹

Пасля перамогі шляхта кінулася рабаваць маёнткі Сапегаў. Толькі іўе панесла страты на 50 тысяч злотых. Аднак непамерныя злоўжыванні ў

зборы падаткаў прывялі да ўзброенага паўстання прыгонных сялян Сапегаў. Казацка-сялянскія аддзелы разгарнулі баявыя дзеянні ў раёне Дуброўна, Быхава, Галоўчына супраць шляхецкіх фарміраванняў.²² Такім чынам, шляхецкая канфедэрацыя пасля перамогі над Сапегамі не змагла належным чынам выкарыстаць яе вынікі і нават сутыкнулася з узброеным супраціўленнем сялян.

Тым часам становішча антышвецкай кааліцыі значна ўскладнілася. Карл XII, хутка дасягнуўшы перамогі над Даніяй, накіраваўся ў Ліфляндыю. Даведаўшыся пра гэта, Аўгуст II неадкладна зняў аблогу Рыгі і паспешна накіраваўся ў Польшчу. Пасля гэтага Карл нанёс сакрушальны ўдар войскам Пятра і пад Нарвай.²³

Трэба адзначыць, што Дзяржаўны Савет Швецыі ўжо праз тры месяцы пасля Нарвы звярнуўся да караля Карла з прапановай заключыць мір з Аўгустам II, каб пазбегнуць вайны на два франты. Аднак Карл XII адвяргаў любыя прапановы аб міры. У гэтых умовах Аўгуст пайшоў на новую сустрэчу з Пятром і ў Біржах (Дзвіскі павет). У Біржах цар асабіста пераканаўся ў нежаданні сенатараў Рэчы Паспалітай уступаць у вайну.

3 Аўгустам II была заключана новая дамова аб працягванні вайны. Каралю, як і раней, былі абяцаны Ліфляндія і Эстляндія; таксама Петр абавязваўся прыслаць Аўгусту ад 15 да 20 тысяч салдат, даваць сродкі на іх утрыманне і выплачваць на працягу 3 год па 100 тысяч руб. Кароль, у сваю чаргу, абавязваўся ваяваць са шведамі ў Ліфляндыі і Эстляндзі, каб, адцягваючы шведаў, засцерагчы ад небяспекі Расію. Аўгуст II зноў падпісаў дамову ў якасці саксонскага курфюрста. Аднак у сакрэтным артыкуле прадугледжвалася неабходнасць уцягнуць у саюз Рэч Паспалітую. Для гэтага цар абяцаў даслаць каралю 20 тыс. руб. «дабы некоторое награждение и милость показать тем из польских сенаторов, которые способны сызуть привести в постановленные союзы и Речь Посполитую».²⁴

У чэрвені 1701 г. Карл XII зноў разбіў саксонцаў пад Рыгай. Войскі Аўгуста адступілі ў Курляндыю. Сенатары Рэчы Паспалітай зноў прапанавалі Карлу пасрэдніцтва ў заключэнні міру. У адказ шведскі кароль запатрабаваў дэтранізацыі Аўгуста II.

Тым часам, у жніўні 1701 г. Салегі, якія лічылі сябе пакрыўджанымі сваім манархам, звярнуліся да Карла XII з просьбай аб апецы. У верасні шведскія войскі ўжо крочылі на Жмудзь, дзе было шмат валоданняў Сапегаў. Такім чынам, межы Рэчы Паспалітай былі парушаны. Дзяржава апынулася ўцягнутай у вайну.

Пачаліся сутычкі шведскіх войск са шляхецкімі атрадамі. 1 снежня 1701 г. Карл XII з атрадам у некалькі сот чалавек напаў, як піша Е. Тарле, на "польскую" армію Агінскага, якая была ахоплена панікай і разбеглася. Шведы без перашкод увайшлі ў Коўна, а хутка пасля гэтага занялі Вільню.²⁵ (Заўважым, што расійскія гісторыкі вельмі часта не адрозніваюць Польшчу і ВКЛ, польскіх і літоўска-беларускіх магнатаў.) Трохі па-іншаму апісвае

падзеі С. Данскіх. Ён сцвярджае, што шведаў было 4 тысячы. Корпус Агінскага не прыняў бой і разбёгся. Аднак ужо 4 снежня Агінскі з 5-тыс. атрадам атакаваў шведаў у м. Шкудзь. Пасля боя атрады Агінскага не былі разбіты. Яны перайшлі да тактыкі малой партызанскай вайны.²⁸

Сейм Рэчы Паспалітай паспрабаваў прымірыць канфліктуючыя групы ў ВКЛ і ў студзені 1702 г. прыняў рашэнне вярнуць Сапегам усе пасады і маёнткі. Але прымярэння дасягнуць не ўдалося. Сапегі працягвалі шукаць падтрымкі ў шведскага караля. 21 сакавіка 1702 г. браты Сапегі сустрэліся ў Юргенборку з Карлам XII, канчаткова звязаўшы сябе са шведамі.²⁸

Праціўнікі Сапегі пачалі схіляцца ў бок Расіі. Разумеючы, што гэтым яны падтрымліваюць Аўгуста II і яго абсалютысцкія памкненні, гэта група пачала рабіць спробы адарваць ВКЛ ад Кароны. З гэтай мэтай анты-сапежынская кааліцыя пачала выступаць як Рэч Паспалітая Літоўская. Яе афіцыйным прадстаўніком пры Кароне стаў канонік Белазор.²⁹

У пачатку 1702 г. Белазор быў пасланы ў Маскву для перамоў аб аказанні ВКЛ ваеннай і фінансавай дапамогі. Расійскі бок прадстаўляў барон Ф. Галавін. На адной з сустрэч прысутнічаў Пётр I. 23 сакавіка 1702 г. быў падпісаны дагавор.³⁰ Па яго ўмовах расійскі ўрад аказваў канфедэратам ваенную, а таксама фінансавую дапамогу ў памеры 40 тысяч руб. ВКЛ у сваю чаргу згаджалася ўпусціць на сваю тэрыторыю рускія войскі, саступала г. Друю як галоўны пункт размяшчэння войск і аперацыйную базу. Дарэчы, горад з трохтысячным насельніцтвам належыў Сапегам. Там размясціўся Г. Агінскі. Пад яго "камандаванне" пераходзілі тры палкі расійскай пяхоты. Пад Быхаў, які ўтрымлівалі прыхільнікі Сапегі, накіроўваўся 12-ці тысячны атрад казакоў Мазепы. Расія нават абяцала не патрабаваць вяртання грошай, калі канфедэраты будуць да канца вайны весці барацьбу са шведамі.³¹

Заклучаны дагавор быў, несумненна, вельмі важнай палітычнай падзеяй. Не зважаючы на Карону, амаль не ўспамінаючы пра яе ў тэксце дагавора, ВКЛ фактычна аддавалася пад пратэктарат цара. Такім чынам, парушаліся ўмовы Люблінскай уніі. На Літву прыехаў асабісты прадстаўнік цара П. Патоўцаў. У сакрэтным пункце яго інструкцыі гаварылася аб неабходнасці падрыхтаваць трывалае злучэнне з Расіяй. Мясцовым магнатам абяцалася светлая будучыня, "калі пажадаюць, царская вялікасць зробіць іх такімі, як Сапегі... вольнасцей іх і прывялеяў яго вялікасць не толькі не зменшы, але бясконца памножы" — было сказана ў інструкцыі.³²

У чэрвені 1702 г. Пётр I звярнуўся да насельніцтва ВКЛ — "бурмістраў, райцаў, лаўнікаў, мяшчанаў і ўсяго паспольштва." Ён запрашаў да пераасялення ў глыб расійскай дзяржавы і абяцаў розныя даброты.³³

Такім чынам, алігархія ВКЛ адкрывала межы перад дзяржавай, якая была спадчынным ворагам ВКЛ. Сапегі, якія стаялі на самым версе алігархii, яшчэ раней паспяшылі пад крыло Карла XII, які бязлітасна спусташаў землі Кароны.

Так Паўночная вайна прыйшла на тэрыторыю Беларусі, пераплятаючыся і распальваючы тут вайну грамадзянскую.

У красавіку 1702 г. шведы рушылі на поўдзень да польскай тэрыторыі. іх суправаджаў 4-х тысячны корпус сапезынцаў на чале з К. Сапегай. 16 красавіка атрады Сапегі і шведаў разбілі каля Вільні харугвы Л. Пацея. Потым сапезынцы разам са шведамі ўвайшлі ў Варшаву.

На тэрыторыі Беларусі ў 1702-1704 г. склаліся два тэатры ваенных дзеянняў. Галоўныя падзеі адбываліся ў Заходняй Беларусі Сапегі. Імкнуліся захаваць камунікацыі Карла XII паміж Польшчай і Прыбалтыкай, якім пагражалі харугвы Агінскіх, Вішнявецкіх, Пацеяў. Для барацьбы з імі быў утвораны 10-тысячны корпус на чале з генералам Майдзелем і К. Сапегай. У жніўні 1702 года корпус накіраваўся ў рэйд у накірунку Гродна-Беласток-Брэст. На шляху корпус разбіў атрады Вішнявецкага і Пацея. Заходняя Беларусь была страшна спустошана. У адказ у верасні 1702 г. харугвы Агінскага рушылі ў Курляндыю.³⁴

Барацьба паміж прыхільнікамі і праціўнікамі Сапегі адбывалася і ва Усходняй Беларусі, дзе было шмат іх валоданняў — Быхаў, Баркулабава, Буйнічы. Закранулі гэтыя падзеі і Магілёў. Яшчэ ў 1699 г. Аўгуст II перадаў Магілёўскі замак з эканоміяй саксонскаму генералу дэ Беўсту. Разам з ім прыйшоў атрад саксонскіх салдат. Мірныя адносіны з гараджанамі працягваліся нядоўга, хутка пачаліся крыўды і ўціскі, магілёўскія мяшчане вымушаны былі даць саксонцам 100 тысяч тынфаў (1 тынф = 60 капеек). Войскі патравілі гарадскія сенажаці, прылягаючыя да горада пасевы збожжа. Жыхары былі абкладзены цяжкім падаткам, за невыкананне якога саджалі ў турму ўсіх, нават цяжарных жанчын.³⁵

У жніўні 1699 г. саксонцы пакінулі горад. Аднак, неўзабаве з Саксоніі прыбылі немцы Бейман і Лейман, якім кароль здаў у арэнду замак з эканоміяй на некалькі гадоў. Жыхары назвалі гэтых арандатараў нямецкай саранчай; яны болей прынеслі зла, — піша магілёўскі храніст ігумен Арэст, — і незносных крыўд, нежлі тыя немцы, што праходзілі праз Магілёў у час шведскай вайны.³⁶

Гэта было толькі пачаткам гарадскіх няшчасцяў. У лістападзе 1701 г. у Магілёў уступілі 2 харугваў канфедэратаў. Атрады сапезынцаў з'явіліся перад горадам і перастрэльваліся праз Днепр з канфедэратамі. 30 лістапада пад Магілёвам на Буйніцкім полі адбылося жорсткае сражэнне, у якім з абодвух бакоў загінула нямала шляхты, аднак жа перамога засталася за канфедэратамі.³⁷

Пасля гэтага Магілёў з эканоміяй узяў пад сваё кіраванне літоўскі мечнік Бонч-Сініцкі. У горадзе размясціліся літоўскія, татарскія харугвы і некалькі палкоў казакоў рускай службы. Узяўшы ў горадзе ўсе гарматы, Сініцкі аблажыў Быхаў, дзе сядзелі сапезынцы, і ўзяў яго.

У Заходняй Беларусі перамога была на баку Сапегі. 21 ліпеня 1702 г. харугвы К. Завішы разам са шведамі разбілі войска М. Вішнявецкага пад вёскай Каменкай.³⁹

Аднак нязносныя рабаўніцтвы шведскай акупацыйнай арміі, упартае патрабаванне дэтранізацыі, прыклад «Рэчы Паспалітай Літоўскай», якая ўжо была звязана саюзам з Расіяй, рабілі сваё. У жніўні 1702 г. ствараецца сандамірская канфедэрацыя. Яна прымае рашэнне аб павялічэнні войска да 30 тысяч чалавек і выказваецца за саюз з Расіяй, але і за перамовы з Карлам.⁴⁰

Канфедэраты ВКЛ тым часам вясной 1703 г. адправілі ў Маскву новае пасольства зноў на чале з К. Белазорам. Галоўнай яго мэтай было схіліць цара прыняць план канфедэратаў аб сумесным наступленні ў тыл шведаў праз Курляндыю на Рыгу, а таксама накіраваць у ВКЛ 20-тысячны корпус. 28 чэрвеня пад Шлісельбургам з Ф. Галавіным быў падпісаны новы дагавор. Абодва бакі абавязваліся не заключаць сепаратнага мірнага дагавора, ВКЛ, незалежна ад Кароны, — працягваць барацьбу са шведамі, нават калі Польшча застанеца нейтральнай. Калі 6 Рэч Паспалітая выступіла супраць Расіі, ВКЛ павінна было заключыць новае пагадненне з Расіяй. Расія абяцала дапамагчы людзьмі і фінансамі, у прыватнасці даць 30 тысяч руб. на ўтрыманне войска ВКЛ.⁴¹

2 снежня 1703 г. быў заключаны новы дагавор, у адпаведнасці з якім Расія разглядала шведскіх прыхільнікаў у ВКЛ як сваіх ворагаў і аказвала канфедэратам грашовую дапамогу ў памеры 60 тысяч руб.⁴² Аднак у гэту суму былі ўключаны і 30 тысяч, абяцаныя па папярэднему дагавору. ВКЛ, у сваю чаргу, павінна было выставіць 14-тыс. войска. Генерал Корсак атрымаў загад рушыць са Смаленска да межаў ВКЛ, а старадубскі палкоўнік Міклашэўскі — ісці пад Быхаў.

Расійскія ўлады садзейнічалі ўзмацненню пазіцый канфедэратаў. Пасля таго, як кароль пазбавіў усіх пасад Сапегаў, іх месцы занялі вядучыя дзеячы канфедэратаў, перш за ўсё з роду Вішнявецкіх і іх прыхільнікаў.⁴³

На падзеі ў ВКЛ уплывалі і значныя змены ў палітычным жыцці Кароны. Яшчэ ў красавіку 1703 г. Генеральная рада Сената выказалася за саюз з Расіяй. У чэрвені 1703 г. адбыўся сойм у Любліне. Рада Сената прыняла рашэнне абвясціць вайну шведам у выпадку, калі непрыяцель не заключыць міру на працягу шасці тыдняў. Каралю і міністрам быў дадзены тайны дазвол заключыць дагаворы з Расіяй. Сейм адобрыў таксама мабілізацыю амаль 50-тысячнай арміі. У студзені 1704 г. у Варшаве адбыўся сейм, на якім сабраліся праціўнікі Аўгуста II. У лютым быў абвешчаны акт Генеральнай канфедэрацыі і абвешчана дэтранізацыя Аўгуста II.

Прыхільнікі караля, ў сваю чаргу, у маі 1704 г. аб'ядналіся ў генеральную канфедэрацыю ў Сандамфі, якую ўзначаліў лоўчы ВКЛ С. Дэнгаф. Яны абвясцілі несапраўднымі ўсе рашэнні варшаўскіх канфедэратаў. Рэч Паспалітая аб'яўляла вайну Швецыі. Кароль атрымаў дазвол склікаць паспалітае рушэнне і заключаць пагадненні з замежнымі краінамі. Было пацверджана рашэнне Аўгуста II аб пазбаўленні Сапегаў усіх пасадак, пазбаўляліся сваіх маёнткаў і пасадак кіраўнікі варшаўскай канфедэрацыі.

12 ліпеня 1704 г. пад націскам шведаў варшаўскія канфедэраты абралі каралём пазнанскага ваяводу Станіслава Ляшчынскага. Аднак большасць шляхты не толькі Кароны, але і ВКЛ стала на бок законна абранага караля.

З'яўленне новага манарха падштурхнула Рэч Паспалітую да саюза з Расіяй. У чэрвені 1704 г. у расійскі лагер пад Нарвай прыбыў Тамаш Дзялыньскі, які і падпісаў 19(30) жніўня дагавор з Расіяй. Саюзныя дзяржавы абавязваліся ваяваць супраць агульнага ворага, караля шведскага, на сушы і на моры, асобных дагавораў з ім не заключаць і ні ў якія зносіны не ўваходзіць. Усе гарады і крэпасці, пакораныя рускімі ў Ліфляндзіі, павінны быць саступлены Рэчы Паспалітай. Цар пасылае каралю пад яго камандаванне 12 тысяч войска; на 1705 г. выдае каралю 200 тысяч руб. (2 млн. польскіх злотых) на ўтрыманне польскага войска, якое павінна складацца з 26,2 тыс. чалавек пяхоты і 21,8 тыс. кавалерыі. У будучым кожны год да заканчэння вайны выплочвае па 200 тысяч руб. Утрыманне рускіх войск ускладалася на Рэч Паспалітую.⁴⁴

Самым важным аказаўся пункт дагавора, паводле якога цар атрымаў права ўводзіць і на літоўскую, і на польскую тэрыторыю свае войскі. Тэарэтычна гэты пункт захоўваў моц толькі да канца вайны, але на справе аказваў пастаянны ўплыў на ўсё далейшае развіццё адносін паміж двума дзяржавамі. Пасля заключэння дагавораў ВКЛ 1702-1703 г. і Рэчы Паспалітай 1704 г. з Расіяй усходнія межы дзяржавы перасталі быць перашкодай для знешняй палітыкі Расіі.

§ 3. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі (восень 1704 г. — 1709 г.). Вынікі вайны

Пасля заключэння Нарвскага дагавора Беларусь становіцца асноўнай арэнай супрацьстаяння Швецыі і Расіі. Рускія войскі накіроўваюцца з-пад Нарвы ў раён Полацка, генерал М. Рапнін на чале атрада ў 10195 чалавек пехоты і кавалерыі. Пазней у студзені 1705 г. Б. Шарамецёў з 5-тысячным атрадам ідзе ў раён Віцебска. Да вясны 1705 г. у Полацка сканцэнтравалася галоўныя сілы рускай арміі — каля 40 тысяч пяхоты, 20 тысяч кавалерыі і значная колькасць артылерыі.⁴⁵

Войскі ўводзіліся для «удержания уже при падении сушей Речи Посполитой и оной вольности и при детронизации обретающегося законного короля».⁴⁶ Але галоўнай задачай было не аказанне ваеннай дапамогі Аўгусту II, а збор правіянту і стварэнне базы для расійскіх войск. Пётр I пісаў у загадзе Рапніну: «Будучи там, собирать всякий провиант на сорок тысяч, в расчете на семь, а если невозможно, так на пять месяцев на всю армию. Но держать в тайне, что это на всю армию, и делать вид будто бы только на свое войско».⁴⁷

Усе затраты па ўтрыманні расійскай арміі несла насельніцтва Беларусі. Пачынаюцца паборы, рэквізіцыі, адкрытыя грабёжы.

12 чэрвеня 1705 г. Пётр I прыбыў у Полацк, дзе сабралася ўся руская армія, генералы, міністры. 15 чэрвеня адбыўся ваенны савет, на якім было прынята рашэнне накіраваць атрад Шарамецева супраць корпуса генерала Левангаўпта, які знаходзіўся ў Курляндыі.⁴⁸

У час знаходжання Пятра I ў Полацку адбыўся трагічны выпадак з уніяцкімі святарамі 30 чэрвеня (стст.). Гэтыя падзеі цалкам па-рознаму асвятляюцца расійскімі і польскімі гісторыкамі. С. Салаўёў сцвярджае, што Пётр I быў раздражнёны супраць уніяцкага духавенства, якое быццам мела тайныя зносіны са шведамі і сапежынцамі на шкоду расійскаму войску. Калі Пётр зайшоў ва уніяцкі манастыр, манахі не пусцілі яго ў алтар, як праціўніка іх веры. Раздражнёнасць цара яшчэ больш пасілілася, калі ён убачыў абраз І. Кунцэвіча. Разгарэлася сварка паміж ім і святарамі. Пётр загадаў схапіць манахаў. Тыя заклікалі на дапамогу. У бойцы чацвёра ўніятаў былі смяротна паранены, аднаго цар загадаў павесіць.⁴⁹

Каталіцкія крыніцы, а таксама польская і некаторыя беларускія гісторыкі, асвятляюць гэтыя падзеі як зверскае забойства Пятром безабароннага святара і расправу над яшчэ чатырма⁵⁰.

1 ліпеня (стст.) цар разам з войскамі накіраваўся з Полацка ў Вільню. Пасля таго як ён даведаўся аб перамогах Шарамецева ў Ліфляндыі, руская армія была накіравана ў Гродна. Пётр лічыў, што пакуль Гродна ў рускіх руках, літоўскія магнаты на чале з Вішнявецкім і Агінскім і залежная ад іх шляхта будуць на баку Аўгуста II (г. зн. на баку рускіх), і неабходна тут стаяць як мага больш.

У лістападзе 1705 г. адбыўся савет у Гродне, на якім быў пацверджаны нарвскі дагавор на ўмовах, якія яшчэ больш падпарадкоўвалі Рэч Паспалітую Расіі. Пётр I пачаў ужо патрабаваць Эстляндцыю, раней абяцаную Рэчы Паспалітай.⁵¹

Восенню 1705 г. у Пятра склаўся пэўны план наступных дзеянняў. Сэнс яго быў, па-першае, у тым, каб перашкодзіць Карлу канчаткова захапіць Польшчу і таму падтрымліваць Аўгуста, па-другое, усімі спосабамі імкнуцца да таго, каб вайна ішла ў Польшчы і ВКЛ, а не ў Расіі, і ўтрымліваць шведаў як мага далей ад рускіх межаў шляхам пакідання ў Літве і Беларусі расійскіх войск.⁵²

Пётр вырашыў зрабіць Гродна галоўнай стаянкай арміі. Па тых часах гэта была непрыступная крэпасць. Цар быў перакананы, што зімою Карл XII наступаць не будзе.

Аднак у канцы снежня 1705 г. шведскія войскі накіраваліся з Варшавы на Гродна і да сярэдзіны студзеня выйшлі да горада. Штурмаваць крэпасць Карл XII не рашыўся. На цесную аблогу сід у шведаў не хапала — недастаткова было харчавання, слабой была артылерыя. Шведскія войскі адыйшлі ад горада.

У момант абвастрэння небяспекі Аўгуст II пакінуў горад з большай часткай кавалерыі. Пётр I палічыў, што выратаванне рускай арміі ў Гродне цалкам залежыць ад выхада без бою з горада і далучэння да войск, што знаходзіліся ў Мінску.

Ацэнка так званай гродзенскай аперацыі ў гістарыяграфіі супярэчлівая. Большасць расійскіх і савецкіх гісторыкаў называюць гэта «ўзорам рускага ваеннага мастацтва, выратаваннем арміі ад пагрозы разгрому і вывадзеннем яе без страт з расстаўленай непрыяцелем пасткі». На карту быў пастаўлены лёс цвета рускай арміі, сцвярджае М. Паўленка, 40-тысячнага войска, якое прайшло школу вайны. Вывад рускіх войск з Гродна па загаду Пятра называюць «геніяльным марш-манеўрам».⁵³

Аднак ёсць і іншыя ацэнкі. Сілы рускіх войск, што знаходзіліся ў Гродне, значна пераўзыходзілі шведаў. Сцвярджэнні аб недахопе харчавання і фуражу таксама нельга лічыць дастаткова пераканаўчымі, паколькі шведам іх таксама нехапала.

Больш абгрунтаваным уяўляецца пункт гледжання, што «псіхалагічны груз уласнай непаўнавартасці перад «непераможнымі» шведамі прымусіў цара ўхіліцца ад генеральнага сражэння, хаця супраць 19-тысячнай арміі Карла XII ён меў амаль 40 тысяч пяхоты і конніцы і ўсе перавагі боку, які абараняўся».⁵⁴

Руская армія пакінула Гродна, кінуўшы ўсю артылерыю. Карл XII паспрабаваў дагнаць адступаючую армію, аднак веснавое бездарожжа прыпыніла яго ў раёне Пінска.

У канцы жніўня 1706 г. шведскія войскі рушылі на Саксонію і занялі яе. 13 (24) верасня Аўгуст II вымушаны быў пайсці на заключэнне Альтранштацкага мірнага дагавора. Ён адмаўляўся ад кароны на карысць Станіслава Ляшчынскага, разрываў саюзныя адносіны з Расіяй і абавязваўся ўтрымліваць на працягу ўсёй зімы шведскую армію. Аўгуст таксама браў на сябе абавязак падтрымліваць у Саксоніі пратэстантызм.⁵⁵

Адрачэнне Аўгуста паскорыла пераход літоўска-беларускай шляхты на бок Карла XII і Станіслава Ляшчынскага. У канцы 1706 г. Н. Вішнявецкі з 12-тысячным войскам перайшоў да шведаў. Яго падтрымаў ужо вядомы нам Бонч-Сініцкі. Прызнаў Станіслава каралём канцлер ВКЛ К. Радзівіл. М. Вішнявецкі адрокся ад пасады найвышэйшага гетмана і віленскага ваяводы. Гэтыя пасады зноў заняў Казімір Сапега, а яго брат Бенедзікт стаў падскарбіем ВКЛ.⁵⁶

Расійскі ўрад паспрабаваў скарыстацца адрачэннем Аўгуста II, каб узвесці на трон свайго кандыдата. Больш за ўсё Расія баялася, што пры выхадзе з вайны Рэчы Паспалітай, што павінна было адбыцца пасля дэтранізацыі, тэрыторыя ваенных дзеянняў непазбежна перамясцілася б у Расію.

Пасля таго, як Пётр I даведаўся аб заключэнні Альтранштацкага дагавора, ён склікаў у Жолкве нараду ваеначальнікаў. На нарадзе абмяркоўваўся падрабязны план кампаніі, складзены фельдмаршалам Шараме-

цевым. Пасля працяглага абмеркавання было прынята рашэнне, якое аказала вельмі істотны ўплыў на лёс беларускіх зямель. «Встретить противника в Польше», але бою «в Польше не давать понеже ежели б какое несчастье учинилось, то бы трудно иметь ретираду, и для того положено дать баталию при своих границах, когда того необходимая нужда требовать будет; а в Польше на переправах и партиями, такоже оголошением провианта и фуражу томить неприятеля». ⁵⁷

Спробы Пятра I перадаць карону Рэчы Паспалітай поспеху не прынеслі. (Больш падрабязна гл. артыкул Г. Прыбытка). Заставаўся той жа Аўгуст II, які не раз пацвярджаў сваё жаданне ізноў сесці на каралеўскі трон.

19 (30) сакавіка 1707 г. былі падпісаны два пагадненні Расіі з Рэччу Паспалітай. Адно пацвердзіла Нарвскі дагавор, другое абавязала Рэч Паспалітую забяспечваць харчаваннем рускія войскі на яе тэрыторыі. ⁵⁸

У ВКЛ, дзе дзве магнацка-шляхецкія групы падтрымлівалі двух розных манархаў, фактычна ўсталявалася двоеўладдзе. Адна і тыя ж пасады займалі як прыхільнікі Аўгуста II, так і Станіслава Ляшчынскага. Аднак, рэдка якая пасада надавалася без рускага цара або шведскага караля.

У 1708 г. Беларусь зноў апынулася ў цэнтры ваенных падзей. Яшчэ ў канцы снежня 1707 г. Карл XII перайшоў Віслу і рушыў на Гродна. 26 студзеня 1708 г. шведы занялі горад. Праз тры дні Карл накіраваўся на Смаргонь, імкнучыся дагнаць і разбіць рускую армію. Аднак гэта яму не ўдалося. Павольны рух шведаў з Гродна тлумачыўся абранай Пятром I тактыкай выпаленай зямлі. (Дарэчы, менавіта такі тэрмін выкарыстоўваецца некаторымі расійскімі гісторыкамі.) Руская армія знішчала правіянт і фураж, забірала жывёлу. Цар пісаў Шарамецеву: «Также, как возможно вели забирать с собой быков и овец, а особливо тем полкам, которые идут от Слуцка»; 6 лютага 1708 г. Пётр працягваў: «Неприятель от Гродно рушился, и наша кавалерия, перед ним идучи тремя тракты все провианты и фуражи разоряют и подъездами его беспокоивает, от чего он в такое состояние приведен, что, по сказке пленных, великие урон в лошадах и людях имеет; в три недели с небольшим десять миль от Гродно отошел». ⁵⁹

Войскі ВКЛ апынуліся па абодва ваюючыя бакі. Корпус Я. Сапегі прыкрываў правы фланг арміі Карла XII і наносіў удар уздоўж Прыпяці да Беразіны. М. Вішнявецкі ахоўваў камунікацыі шведаў. Атрады Г. Агінскага былі вымушаны адступіць разам з расійскай арміяй. Л. Пацей рушыў на Заходнюю Беларусь, пагражаючы шведскім тылам.

У пачатку чэрвеня 1708 г. Карл XII выступіў з Радашковічаў на Мінск, адкуль 7 чэрвеня рушыў да Бярэзіны, 17 чэрвеня ўся шведская армія знаходзілася на левым беразе ракі.

Вайна прыйшла на Усходнюю Беларусь. Яшчэ раней увесь яе цяжар адчулі на сабе і жыхары Магілёва. «Год... 1706 пакінуў гораду нешчаслівую спадчыну, бо адбываліся ў гэтым годзе пераходы і пераезды розных

войскаў, будаўніцтва мастоў праз Дняпро, прысутнасць у горадзе знатных асоб, засыланне інспекцый з павета, зборшчыкаў падаткаў і дэпутатаў, з-за чаго была ў горадзе вялікая неразбярыха, якую і апісаць цяжка...». ⁶⁰

Асабліва пакутавалі жыхары ад неабходнасці ўтрымліваць за свой кошт рускія войскі, якія знаходзіліся або ў горадзе, або побач з ім. 14 мая быў заказаны гораду правіант на дывізію генерала Баўра, да якога ў Шклоў ездзілі панове магістратавыя і, каб не даваць правіянту, задобрылі генерала Баўра тысячаю тынфаў. ⁶¹

Працягваліся ўціскі гараджан з боку Бонч-Сініцкага. Даведзеныя да адчаю магілёўцы ўсхваляваліся. «У год 1707, — працягвае хроніка Магілёва, — то ў Літву праз Магілёў, то з Літвы за Магілёў прагульваліся маскоўскія войскі, адсюль штодзённа бралі каней на падводы, давалі правіянты, кармілі прыезжых драгунаў і пяхотных салдатаў, чынілі масты. ⁶²

У маі 1707 года Боны-Сініцкі перайшоў на бок шведаў. Яны занялі Быхаў, разлічваючы дачакацца Карла XII. Пасля месячнай аблогі рускія войскі ўзялі Быхаўскаю крэпасць. Сініцкіх за здраду адправілі ў Сібір.

У жніўні па загаду Пятра з Быхава і Магілёва пад маркай, каб не дасталіся шведам, былі вывезены ўсе гарматы. Горад стаў практычна безабаронным і яго абіралі то па загаду Шарамецева, то Рамаданоўскага, то іншых.

Найбольш цяжкім для жыхароў горада стала знаходжанне ў горадзе А.Д.Меньшыкава. У хроніцы Магілёва можна знайсці падрабязны пералік велізарнай колькасці прыпасаў, якімі горад быў абавязаны штодзённа забяспечваць Меньшыкава і яго світу. «Як мог горад Магілёў вынесці такія цяжары і іншае на гэта падобнае, калі гэты пракляты чарвяк са сваім дваром, стоячы ў замку ад 14 сакавіка да 19 мая, тачыў, аб'ядаў горад, і якому на харч і на паднашэнні страчана вялікая сума». Замест удзячнасці Меньшыкаў «часта думаў, якім бы чынам адпомсціць гораду Магілёву за знішчэнне перад гэтым у Магілёве маскоўцаў і якім бы чынам, каб высякчы горад пад карань, нацкаваць на гэта цара». ⁶³

7 чэрвеня 1708 г. шведы працягвалі наступленне. 3 ліпеня ў час знаходжання ў Магілёве вялікага гетмана Агінскага «хацелі маскоўцы спаліць горад, але дзякуючы значным паднашэнням гэтую справу супакоілі». ⁶⁴

У ноч з 3 на 4 ліпеня адбылося першае буйное сражэнне шведаў з рускай арміяй пад Галоўчынам. Яно дастаткова падрабязна асветлена ў літаратуры. ⁶⁵ Я.Тарле ацэньвае перамогу Карла XII пад Галоўчынам як тактычную, апошнюю ў яго жыцці. Цікавую заўвагу можна знайсці ў Магілёўскай хроніцы: «Паступалі данясенні, што калі б маскоўцы змаглі прытрымаць шведаў у Галоўчыне яшчэ тры дні, то шведскае войска падохла б з голаду, бо з-за мноства людзей, калі ішлі дарогамі, не было хлеба». ⁶⁶

Пасля Галоўчына наступіў перапынак у ваенных дзеяннях. 7 ліпеня 1708 г. у Магілёў прыбыў Карл XII з войскам. І зноў пачаліся паборы і рэквізіцыі. Не задавальняючыся харчовымі і грашовымі кантрыбуцыямі,

Карл прымусіў аддаць царкоўнае серабро вагай у 364 фунта. Усяго знаходжанне шведаў у горадзе каштавала гараджанам у 396864 бітыя талеры. Акрамя гэтага, розныя падарункі, выдаткі на пабудову мастоў, фураж на каней склалі яшчэ 100 тысяч талераў.⁶⁷

На гэтым няшчасці горада не скончыліся. Пасля таго, як шведы пакінулі Магілёў, Пётр I, будучы незадаволеным магілёўцамі за тое, што яны давалі правянт і грашовыя кантрыбуцыі шведам, даў загад спаліць горад. 8 верасня горад быў знішчаны і разрабаваны, не пашкадавалі і праваслаўныя храмы.⁶⁸ Гэта быў лёс не толькі Магілёва. Хутка пасля гэтага рускія войскі спалілі Віцебск.

Усе гэта было рэалізацыяй плана Пятра I. Цар пісаў у сваім дзённіку: «Неприятель за нами следовал, перед которым наша кавалерия по деревням и на полях стоячий хлеб жгли для оголожения неприятеля и чтоб не было оному пристанища». 9 жніўня 1708 года ў загадзе генералу М. Інфлянту Петр патрабаваў: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда идти у одного передом и везде провиант и фураж, токо же хлеб стоячий на поле или в гумнах или в житницах по деревням... польский и свой жечь не жалея, и строения перед оным и по бокам. Так же мосты портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности». Да тых, хто парушыў загад, прымяняліся жорсткія меры: «сказать везде, ежели кто повезет к неприятелю что ни есть, хотя бы за деньги, тот будет повешен. Так же равно и тот, который ведает а не скажет»; хлеб, што не вывезены у Смаленск, «прятать в ямы», «мельницы и жернова и снасти вывезти все и закопать в землю или затопить в глубокой воде или разбить: чтобы не досталось неприятелю для мольотья хлеба».⁶⁹

Канешне, такія меры перашкаджалі руху наперад шведскіх войскаў. У «Запісках ігумены Арэста» чытаем: «Шведы пасля голада, які быў у паходзе іх, у Магілёве ад празмернай ежы многія памерлі». Захоплены ў палон купец, які забяспечваў шведаў харчаваннем, казаў: «Людзі жа ад голаду і хваробы так апухлі, што ледзь маршыраваць могуць».⁷⁰ Шведам не хапала правянту для працягу наступлення на Маскву. Але пры гэтым нярэдка забываюць, што харчавання былі пазбаўлены сотні тысяч жы-хараў гэтых мясцін Беларусі.

У сутыкненнях рускіх войскаў са шведамі ля с. Добрае і в. Раеўка шведы панеслі значныя страты. Пасля гэтага Карл XII павярнуў асноўныя сілы сваёй арміі на Украіну.

28 верасня 1708 г. адбылася славатая бітва пры Лясной, дзе войскі Пятра I разбілі корпус генерала Левенгаўпта, які рухаўся з вялізным абозам з-пад Рыгі на дапамогу Карлу. Гэтую перамогу Пётр назваў маці Палтаўскай баталіі.

Аднак, як заўважае С. Данскіх, лёс Палтаўскай бітвы вырашыўся не толькі пры Лясной. Ваенныя дзеянні з удзелам войскаў ВКЛ працягваліся. 21 лістапада 1708 г. пад Канецполем 8-тыс. войска Л.Пацея разбіла

12 тыс. армію І. Іятоцкага к вялікаму задавальненню Іятра І. У сакавіку 1709 г. М. Вішнявецкі зноў перайшоў на бок цара. Я. Сапега ў пачатку красавіка 1709 г. каля Ляхавічаў разбіў атрады Р. Агінскага, потым рушыў на Валынь, імкнучыся прабіцца да Карла XII. Аднак 13 мая 1709 г. каля в. Ляхудавай ён быў разбіт войскамі Гольца і Р. Агінскага.⁷¹

Такім чынам, лёс Палтаўскай бітвы вырашаўся не толькі пры Лясной. Вялікую ролю адыгралі сражэнні каля Канецполля і Ляхудавай.

Я. Сапега ў ліпені 1709 г. разбіў два расійскія атрады. Аднак паражэнне Карла XII пры Палтаве вырашыла наступныя падзеі. Вялікі літоўскі гетман Ян Сапега спыніў ваенныя дзеянні. 11 лістапада 1709 г. рускі генерал Я. Палонскі і гетман ВКЛ Л. Пацей каля Брэста прынялі капітуляцыю войска Сапегі.

Пасля Палтавы Аўгуст II абвясціў аб імкненні зноў заняць каралеўскі трон. Ён уступіў на тэрыторыю Рэчы Паспалітай разам з саксонскім войскам, С. Ляшчынскі пакінуў краіну. З гэтага часу Рэч Паспалітая фактычна ўжо не ўдзельнічала ў Паўночнай вайне. Яе працягваў Аўгуст II у якасці саксонскага курфюрста.

Такім чынам, Паўночная вайна мела вельмі значныя наступствы для ўсёй Рэчы Паспалітай, а значыць, і для Беларусі як часткі шматнацыянальнай дзяржавы.

Рэч Паспалітая апынулася ўцягнутай у гэтую вайну насуперак сваім дзяржаўным інтарэсам, дзякуючы эгаістычнай палітыцы Аўгуста II і магначкіх групавак у ВКЛ. Як пісаў К.Маркс, «...Польша была вытолкнута Россией и пресловутым развратником Августом II на передний план договора, подписав этим смертный приговор себе и даже не выговорив привилегии, обещанной Полифемом Одиссею — быть сожранной последней».⁷² У выніку не расійская, а тэрыторыя ВКЛ і Кароны стала тэатрам расійска-шведскай барацьбы.

Пачатак ваенных дзеянняў супраць Швецыі супаў з абвастрэннем унутрыпалітычнай барацьбы ў ВКЛ паміж рознымі магначкімі групамі, якая вылілася ў сапраўдную грамадзянскую вайну. Прадажная магначкая алігархія турбавалася толькі аб уласным дабрабыце, а не інтарэсах дзяржавы. Ф. Энгельс заўважаў: «Аристократия действительно довела Польшу до упадка, до полного упадка. И, доведя её до такого состояния, аристократы начали возлагать вину за это один на другого и продавать себя и свою страну иностранцам».⁷³

Беларускія землі былі падвергнуты, як казаў расійскі гісторык П.Н. Жуковіч, «всем невзгодам русского неприятельского нашествия». Беларусь апынуўся паміж молатам і кавадлай. Найбольш панеслі страты ўсходнебеларускія ваяводства — Полацкае, Віцебскае і Мсціслаўскае. Канцылярыя Пятра была завалена скаргамі на бясчынства рускага войска і просьбамі да цара, у якіх беларускія сяляне і мяшчане бажыліся аддаць усе, што маюць, толькі б цар не накіроўваў да іх на пастой казакоў.⁷⁴

З іншага боку, шведы, як пісаў А. Меньшыкаў канцлеру Галоўкіну, «мучат, вешаюць і жгуч мужиков (как прежде никогда не бывало), дабы ямы хлебные показывали... Утеснения, убогих людей невозможно довольно описать». Рэквізіцыі іншаземцаў спалучыліся з насіліямі і грабжамі «сваіх» шляхецкіх атрадаў, якія змагаліся па абодва бакі ваюючых.

Увесь цяжар перыяду Паўночнай вайны, які завяршыўся Палтаўскай бітвай, прыйшоўся, па сведчанню ўдзельнікаў сейму 1710 г., «на коронных і литовские земли с населением русским, на юге малорусским, на севере белорусским».⁷⁵

Вынікам гэтага стала жahlівае спусташэнне беларускіх земель, якія яшчэ не адрадзіліся пасля папярэдніх войнаў. Пуставала тры чвэрці сялянскай ворнай зямлі ў вялікай Гродзенскай эканоміі. Шклоўскае графства страціла 86,4% свайго насельніцтва. Дрысвятскае староства на Віцебшчыне налічвала 790 валок зямлі. У 1722 г. праз 13 год пасля ўходу шведаў, 480 валок па-ранейшаму зарастала кустамі.⁷⁶

Вельмі цяжкімі для лёсу дзяржавы сталі наступствы Паўночнай вайны: Рэч Паспалітая поўнасю трапіла пад уладу Расіі. Перамога Расіі стала важнейшай перадумовай вяртання Аўгуста II на трон. З саюзніка Пётр I стаў пратэктарам, апекуном караля. Пасля Палтавы Пётр паставіў свае гарнізоны ў беларускіх гарадах, прымусова вывозіў рамеснікаў і моладзь у Расію. Адбывалася адкрытая раздача пасадаў прыхільнікам Расіі. У час праезду ў Памор'е Меньшыкаў «сместил все чины» на сваім шляху.⁷⁷

Аўгуст II паспрабаваў умацаваць сваю ўладу, абাপіраючыся на саксонскую армію, што знаходзілася ўнутры краты. Гэта прывяло ў 1715 - 1716 г. да новай успышкі ўнутрыпалітычнай барацьбы, калі шляхта выступіла са зброяй у руках супраць абмежавання сваіх вольнасцей.

Расія зноў выкарыстала ўнутрыпалітычны канфлікт у Рэчы Паспалітай і павялічыла свае гарнізоны. Прымірэнне караля і шляхты адбылося на так званым, «немым» сойме 1717 г. на ўмовах, прадыктаваных Расіяй.

У 1720 г. быў падпісаны расійска-прускі дагавор, у адпаведнасці з якім абедзвем дзяржавам абавязаліся падтрымліваць існуючы лад у Рэчы Паспалітай. У 1724 г. да яго далучылася Швецыя, а ў 1726 г. падпісала аналагічную дамову і Аўстрыя.⁷⁸ Сам факт прыняцця такіх дакументаў сведчыў аб тым, што лёс Рэчы Паспалітай ужо вызначаюць іншыя дзяржавы.

Пануючы клас Рэчы Паспалітай у гэты час не знайшоў сіл для кансалідацыі. Расія ўмела выкарыстала ўнутрыпалітычныя супярэчнасці ў сваіх інтарэсах. Стаўшы пераможцам у Паўночнай вайне, Расія набыла рашаючы ўплыў на ўнутраныя справы і ў ВКЛ, і ў Рэчы Паспалітай у цэлым. Лёс дзяржавы (а значыць, і беларускіх зямель) быў вырашаны.

Раздзел III

ЭКАНАМІЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVII - XVIII стст.

§ 1. Эканамічнае становішча Беларусі ў другой палове XVII - першай палове XVIII стст.

Гісторыя эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове XVII - XVIII стст. храналагічна звязана з часам позняга феадалізму. Прычым у гэтай гісторыі можна вылучыць два перыяды. Першы адносіцца да другой паловы XVII — першай паловы XVIII ст., другі ахоплівае ў асноўным другую палову XVIII ст.

Характэрнай асаблівасцю першага перыяду стаў глыбокі заняпад эканомікі, застойныя з'явы, якія працягваліся амаль да сярэдзіны XVIII ст. Яны былі выкліканы войнамі, ваеннымі дзеяннямі, што адбываліся ў той час на тэрыторыі ВКЛ.

Усе гэтыя войны нанеслі Беларусі вялізныя страты, суправаджаліся разбурэннем гаспадарак, гарадоў, весак. Вось як характарызуеца эканамічнае становішча Беларусі ў пастанове сейма Рэчы Паспалітай 1661 г.: «Гродзенскі павет «ператвораны ў руіны і пераважная частка яго спалена», Браслаўскі «ўшчэнт разбураны», Слоні́мскі «амаль датла спалены», ваяводства Брэсцкае ў «большай сваей частцы ператворана ў папалішча і поўнасцю разбурана», Аршанскі павет «ушчэнт разбураны і спалены»¹.

Вельмі адмоўна адбілася на развіцці эканомікі, росце вытворчых сіл скарачэнне насельніцтва. Так, калі ў 1650 годзе на беларускіх землях пражывала каля 2 мільёнаў 900 тысяч чалавек, дык у 1667 годзе — 1 мільён 350 тысяч, г. зн. зменшылася больш чым на палову². Да 1690 года колькасць насельніцтва Беларусі павялічылася да 1 мільёна 900 тысяч, аднак за гады Паўночнай вайны яна зноў скарацілася прыкладна на 31%. Нават у канцы XVIII ст. агульная колькасць насельніцтва Беларусі, на думку многіх гісторыкаў, так і не дасягнула ўзроўню 1650 года, Асабліва вялікія людскія страты панеслі ўсходнія і паўночныя паветы Беларусі. Так, у час вайны 1654 — 1667 гадоў у Полацкім павеце гэтыя страты склалі амаль 75%, Мсціслаўскім — 71,4%, Аршанскім —

69,3%.³ Гісторыкі лічаць, што Полацкае, Віцебскае і Мсціслаўскае ваяводства былі наогул самыя пацярпелыя ў час той вайны, і тут засталася менш трэці ад колькасці даваеннага насельніцтва. Больш поўную карціну страт насельніцтва Беларусі ў час падзей сярэдзіны XVII ст. можа даць табліца, складзеная гісторыкам В.І. Мялешкам (гл. таб. 1).⁴

Змяншэнне колькасці насельніцтва тлумачыцца рознымі прычынамі і перш за ўсё гібеллю людзей у час паўстанняў сярэдзіны XVII ст., войнаў другой паловы XVII – пачатку XVIII стст. Але не толькі гэтым. Шмат жыхароў Беларусі ў час вайны пакінулі межы яе тэрыторыі ці былі проста выведзены ў Расію палонам. Гісторыкі адзначаюць, што менавіта ў другой палове XVII ст. прыкметна павялічылася колькасць беларусаў у Маскве і іншых расійскіх гарадах.

Трэба ўлічваць і той факт, што войны суправаджаліся голадам і эпідэміямі, якія таксама прывялі да шматлікіх ахвяр. Некаторыя даследчыкі сцвярджалі нават, што ад голаду і эпідэміі людзей памерла больш, чым у час бітваў, ваенных дзеянняў.⁵ Так, у Шклоўскім графстве ад голаду і эпідэмічных хвароб толькі мужчынскага полу памерла 10804 чалавек, у тым ліку 4216 галоў сялянскіх сямей⁶. Эпідэміі працягваліся па некалькі гадоў і ахоплівалі цэлыя раёны. Напрыклад, шмат людзей памерла на Беларусі ў час эпідэміі сыпнога тыфу, якая пачалася ў 1653 годзе і працягвалася да 1658 года, а потым зноў успыхнула ў 1664 годзе. Была эпідэмія і ў час Паўночнай вайны, у 1708—1711 гадах.

Як адмоўны фактар трэба разглядаць і паслабленне цэнтральнай улады Рэчы Паспалітай, феадальную анархію, характэрную для гэтай дзяржавы. Гэта не толькі ўскладняла ўнутрыпалітычнае становішча ў дзяржаве, але і пагаршала эканамічнае і сацыяльнае жыццё ў ёй. Такім чынам, самі гістарычныя абставіны, якія склаліся тады на Беларусі, не былі спрыяльнымі для эканомікі. Эканоміка беларускіх зямель развівалася марудна, а ў другой палове XVII ст. увогуле апынулася ў заняпадзе.

Такі заняпад ахапіў усе сферы эканамічнага жыцця і, у прыватнасці, сельскую гаспадарку. Дакументы, якія захаваліся ад таго часу, малююць страшэнную карціну запусцення цэлых раёнаў, асабліва на поўдні, паўднёвым усходзе і ўсходзе Беларусь. Тут не апрацоўвалася да 60—70% ворыўных зямель. У цэлым жа па Беларусі плошчы ворыўных зямель скараціліся больш чым на палову. Катастрафічна зменшылася колькасць цяглавай жывёлы. Напрыклад, сярэдняя забяспечанасць ёю дзяржаўных сялян склала ўсяго 0,8 запрэжкі на гаспадарку.⁷

Каб выйсці з цяжкага становішча, землеўладальнікі вымушаны былі рэарганізаваць фальваркі, раздаць землі сялянам, перагледзець іх павіннасці і нават прадставіць ім пэўныя прывілеі. Роля фальваркаў як асноўнай формы арганізацыі феадальнай гаспадаркі аслабела тады ва ўсіх уладаннях, зменшылася і іх агульная колькасць. Пэўныя змены адбыліся і ў феадальнай рэнце, звязанай з павіннасцямі сялян. Больш распаўсюджанымі сталі ў той час натуральны і грашовы аброк, менш выкарыс-

**Страты насельніцтва і змяншэнне колькасці дымаў
у беларускіх паветах у 1648 – 1667 гг.***

Павет	Колькасць дымаў		Змяншэнне дымаў		Колькасць насельніцтва		Страты людзей	
	перад вайной	пасля вайны	Абсалютныя дадзеныя	%	перад вайной	пасля вайны	Абсалютныя дадзеныя	%
Захад і цэнтр Беларусі								
Гродзенскі	24914	17742	7172	28,8	174398	115323	59075	33,9
Браслаўскі	5613	2612	3001	53,5	39291	16978	22313	56,8
Ашмянскі	30542	15236	15306	50,1	213794	99034	114760	53,7
Лідскі	11860	9621	2239	18,9	83020	62536	20484	24,7
Ваўкавыскі	10118	7679	2439	24,1	70826	49913	20913	29,5
Слоні́мскі	11022	9619	1403	12,7	77154	62523	14631	18,9
Навагрудскі	41249	25559	15590	37,8	288743	166133	122610	42,5
Брэсцкі	40455	22591	17864	44,2	283185	146841	136344	48,1
Пінскі	23262	14211	9051	38,9	162834	92371	70463	43,3
Мінскі	25892	10352	15540	60,0	181244	67288	113956	62,9
Мазы́рскі	5276	2305	2971	56,3	369332	14982	21950	59,4
Усход								
Рэчы́цкі	4342	1816	2526	58,2	30394	11804	18590	61,2
Полацкі	23204	6297	16277	70,1	162478	40930	121498	74,8
Віцебскі	10035	4096	5939	59,2	70245	26624	43621	62,1
Аршанскі	67600	22310	45290	67,0	473200	145015	328185	69,3
Місцёлаўскі	13769	9532	9532	69,2	96383	27540	68843	71,4

* «Дым» – гэта сялянскі двор.

тоўвалася паншчына. Гэта асобліва прыкметна было ў буйных каралеўскіх уладаннях. Значна менш такі працэс закрануў прыватнаўласніцкіх сялян. Большасць іх заставалася на паншчыне. Не была ліквідавана паншчына і ў царкоўных уладаннях.

Разам з тым памеры паншчыны не толькі не ўзраслі, але і паменшыліся. Так, ва ўладанні Смаргонь Ашмянскага павета ў 1640 годзе паншчына складала 8 дзён з валокі, а ў 1672 і 1689 гадах — 7 дзён. У Брэсцкай і Кобрынскай каралеўскіх эканоміях у 1680 годзе паншчына раўнялася 4 дням з валокі, а ў 1724 годзе — толькі 1-2 дням.⁸

Аднак аднаўленне фальваркавых гаспадарак прывяло да павелічэння адрабочатнай рэнты. Напрыклад, у магнацкіх уладаннях з канца Паўночнай вайны і да сярэдзіны XVIII ст. тыднёвая паншчына з цяглай валокі павялічылася ў 1,4 раз, прыкладна з 6-8 да 8-12 дзён. Сярэдні памер яе дасягнуў 10 дзён у тыдзень. Такое развіццё было характэрна, на думку гісторыка П.Казлоўскага, галоўным чынам, для заходняй і цэнтральнай Беларусі⁹.

На ўсходзе Беларусі цяглых сялян было менш. Так, у большасці войтаўстваў Магілёўскай эканоміі фальваркі зніклі ўжо ў сярэдзіне XVII ст., а сяляне выплачвалі толькі грашовы чынш. Праўда, у войтаўствах, якія знаходзіліся ў прыватным утрыманні, сяляне гэтай эканоміі выконвалі пераважна паншчыныя павіннасці.¹⁰

давалі іх сваім дзецям, пляменнікам. Так, магнаты і пацы ў перыяд з 1664 па 1720 гады ў спадчынным уладанні пераўтварылі 18 старостваў.¹²

Працягваўся рост каталіцкага і уніяцкага землеўладанняў, галоўным чынам, за лік падараванняў, залогавых здзелак, а таксама ў выніку захопаў зямель, якія належылі праваслаўнай царкве. Так, толькі ордэну дамініканцаў у той час было перададзена на Беларусі 25 розных уладанняў¹³.

Значная колькасць зямель знаходзілася і ва ўладаннях шляхты, але гэта былі ўладанні дробныя ці сярэднія. Увогуле кантраст у размеркаванні зямель паміж рознымі катэгорыямі феадальнага класа і тады быў вельмі вялікі.

Намаганні, якія былі накіраваны на аднаўленне разбураных феадальных і сялянскіх гаспадарак, прынеслі плен ужо ў 30-40-я гады XVIII ст., пасля Паўночнай вайны. Менавіта тады эканамічнае жыццё на Беларусі актывізавалася, асабліва ў цэнтральных і заходніх раёнах.¹⁴ Павялічылася і колькасць фальваркаў, плошчы зямель, якія апрацоўваліся ў іх. Напрыклад, у Кобрынскай эканоміі ў 1742 годзе пасевы ў параўнанні з 1724 годам падвоіліся. У магнацкіх уладаннях Чарнаўцы (Брэсцкае ваяводства) і Цімкавічы (Навагрудскае ваяводства) з канца XVII да сярэдзіны XVIII ст. пасевы павялічыліся ў 1,5 раза.¹⁵

У вельмі складаным становішчы апынуліся ў другой палове XVII — пачатку XVIII ст. гарады і мястэчкі Беларусі. Большасць іх была разбурана, а некаторыя цалкам разграблены і спалены. Больш чым на палову зменшылася колькасць насельніцтва гарадоў, скараціўся аб'ём рамеснай вытворчасці і гандлю. Многія рамеснікі былі вымушаны адмовіцца ад сваёй дзейнасці і заняцца сельскагаспадарчай працай. Колькасць рамеснікаў зменшылася ва ўсіх гарадах Беларусі. У Гродне, напрыклад, у 1650 годзе было 130 рамеснікаў, а ў 1680 годзе іх засталася толькі 12. У Віцебску пад канец вайны 1654-1667 гадоў засталася не больш за 70 рамеснікаў. У Магілёве нават у 1745 годзе было толькі 95 рамеснікаў, тады як на пачатку XVIII ст. іх налічвалася тут за 2 тысячы.¹⁶

Ажыўленне гарадскога жыцця, як і ўсёй эканомікі Беларусі, адбылося пасля Паўночнай вайны, дзесьці ў 20-30 гады XVIII ст. Паступова стала расці насельніцтва гарадоў, пачаўся ўздым рамяства, актывізаваўся гандаль. Рамесна-гандлёвая дзейнасць зноў стала адыгрываць вядучую ролю ў эканамічным жыцці гарадоў. Пры гэтым рамяство развівалася як таварная вытворчасць, на аснове той спецыялізацыі, якая склалася на Беларусі раней. Захаваліся і рамесныя цэхі, але многія рамеснікі, галоўным чынам з ліку яўрэяў, не ўваходзілі ў гэтыя аб'яднанні. Трэба адзначыць і такі момант, як паглыбленне маёмаснай дыферэнцыяцыі рамеснікаў, што было звязана з ростам таварнасці рамяства.

Паступова ажывілася і дзейнасць купецтва, пашырыліся гандлёвыя сувязі гарадоў як у межах Рэчы Паспалітай, так і з іншымі дзяржавамі. І ў гэты перыяд з Беларусі вывозіліся розныя рамесныя вырабы, а таксама

вырабы сельскай гаспадаркі і лясных промыслаў. Нягледзячы на ваенныя канфлікты, даволі шырокімі і актыўнымі былі тады гандлёвыя сувязі беларускіх зямель з Расіяй, чаму спрыяў указ 1672 года, выдадзены рускім царом. Гэты ўказ дазваляў купцам Рэчы Паспалітай гандляваць з унутранымі гарадамі Расіі, уключаючы Маскву, што потым было замацавана і мірным дагаворам з Рэччу Паспалітай, падпісаным у 1686 годзе. У адпаведнасці з ім быў адкрыты і больш шырокі доступ рускім купцам на тэрыторыю Рэчы Паспалітай. Пашырыліся сувязі і з Прыбалтыкай.

Эканамічны заняпад адмоўна адбіўся і на грамадскім жыцці гарадоў, у прыватнасці, на гарадскім самакіраванні. Яно стала абмяжоўвацца ў выніку ўмяшання ў справы гараджан не толькі прадстаўнікоў каралеўскай адміністрацыі, але і магнатаў і шляхты. Павялічылася колькасць т. зв. юрыдык, насельніцтва якіх не падпарадкоўвалася органам гарадскога самакіравання. Напрыклад, у Мінску ў 1667 годзе пад уладай магістрата знаходзілася ўсяго толькі 73 двары, а ва ўладаннях шляхты — больш 200 двароў.¹⁷ Так было і ў іншых гарадах. Шэраг каралеўскіх мястэчак перайшоў да магнатаў, яны сталі прыватнымі ўладаннямі.

Аднак па меры ажыўлення эканамічнага жыцця роля гарадскога самакіравання стала ўзрастаць. Больш актыўна пачалі дзейнічаць гарадскія рады, ці магістраты, як іх усё часцей сталі называць. Як і раней у іх уваходзілі бурмістры, радцы і лаўнікі, а на чале стаялі войты. Разам з тым у арганізацыі самакіравання асобных гарадоў адбыліся пэўныя змены. Так, у Магілёве, пачынаючы з 1654 года, войты не назначаліся каралём, а кожны год выбіраліся сябрамі рады. Такое права атрымала і Гродна. Некалькі іншых парадак замяшчэння пасады войта быў у Віцебску. Тут мяшчане выбіралі на пасаду войта 4-х кандыдатаў з шляхты, аднаго з іх і прызначаў кароль.¹⁸

Такім было эканамічнае становішча на Беларусі ў другой палове XVII — першай палове XVIII стст. Як бачым, яно ўскладнілася ва ўсіх сферах. Аднак эканамічны заняпад, у якім апынуліся беларускія землі, насіў хоць і працяглы, але часовы характар. Ужо ў другой чвэрці XVIII ст. гаспадарчае жыццё стала ажыўляцца, тым самым складваліся перадумовы не толькі для аднаўлення разбураных вёсак і гарадоў, але і для ўздыму ўсёй эканомікі Беларусі.

§ 2. Эканамічны ўздым на Беларусі ў другой палове XVIII ст.

У гісторыі эканамічнага развіцця Беларусі другая палова XVIII ст. вылучаецца як важнейшы перыяд, таму што менавіта тады паскорыўся агульны рост вытворчых сіл, пачалося разлажэнне феадальна-прыгонніцкіх адносін. Гэтыя з'явы гісторыкі тлумачаць рознымі прычынамі і ўказваюць, у прыватнасці, на змены саміх унутраных умоў эканамічнага

развіцці Беларусі. Так, ужо да сярэдзіны XVIII ст. у асноўным была пераадолена разруха, разбурэнні, характэрныя для папярэдніх часоў, вырасла насельніцтва Беларусі. Узрос інтарэс да сацыяльна-эканамічных праблем і з боку магнатаў, шляхты, ды і самой дзяржавы. На тэрыторыі Беларусі, як і ўсёй Рэчы Паспалітай, сталі распаўсюджвацца новыя эканамічныя ідэі, якія ўзніклі ў краінах Заходняй Еўропы, быў праведзены шэраг рэформаў па ўзмацненні цэнтральных органаў улады, паляпшэнні фінансавай сістэмы, гандлю.

Усё гэта становіцца адбівалася як на сельскагаспадарчай вытворчасці, так і на прамысловасці. Прычым стаў змяняцца сам характар феадальнай гаспадаркі, яна становілася таварнай, уцягвалася ў гандлёвыя адносіны, чаму спрыяла не толькі ўзрастанне попыту на сельскагаспадарчую прадукцыю на Беларусі, але і рэзкае павышэнне цен на збожжа на замежным рынку. Дастаткова сказаць, што ў Гданьску і ў Круляўцы, праз якія ішоў асноўны паток збожжа з Рэчы Паспалітай, у тым ліку і з Беларусі, асабліва з яе заходняй і цэнтральнай часткі, на працягу 1750—1795 гадоў цэны на жыта павялічыліся ў 4,5-5, на пшаніцу — у 3-4, а на авёс і ячмень — у 2-2,5 раза.¹⁹

Безумоўна, гэта стымулявала землеўладальнікаў, і яны прымалі меры па павелічэнні вытворчасці сельскай гаспадаркі. Даследаванні сведчаць, што ў агульнай масе тавараў, якія вырабляліся ў феадальных фальварках і паступалі за мяжу, сельскагаспадарчая прадукцыя пераважала. Напрыклад, у першай палове 1792 года з цэнтральнай і заходняй Беларусі і Літвы было вывезена тавараў на 22 млн. злотых, з іх 16 млн. (72,5%) прыходзілася на збожжа, ільновалакно, пнянку, хмель, гародніну. З усходніх раёнаў Беларусі шырока вывозіліся прадукты мясной гаспадаркі, промыслаў.²⁰

Значнай была і доля прыбытку феадалаў ад продажу сельскагаспадарчай прадукцыі. Так, у Гродзенскай эканоміі яна дасягала 23%, а ў Брэсцкай — амаль 25% (па дадзеных за 1780 год).²¹ Шмат збожжа ішло на вінакурэнне і піваварэнне, прадукцыя якіх паступала на продаж.

Пад уздзеяннем рыначных адносін феадалы Беларусі ўвогуле сталі ўдзяляць больш увагі сваім фальваркам, пашыраць плошчы зямель, якія адводзіліся пад пасевы. У некаторых уладаннях яны павялічыліся ў 1,5-2 разы. Хутка раслі і пасевы збожжавых культур. У фальварках Гродзенскай эканоміі з 1769 па 1777 гады пасевы жыта, напрыклад, павялічыліся ў 1,2, пшаніцы — у 1,7, ячменю — у 1,6 раза.²²

Але феадальная гаспадарка Беларусі спецыялізавалася не толькі на вытворчасці збожжа, яна набыла шматгаліновы характар, акрамя збожжавых культур у ёй усе большую ролю стала адыгрываць вытворчасць тэхнічных культур, жывёлагадоўля, агародніцтва, садоўніцтва, рыбалоўства. Асабліва гэта было прыкметна ў буйных маентках заходняй і цэнтральнай Беларусі. Тут фальваркавая вытворчасць, як гэта добра паказаў гісторык П. Казлоўскі, «была прадставлена ўсемагавымі відамі хазяйствен-

**Структура экспарту сельскагаспадарчых прадуктаў
з Вялікага княства Літоўскага ў 1786–1791 гг.**

Тавары	Аб'ём у грашовым выяўленні, злотым
	Па асноўных групам тавараў
Земляробства	
Збожжа	34318516
Лён, пенька	34824218
	69142734 (83,5%)
Жывёлагадоўля	
Воўна	436368
Скуру	1828769
Таплены тлушч	2044149
Малочныя прадукты	461687
Жывёла і мяса	5079316
Коні	997548
	10847837 (12,1%)
Птушкагадоўля	
Хатняя птушка, яйца	115655 (0,1%)
Пчалярства	
Мёд	342422
Воск	1115715
	1458137 (1,8%)
Агародніцтва і садоўніцтва	
Агародніна і садавіна	336471
Хмель	902602
	1239073 (1,5%)
Усяго:	82803436 (100%)

ной деятельности, соответственными данной географической зоне». ²³ Аб гэтым сведчаць і дадзеныя табліцы (складзенай ім), якія раскрываюць структуру экспарту сельскагаспадарчых прадуктаў з ВКЛ (прыводзім яе цалкам). ²⁴

Пашырэнне сувязей з рынкам дыктавала неабходнасць удасканалення таксама і кіравання фальваркамі, інтэнсіфікацыі сельскагаспадарчай вытворчасці. Вось чаму ўладальнікі фальваркаў, іх адміністратары імкнуліся рацыянальна весці свае гаспадаркі, палепшыць аграгаспадарчыя прыёмы апрацоўкі зямлі, укараніць гатунковае насенне, больш прадукцыйныя прылады працы, рабілі спробы перайсці да шматпольнай сістэмы севазвароту. Як сведчаць крыніцы, усе гэта мела месца ў другой палове XVIII ст., асабліва ў магнатскіх гаспадарках цэнтральнай і заходняй Беларусі і, безумоўна, спрыяла росту ўраджайнасці ў гэтых гаспадарках. Як адзначае П. Казлоўскі, яна па ўсіх вывучаных аб'ектах значна перавышала ўзровень другой паловы XVII - першай паловы XVIII стст. і дасягала ў некаторых фальварках «сам 6-7» і нават больш (маецца на ўвазе ўраджайнасць азімага жыта). У цэлым у маг-

нацкіх гаспадарках ураджайнасць асноўных сельскагаспадарчых культур, на яго думку, да канца XVIII ст. узрасла ў паўтара - два разы. Рост ураджайнасці адзначаецца і ў іншых гаспадарках па ўсёй тэрыторыі Беларусі²⁵.

Новым было і тое, што ўладальнікі фальваркаў сталі выкарыстоўваць наёмную працу, як вольную, так і прымусовую з натуральнай і грашовай аплатай. Безумоўна, ступень такога выкарыстання не была аднолькавай, яна залежала ад узроўню развіцця фальваркаў. Найбольш шырока наёмная праца выкарыстоўвалася ў буйных, эканамічна развітых гаспадарках, прычым на розных работах, у тым ліку і палявых. Гэта пытанне даволі грунтоўна вывучана гісторыкамі А. Карпачовым, В. Мялешкам, П. Казлоўскім і некаторымі іншымі. Ім, у прыватнасці, удалося вызначыць не толькі аб'ём найму і яго формы па відах уладанняў, але і ступень распаўсюджвання на тэрыторыі Беларусі. Так, на паўднёвым захадзе і захадзе нашай краіны ўдзельная вага найму, на думку П. Казлоўскага, складала 17-27%, а колькасць наёмных работнікаў на 100 дымаў дасягала 10-19 чалавек. У цэнтры Беларусі гэтыя паказчыкі некалькі меншыя, а на ўсходзе яны раўняліся толькі 6-9% працоўнага балансу, складаючы ўсяго 2-4 чалавекі на 100 дымаў.²⁶

Трэба адзначыць, што прымяненне найму ў феадальных гаспадарках у другой палове XVIII ст. не было спецыфікай адной Беларусі. Гэта з'ява была характэрна і для іншых рэгіёнаў. Разам з тым нельга і перабольшваць значэнне наёмнай працы ў развіцці феадальнай гаспадаркі. У цэлым яна была яшчэ вельмі цесна звязана з прыгоннай працай, паншчынай. «Наем в сельском хозяйстве Беларусии, — піша П. Казлоўскі, — не представляет собой альтернативу барщины, а сопутствует ей. Обе формы мобилизации трудовых ресурсов выступали вместе и в большой степени там, где более развиты были товарно-денежные отношения и сельскохозяйственное фольварочное производство».²⁷

І тым не менш, выкарыстанне наёмнай працы, яе пашырэнне — гэта важнае сведчанне таго, што ў феадальную гаспадарку Беларусі сталі пранікаць элементы новых сацыяльна-эканамічных адносін, якія не толькі супярэчылі яе прынцыпам, але і падрываўлі гэтыя прынцыпы. Большасць навукоўцаў разглядаюць іх як буржуазную з'яву і звязваюць з пачаткам генезісу капіталізму на Беларусі.

Развіццю новых сацыяльна-эканамічных адносін у сельскай гаспадарцы спрыяла таксама і прамыслова-прадпрымальніцкая дзейнасць феадалаў. Менавіта ў выніку гэтай дзейнасці ў многіх фальварках Беларусі ўзніклі прадпрыемствы па перапрацоўцы прадуктаў сельскай гаспадаркі, лясной і мінеральнай сыравіны. Такія прадпрыемствы меліся і раней, але ў перыяд войн другой паловы XVII—пачатку XVIII стст. яны былі разбураны ці зачынены. Больш спрыяльныя ўмовы для прамыслова-прадпрымальніцкай дзейнасці на Беларусі сталі складацца па меры аднаўлення сельскай гаспадаркі і ўцягвання яе ў таварна-грашовае адносіны.

Вось тады на Беларусі з'явіўся шэраг прамысловых прадпрыемстваў, вядомых у гістарычнай літаратуры як вотчынныя мануфактуры.

Трэба сказаць, што такая назва ў адносінах да гэтых прадпрыемстваў з'явілася невыпадкова. Справа у тым, што стваральнікамі мануфактур на Беларусі, як і ў іншых краінах, сталі буйныя феодалы, магнаты, якія валодалі вялікімі багаццямі і мелі магчымасці ды і патрэбу ў арганізацыі прамысловых прадпрыемстваў.

Першым прадпрыемствам мануфактурнага тыпу на тэрыторыі Беларусі гісторыкі лічаць шкляны завод у Налібоках (зараз у Стаўбцоўскім раёне Мінскай вобласці). Гэты завод быў пабудаваны яшчэ ў пачатку 20-х гадоў XVIII ст. на сродкі, выдзеленыя жонкай канцлера ВКЛ Ганны Радзівіл і вырабляў больш за 100 розных вырабаў: аконнае шкло, шклянкі, чаркі, бакалы, бутэлькі, графіны і г.д.

Некалькі пазней, у канцы 30-х гадоў XVIII ст., на Беларусі з'явілася другая па часу ўзнікнення мануфактура — Урэцкі шкляны завод. У адрозненне ад шклянога завода ў Налібоках тут вырабляўся ў асноўным дарагі крышталёны посуд, а таксама дэкаратыўнае шкло. Асабліва славіўся Урэцкі шкляны завод сваімі люстэркамі. Толькі ў 1744 годзе тут было выраблена 323 люстэркі т. зв. англійскага ўзору. Гісторыкі адзначаюць, што Урэцкі шкляны завод быў у той час самым буйным прадпрыемствам такога тыпу не толькі на Беларусі, але і ва ўсёй Рэчы Паспалітай.²⁸

У далейшым прамыслова-прадпрыемальніцкая дзейнасць феодалаў яшчэ больш актывізавалася, і на Беларусі з'явілася даволі значная колькасць прадпрыемстваў мануфактурнага тыпу, прычым большасць з іх знаходзілася ў магнацкіх уладаннях заходняй і цэнтральнай Беларусі, а таксама ў Гродзенскай і Брэсцкай каралеўскіх эканоміях. У Гродне і яго прадмесці, напрыклад, дзейнічала 15 прамысловых прадпрыемстваў, створаных у 60-70-я гады XVIII ст. вядомым тады рэфарматарам, галоўным упраўляючым каралеўскімі эканоміямі Антоніем Тызенгаўзам.²⁹

Трэба адзначыць, што гісторыкі не маюць дакладных звестак аб агульнай колькасці мануфактур, якія дзейнічалі ў другой палове XVIII ст. у феодалных уладаннях Беларусі, ды і не ўсе тыя прамысловыя прадпрыемствы, што ўказваюцца ў пісьмовых крыніцах, могуць быць аднесены да ліку прадпрыемстваў такога тыпу. Але ёсць і некаторыя абагульненыя лічбы. У сувязі з гэтым неабходна звярнуць увагу на табліцу, складзеную П. Казлоўскім па выніках вывучэння 50 уладанняў, належыўшых 15 магнатам у цэнтральнай і заходняй Беларусі (у ей змешчаны дадзеныя па 32 з іх). Прыводзім гэту табліцу для азнаямлення (гл. табл. 3).

З табліцы бачна, што ў названых уладаннях налічвалася значная колькасць прамысловых прадпрыемстваў — 560. Асабліва шмат было вінакурень, яны складалі больш за палову (282 ці 50,4%) ад агульнай колькасці магнацкіх прамысловых прадпрыемстваў. Потым ішлі мукамольныя і іншыя харчовыя прадпрыемствы (33,2%). Значнай па колькасці была група тэкстыльных, дрэва- і металаапрацоўчых, сілікатных прадпрыем-

Прамысловыя прадпрыемствы ў магнацкіх уладаннях

Уладанне	Год	Колькасць майнткаў	У іх двароў	Колькасць прадпрыемстваў							
				харчовая		тэкстыльная	жалезапрацоўчыя	дрэвапрацоўчыя (пагашыныя, лесашыныя і інш.)	сіпкатныя (пагашыныя-чарачыныя, фарфоравыя, шкляныя)	папяровыя, гарбарныя, парахавыя і інш.	Усяго
				вінакурні	мляны, маслабойні, капільні						
Карэлічы	1757	4	542	3	4	2	-	-	1	-	10
Беліца	1760	1	225	5	3	-	-	-	-	-	8
Заслаўль	1760	4	477	3	3	1	-	1	1	2	11
Налібокі	1761	1	164	1	1	-	-	1	1	-	4
Цімкавічы	1761	2	476	6	5	1	-	-	-	-	12
Ружаны	1762	7	871	10	8	4	-	1	1	1	25
Манкевічы	1764	3	212	6	4	1	-	2	-	-	13
Нясвіж	1767	7	1192	8	18	3	1	1	2	1	34
Дрысвяты	1775	1	666	5	1	-	-	-	-	-	6
Чэрас	1778	2	303	4	2	-	-	1	-	-	7
Дакудава	1780	1	260	3	2	1	-	-	-	-	6
Смядынь	1781	4	489	12	9	1	3	2	1	-	28
Быцень	1783	3	349	1	5	-	-	-	-	1	7
Глыбокае	1783	3	711	13	3	1	-	-	-	-	17
Каменка	1783	9	377	12	4	2	-	1	1	1	21
Маладзечна	1783	10	620	15	9	1	-	1	-	-	26
Паставы	1783	11	675	11	7	1	1	4	9	2	35
Дзятлава	1784	5	697	11	8	-	-	-	-	-	19
Ішкольд і Лысца	1787	2	363	5	4	-	-	-	-	-	9
Дарогі	1788	2	256	7	5	1	-	-	-	-	13
Смаргонь	1788	3	393	3	3	-	-	-	2	1	9
Ракаў	1789	6	304	7	5	-	-	-	1	-	13
Клецк	1791	7	774	21	12	-	-	2	1	-	36
Івань	1792	1	261	14	4	-	-	1	-	-	19
Цяперын	1792	2	1024	19	7	3	-	-	-	-	29
Высокае	1794	7	538	17	15	1	-	-	1	-	34
Ляхва	1794	5	975	17	5	-	2	4	1	-	29
Негарэдае	1794	1	272	3	2	-	-	-	-	-	5
Урзчча	1795	1	257	8	4	-	-	-	1	-	13
Залессе	1796	5	170	8	4	1	-	1	-	-	14
Койданава	1796	1	709	14	10	-	-	-	-	-	24
Давід-Гарадок	1798	3	1033	10	10	-	3	-	-	1	24
Усяго		124	16635	282	186	25	10	23	24	10	560

стваў. Безумоўна, у ліку ўказаных у табліцы прадпрыемстваў было і шмат дробных, але туды, як адзначае П. Казлоўскі, не папалі і некаторыя буйныя прадпрыемствы, напрыклад, доменная печ і медзеплавільны «завод» Храптовіча ў Вішневе, шкляныя «заводы» Салагуба ў Іллі і Несялоўскага ў Мышы, фаянсавы завод Агінскага ў Целеханах. У цэлым жа шчыльнасць прамысловых прадпрыемстваў у магнацкіх уладаннях, якія былі вывучаны П. Казлоўскім, была значнай, па яго падліках, адно прадпрыемства тут (не ўлічваючы дробныя вінакурні і млыны) прыходзілася на 180 дымаў.

Слабей была развіта прадпрымальніцкая дзейнасць феадалаў на ўсходзе Беларусі. Тут, як лічыць гісторык В. Мялешка, найбольшае значэнне ў эканоміцы буйных феадалаў (караля і магнатаў) мелі лясныя промыслы. Разам з тым і на ўсходзе Беларусі былі вінакурні, млыны, рудні, маслабойні, шкляныя і некаторыя іншыя прадпрыемствы.

Праўда, на промыслах буйных феадалаў усходняй Беларусі тады не атрымаў шырокага выкарыстання падзел працы. В. Мялешка адзначае, што «лишь на отдельных предприятиях (поташни, рудни) существовала простая кооперация в виде соединения в одном производстве нескольких профессий. Это не дает основания считать промыслы предприятиями мануфактурного типа. Можно лишь говорить о некоторых элементах, свойственных мануфактуре на начальной стадии ее развития».³¹ Але і на ўсходзе Беларусі як сельскагаспадарчая, так і прамысловая вытворчасць была накіравана на збыт, насіла таварны характар, з'яўлялася важнай крыніцай прыбытку феадалаў.

Неабходна заўважыць, што, развіваючы прамысловую вытворчасць, землеўладальнікі імкнуліся перш за ўсё задзейнічаць у ей прыгонных сялян. Але даволі шырока на мануфактурных прадпрыемствах прымянялася і наёмная праца, як вольная, так і прымусовая. Пры гэтым апошняя часцей за ўсё выкарыстоўвалася на дапаможных работах, якія не патрабавалі пэўнай кваліфікацыі. Да вольнага найму феадал прыбягаў тады, калі вытворчасць патрабавала кваліфікаванай рабочай сілы. Тым больш, што на многіх мануфактурных прадпрыемствах побач з ручной працай прымяняліся і розныя механізмы, машыны.

Неад'ёмнай часткай феадальнай сістэмы, як вядома, з'яўляецца сялянская гаспадарка. Яна таксама ўступіла ў новую паласу развіцця. Ва ўсякім разе і ў сялянскай гаспадарцы назіраўся ўздым на аснове ажыўлення, якое пачалося ўжо ў 30–40-я гады XVIII ст. Гэты ўздым знайшоў адлюстраванне ў развіцці аграцэхнікі, павышэнні ўраджайнасці, росце пагалоўя рабочай і прадукцыйнай жывёлы. Павялічылася і агульная колькасць сялян, іх двароў («дымаў»). Напрыклад, у 109 каралеўскіх староствах ВКЛ колькасць сялянскіх двароў з канца 30-х да 70-х гадоў XVIII ст. узрасла ў 1,6 раза — з 5875 да 9445. Да канца XVIII ст., на думку многіх гісторыкаў, насельніцтва беларускай вёскі перавысіла ўзровень 1648 года³².

Паступова павялічвалася і плошча тых зямель, якія знаходзіліся ў карыстанні сялян, складалі іх надзелы. Гэта былі ў асноўным ворыўныя землі, якія падзяляліся на дзве часткі — асноўную («аседлую») і прыёмную (дадатковую). Прычым удзельная вага прыемных зямель узрастала па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Аднак і ў гэты перыяд характэрна была стракатасць у забеспячэнні сялян зямлёй. Нават у межах аднаго і таго ж уладання сяляне розных валасцей мелі неаднолькавыя надзелы. Іх велічыня залежала ад урадлівасці глебы, узроўню развіцця феадальнай гаспадаркі, ступені і форм эксплуатацыі сялян.

Табліца 4

**Сярэдні зямельны надзел сялян Беларусі
ў другой палове XVIII ст.**

Від уласнасці	Рэгіён	Сялянскія гаспадаркі	Зямля (валок)	У сярэднім на гаспадарку
Дзяржаўная	Захад і цэнтр	16575	10411	0,62
	усход	4357	1935	0,44
Прыватная	Захад і цэнтр	5797	3560	0,61
	усход	7568	5366	0,70
Царкоўная	Захад і цэнтр	2664	1202	0,45
	усход	2165	1085	0,50
Усяго	Захад і цэнтр	25036	15173	0,60
	усход	14081	8386	0,59

Трэба заўважыць, што вывучэннем дынамікі эвалюцыі сялянскага зямельнага надзела займаліся многія гісторыкі, а ў навукавай літаратуры існуе некалькі пунктаў гледжання як на тыя змены, што тут адбываліся на працягу другой паловы XVII - XVIII стст., так і на структуру сялянскіх надзелаў, іх памеры. Пры гэтым адны гісторыкі ўказваюць на змяншэнне сялянскіх надзелаў, другія ж адмаўляюць такое змяншэнне і лічаць, што сяляне Беларусі, значна скараціўшы свае землекарыстанне ў цяжкія гады разбурэнняў, зноў аднавілі яго да ранейшага ўзроўню, а месцамі і павялічылі за кошт прыемных зямель. Што ж тычыцца сярэдніх памераў надзелаў, дык усюды ён быў меншы, чым валока зямлі. Так, падлікі П. Казлоўскага па 47 уладаннях буйных феадалаў паказалі, што сярэдні сялянскі надзел на захадзе і ў цэнтры Беларусі ў другой палове XVIII ст. складаў каля 0,61 валокі, а на ўсходзе — каля 0,65 валокі на адну гаспадарку. Есць і абагульненыя дадзеныя аб сярэднім зямельным надзеле ўсіх катэгорый сялян Беларусі. Яны змешчаны ў кнізе «Гісторыя сялянства Беларусі. Том 1». Прыводзім табліцу, якая складзена яе аўтарамі. (Гл. табл. 4).³³

Як бачым, сярэдні зямельны надзел сялян Беларусі ва ўсіх уладаннях знаходзіўся ў межах 0,44-0,77 валокі на гаспадарку. Пры гэтым больш

высокім ён быў у прыватнаўласніцкіх сялян і меншы ў сялян дзяржаўных маёнткаў усходняй Беларусі і царкоўных сялян усіх яе рэгіёнаў. У параўнанні з другой паловай XVII—першай паловай XVIII стст. у цэлым ён некалькі ўзрос. Безумоўна, былі і такія гаспадаркі, на якія прыходзілася па адной і больш валокаў зямлі.

Неабходна адзначыць, што сялянская гаспадарка Беларусі другой паловы XVIII ст. заснавана была на сістэмах земляробства і прыладах працы, якія панавалі і раней. Разам з тым можна гаварыць аб пэўным павышэнні культуры земляробства, распаўсюджанні палепшаных прылад працы, некаторых зменах у структуры пасеваў, у прыватнасці, сяляне сталі больш сеяць тэхнічных культур — ільну і канопляў. Аднак на працягу ўсяго XVII - XVIII стст. галоўнымі сельскагаспадарчымі культурамі, якія вырошчваліся сялянамі, заставаліся жыта, пшаніца, авес, ячмень, грэчка і некаторыя іншыя. Хоць ураджайнасць гэтых культур у цэлым была не вельмі высокая, да канца XVIII ст. яна павысілася і складала «сам 3-3,5» і нават «сам - 4», а ў некаторых гаспадарках і больш. Павялічылася ў сялян і колькасць рабочай, а таксама і прадукцыйнай жывёлы. Напрыклад, у магнацкіх уладаннях на адну сялянскую гаспадарку прыходзілася тады ў сярэднім 1,6—1,7 запрэжкі, што было значна больш, чым у першай палове XVII ст.³⁴

Вельмі важную ролю ў сялянскай гаспадарцы адыгрывала развядзенне прадукцыйнай жывёлы: кароў, авечак, свіней, коз. Гэта жывёла не толькі забяспечвала ўнутрыгаспадарчыя запатрабаванні сялянскай гаспадаркі, але і ўмацоўвала яе рынкавыя сувязі. Ёсць падставы сцвярджаць, што колькасць прадукцыйнай жывёлы на працягу другой паловы XVIII ст. павялічылася ва ўсіх уладаннях. Прычым у некаторых раёнах Беларусі (паўночны захад, Палессе) прадукцыйная жывёлагадоўля дасягнула даволі высокага ўзроўню развіцця і мела таварны характар. Больш нагляднае ўяўленне аб забяспечанасці сялян Беларусі прадукцыйнай жывёлай можа даць табліца, складзеная П. Казлоўскім (яе трэба выкарыстаць для больш паглыбленага вывучэння гэтага пытання) (гл. табл. 5).³⁵

Падлікі, зробленыя ў табліцы, сведчаць аб тым, што сялянскі двор у сярэднім трымаў па 2-3 галавы кожнага віду прадукцыйнай жывёлы. Пры гэтым больш разводзілася буйной рагатай жывёлы (2,7 галавы), авечак і коней (па 4,1 галавы), менш — свіней (2,3 галавы).

Важнае значэнне ў сялянскай гаспадарцы мелі таксама промыслы і рамёствы. Істотных змен тут не адбылося, але можна гаварыць аб больш актыўным развіцці пераапрацоўчых галін. Асабліва шырока былі распаўсюджаны промыслы на ўсходзе Беларусі.

Такім чынам, да канца XVIII ст. сялянская гаспадарка дасягнула значных поспехаў. Яна не толькі здолела пераадолець вынікі эканамічных разбурэнняў другой паловы XVII—першай чвэрці XVIII стст., але, па сутнасці, уступіла ў новы этап развіцця, які характарызаваўся ўздымам.

**Колькасць нерабочай жывёлы ў сялян магнацкіх вотчын
ў другой палове XVIII ст.**

Зоны	Колькасць сялянскіх двароў	Колькасць галоў					
		Буйная рагатая жывёла		Авечак і коз		Свіней	
		Усяго жывёлы	На двор	Усяго жывёлы	На двор	Усяго жывёлы	На двор
Цэнтр	3745	10414	2,8	12047	3,2	6567	1,8
Захад	5033	15384	3,1	23692	4,7	12123	2,4
Усход	5748	12942	2,3	23575	4,1	14660	2,5
Па ўсёй тэрыторыі Беларусі	14526	38740	2,7	59314	4,1	33350	2,3
У тым ліку: Паўночны захад	1855	7933	4,3	9991	5,4	6697	3,6
Паўднёвы захад	3178	7451	2,3	13701	4,3	5426	1,7

І тым не менш магчымасці сялянскай гаспадаркі былі абмежаваны, таму што па-ранейшаму на Беларусі панавала прыгоннае права, і большасць сялян не была свабоднай у сваёй дзейнасці. Дадзеныя, якія прааналізаваны гісторыкамі, даказваюць, што і ў новых эканамічных умовах праца прыгоннага сялянства была галоўнай крыніцай багацця землеўладальнікаў усіх катэгорый. Вось чаму павіннасці сялян на працягу другой паловы XVIII ст. працягвалі павялічвацца, а тыя паслабленні, што былі зроблены раней, зніклі. Прычым на Беларусі тады шырокае распаўсюджанне атрымала паншчына — самая цяжкая форма феадальнай эксплуатацыі. Па падліках гісторыка Д. Пахілёвіча, у другой палове XVIII ст. паншчыну выконвалі 70—75% усіх сялян Беларусі і Літвы.³⁶ Іх колькасць не змяншалася, а, наадварот, павялічвалася. Так, у гэты перыяд на паншчыну была пераведзена не толькі значная колькасць чыншавых сялян, але і сялян іншых катэгорый, якія раней не выконвалі адрабочаных павіннасцей — зямлян, сялян-слуг, жыхароў шэрагу мястэчак.

Аднак паншчына і ў другой палове XVIII ст. не з'яўлялася адзінай формай феадальнай эксплуатацыі сялян. Вялікае значэнне ў многіх фальварках адыгрывалі грашовая і натуральная рэнты. Разам з тым усе гэтыя тры формы рэнты па тэрыторыі Беларусі распаўсюджаны былі неаднолькава. Так, у цэнтральных і заходніх раёнах Беларусі пераважала паншчына. Тут цяглыя сяляне, для якіх яна была асноўнай павіннасцю, складалі больш за 70%. На ўсходзе Беларусі, як і раней, фальваркі не атрымалі шырокага распаўсюджвання, і цяглых сялян было менш. У цэлым жа па Беларусі ва ўсіх уладаннях панавала змешаная паншчына-аброчная рэнта з пэўнымі асаблівасцямі па геаграфічных раёнах.

Табліца 6

Суадносіны рэнтных формаў цяглых сялян магнацкіх уладанняў
захаду і цэнтра Беларусі ў другой палове XVI – XVIII ст.

Формы рэнты	Сярэдзіна XVI ст.		Сярэдзіна XVII ст.		Першая палова XVIII ст.		Другая палова XVIII ст.	
	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)
Адработачная	43,4	49	265,4	56,5	1659,2	72	2051,2	77
Натуральная	33	38	158	33,7	554	24	444	17
Грашовая	11,7	13	46	9,8	100	4	164	6
Усяго	88,1	100	469,4	100	2313,2	100	2659,2	100

Табліца 7

Суадносіны рэнтных формаў цяглых сялян магнацкіх уладанняў
усходу Беларусі ў другой палове XVII – XVIII ст.

Формы рэнты	Другая палова XVII – першая палова XVIII ст.		Другая палова XVIII ст.	
	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)
Адработачная	934	45	1522	61
Натуральная	554	27	40,5	2
Грашовая	592	28	94,2	37
Усяго	2080	100	2504,5	100

**Суадносіны рэнтных формаў цяглых сялян маёнткаў дробнай
і сярэдняй шляхты захаду і цэнтра Беларусі
ў другой палове XVI – XVIII ст.**

Формы рэнты	Сярэдзіна XVI ст.		Сярэдзіна XVII ст.		Першая палова XVIII ст.		Другая палова XVIII ст.	
	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)
Адработачная	43,4	49	383	66,5	1874,8	72	2070,8	72
Натуральная	33	38	158	27,5	554	21	444	16
Грашовая	11,7	13	36	6	192	7	359	12
Усяго	88,1	100	577	100	2620,8	100	2873,8	100

Табліца 9

**Суадносіны рэнтных формаў цяглых сялян маёнткаў дробнай
і сярэдняй шляхты ўсходу Беларусі
ў сярэдзіне XVII – XVIII ст.**

Формы рэнты	Сярэдзіна XVII ст.		Першая палова XVIII ст.		Другая палова XVIII ст.	
	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)	У грошах літоўскіх	Удзельная вага (у%)
Адработачная	136	24	1365,2	60	1620	70
Натуральная	276	48	554	24	40,5	2
Грашовая	159	28	360	16	649	28
Усяго	571	100	2279,2	100	2309,5	100

Калі гаварыць аб памерах феадальных павіннасцей, дык трэба адзначыць, што да канца XVIII ст. узраслі як паншчына, так і грашовы чынш. Гэты працэс даволі глыбока і грунтоўна вывучаны гісторыкамі Д. Пахілевічам, В. Мялешкам, і іншымі і варты звярнуцца да іх прац. Мы ж лічым неабходным прывесці дадзеныя, атрыманыя П. Лойкам пры вывучэнні павіннасцей прыватнаўласніцкіх сялян Беларусі. Дарэчы, ён прааналізаваў не толькі дынаміку феадальнай рэнты на працягу XVI—XVIII стст., але і суадносіны рэнтных формаў цяглых сялян як магнацкіх уладанняў,

**Дынаміка паншчыны ў прыватнаўласніцкіх маёнтках
Беларусі ў другой палове XVII – XVIII ст.**

Рэгіёны	Магнаты		Дробная і сярэдняя шляхта	
	Колькасць аб'ектаў	Паншчына (дні на тыдзень з валокі)	Колькасць аб'ектаў	Паншчына (дні на тыдзень з валокі)
Другая палова XVII – першая палова XVIII ст.				
Захад і цэнтр	37	7,7	49	8,8
Усход	4	4	4	6,2
Другая палова XVIII ст.				
Захад і цэнтр	29	9,7	28	9,8
Усход	4	7	23	7,5

так і маёнткаў дробнай і сярэдняй шляхты ў гэты перыяд па асноўных раёнах Беларусі (гл. табл. 6-9).³⁷

Дадзеныя табліц сведчаць, што рост феадальнай эксплуатацыі цяглых сялян прыватнаўласніцкіх маёнткаў Беларусі адбываўся, галоўным чынам, за кошт павелічэння адработачных павіннасцей. Доля іх у агульным цяжары павіннасцей, як бачна з даследаванняў П. Лойкі, павялічвалася і ў заходніх (да 72-77%), і ва ўсходніх (да 61-70%) раёнах Беларусі. Важна адзначыць і тое, што ў маёнтках дробнай і сярэдняй шляхты захаду, цэнтра і ўсходу Беларусі ў другой палове XVIII ст. удзельная вага адработачных павіннасцей цяглых сялян практычна зраўнялася.

Да канца XVIII ст. павялічылася таксама і норма паншчыны. Прычым расла яна як у маёнтках магнатаў, так і ва ўладаннях дробнай і сярэдняй шляхты, што бачна з лічбаў, якія прыведзены ў табліцы, складзенай гісторыкам П. Лойкам (табл. 10).

Гісторыкі адзначаюць, што характэрнай рысай другой паловы XVIII ст. сталі змены паншчыны па відах выконваемых работ. Так, калі раней сяляне ў асноўным адбывалі паншчыну на палявых работах, то цяпер феадальны выкарыстоўвалі яе і ў іншых мэтах, у тым ліку і на прамысловых прадпрыемствах.

Змянілася і арганізацыя паншчынных работ, узмацніўся кантроль за іх выкананнем, у многіх уладаннях была ўведзена ўрочная сістэма, нарміраванне паншчыны. А гэта значыць, што землеўладальнікі імкнуліся прымусява інтэнсіфікаваць працу сялян, зрабіць яе больш прадукцыйнай, рэзультатыўнай.

Неабходна адзначыць і такі факт. Хоць паншчына ў асноўным вызначалася з валокі ці яе часткі, у другой палове XVIII ст. яна стала замяняцца падымным абкладаннем. Гэта з'ява назіралася, галоўным чынам, у невялікіх уладаннях, што дазваляла іх гаспадаркам максімальна ахапіць

**Динаміка чыншу ў прыватнаўласніцкіх маёнтках Беларусі
ў другой палове XVII – XVIII ст.**

Рэгіёны	Магнаты			Добрая і сярэдняя шляхта		
	Колькасць аб'ектаў	Чынш з валокі		Колькасць аб'ектаў	Чынш з валокі	
		Цяглай	Чыншавай		Цяглай	Чыншавай
Другая палова XVII – першая палова XVIII ст.						
Захад і цэнтр	28	100	784	31	192	940
Усход	4	592	1512	3	360	–
Другая палова XVIII ст.						
Захад і цэнтр	25	164	1219	14	359	960
Усход	4	942	2880	18	649	1398

сялян паншчынай, прыцягнуць да яе выканання і маламаёмасных, але працаздольных сялян.

Даследаванні, праведзеныя гісторыкамі, сведчаць, што працягваў расці таксама і грашовы аброк, што відаць з табл. II, якая таксама была складзена гісторыкам П. Лойкам.³⁹ Прыным гэты рост адбываўся як з цяглых, так і з чыншавых валок ва ўсіх феадальных уладаннях Беларусі. Так, на захадзе Беларусі чыншавыя стаўкі цяглых прыгонных у магнацкіх уладаннях падняліся са 100 грошаў у другой палове XVII—першай палове XVIII ст. да 164 у другой палове XVIII ст., у маёнтках дробнай і сярэдняй шляхты — са 192 да 359 грошаў. На ўсходзе Беларусі рост быў таксама: у магнацкіх сялян з 592 грошаў да 942, у дробных і сярэднешляхецкіх — з 360 да 649 грошаў. Чыншавыя сяляне магнацкіх вотчын у заходніх раёнах Беларусі выплачвалі сваім гаспадарам у сярэднім 784 грошы ў другой палове XVII—першай палове XVIII ст. і 1219 — у другой палове XVIII ст., ва ўсходніх — адпаведна 1512 і 2880 грошаў. Як бачым, рост быў даволі значны, калі ўлічваць, што на працягу XVIII ст. курс гроша практычна не змяняўся.

Некалькі іншай была эвалюцыя грашовага аброку ў чыншавых сялян маёнткаў дробнай і сярэдняй шляхты захаду Беларусі. Чыншавыя стаўкі, як гэта паказаў П. Лойка, тут фактычна не змяніліся на працягу другой паловы XVII—XVIII стст., што тлумачыцца рознымі прычынамі і, у прыватнасці, скарачэннем чыншавых валок, прыцягненнем сялян, якія карысталіся імі, да адрабочных павіннасцей.

Паншчына і грашовы чынш, як ужо адзначалася, былі галоўнымі павіннасцямі сялян, але ў Рэчы Паспалітай існавала вельмі многа розных дадатковых збораў (не ўлічваючы натуральнага аброку) і відаў работы,

усяго да 56 найменняў.⁴⁰ Акрамя гэтага, сяляне павінны былі выплачваць таксама дзяржаўныя падаткі — т. зв. падымнае.

Такім чынам, на плечы сялян Беларусі клаліся шматлікія і цяжкія павіннасці, што, безумоўна, ускладняла іх гаспадарчую дзейнасць. Разам з тым нельга пагадзіцца з тымі гісторыкамі, якія сцвярджалі аб нястрымным росце феадальнай эксплуатацыі сялян у гэты перыяд, заняпадзе іх гаспадарак, амаль поўнай галечы сельскіх жыхароў. Такую думку выказвалі ў сваіх работах гісторыкі І. Лочмель, В. Горскі і некаторыя іншыя. Аднак у даследаваннях, праведзеных у 60-80-я, а потым і ў 90-я гады, гэта пытанне асвятляецца больш аб'ектыўна. Феадальная рэнта, як мы бачылі, да канца XVIII ст. сапраўды ўзрасла, але рост гэты ажыццяўляўся не толькі шляхам пазазканамічнага прымусу без уліку матэрыяльных магчымасцей сялянскай гаспадаркі. Насупраць, землеўладальнікі імкнуліся як мага паўней выкарыстаць поспехі ў гаспадарчай дзейнасці сваіх сялян, улічваючы і іх маёмаснае становішча. Эканамічнай асновай росту феадальнай эксплуатацыі, адзначаў П. Казлоўскі, з'яўлялася развіццё вытворчых сіл вёскі, тыя значныя поспехі ў аграгаспадарствах ў другой палове XVIII ст., якія праслежваюцца ў магнацкіх уладаннях. Таму нельга пагадзіцца з думкай аб дэградацыі сялянскай гаспадаркі.⁴¹

У такой дэградацыі не былі зацікаўлены і самі землеўладальнікі, яны вымушаны былі аказваць сялянам дапамогу, нават бязвыплатную, прадастаўляць крэдыты, пэўныя льготы. Безумоўна, гэта нельга разглядаць як дабрачыннасць: землеўладальнікі і тут праследвалі свае інтарэсы. Вось як быў выказаны такі інтарэс ва ўставе Дубровенскага графства за 1775 г. «Крестьянам, обедневшим или же, упаси бог, больным, лежавшим в постели, господский двор должен помогать барщиной и посевом, чтобы они не разошлись и сохранили возможность нести повинности в нашу пользу»⁴².

Трэба мець на ўвазе і той факт, што ў асяроддзі сялян развіваўся працэс дыферэнцыяцыі, расслаення, што адбівалася і на іх гаспадарчай дзейнасці. Аб такім расслаенні гаварылася яшчэ ў працах дарэвалюцыйных гісторыкаў. Больш глыбока гэта з'ява вывучана ў савецкі перыяд. Так, на думку гісторыка П. Казлоўскага, сяляне магнацкіх уладанняў па колькасці зямель, якімі яны карысталіся, дзяліліся на тры групы: 1) сяляне малазямельныя. У гэту групу можна ўключыць тыя гаспадаркі, у кожнай з якіх было па 1/3—1/4 валокі зямлі; 2) другую групу складалі сяляне сярэднезямельныя, якія мелі па 0,5 - 0,7 валокі зямлі на гаспадарку; 3) у трэцюю групу ім былі аднесены сяляне добра забяспечаныя зямлёй (па 1-2 і болей валокаў). Такія ж групы можна вылучыць, калі звярнуцца і да дадзеных аб наяўнасці ў сялян рабочай жывёлы (гл. табл. 12)⁴³. Як бачна з табліцы, у другой палове XVIII ст. малазямельныя сяляне складалі каля 29%, сярэднезямельных было больш за палову, а добразабяспечаных — каля 16%. Прыкладна так размяркоўваліся сяляне магнацкіх уладанняў і па колькасці рабочай жывёлы. Так, сялян, якія былі дрэнна

Дыферэнцыяцыя сялян у магнацкіх вотчынах Беларусі

(па матэрыялах 15 латыфундый)

Колькасць валок у гаспадарках	Другая палова XVII ст.		Першая палова XVIII ст.		Другая палова XVIII ст.	
	Колькасць гаспадарак	%	Колькасць гаспадарак	%	Колькасць гаспадарак	%
А. Па ворыўных плошчах						
Без ворыва	4	0,2	31	0,8	35	0,6
Менш ¼	201	7,9	332	9,2	294	4,6
1/4	558	22,0	751	20,8	873	13,7
1/3	416	16,3	362	10,0	642	10,1
1/2	696	27,3	1075	29,8	2313	36,4
2/3	154	6,0	150	4,2	448	7,0
3/4	212	8,3	318	8,8	763	12,0
1	195	7,7	345	9,6	602	9,5
1-2	86	3,4	209	5,8	341	5,4
Больш 2	25	0,9	37	1,0	45	0,7
Усяго	2547	100	3610	100	6356	100
Б. Па рабочей жывёле						
Без жывёлы	583	24,4	419	21,7	581	9,3
0,5 запрэжкі	434	18,0	375	19,4	781	12,4
1,0	597	25,0	563	29,1	1729	27,5
1,2-2,5	606	29,0	428	22,1	2040	32,5
3 і больш	87	3,6	148	7,7	1148	18,3
Усяго	2396	100	1933	100	6279	100

забяспечаны рабочей жывёлай ці зусім яе не мелі, у другой палове XVIII ст. налічвалася больш за 21%, сярэднезабяспечаных (тры і больш запрэжкі) — 18,3%. Звяртае пры гэтым на сябе ўвагу значны рост групы сялян, якія валодалі трыма і больш запрэжкамі. Такіх сялян самі магна-ты называлі «багатымі».

Аналізуючы сацыяльнае расслаенне сялян, трэба адзначыць, што яно было звязана не толькі з агульнымі зрухамі ў эканамічным развіцці беларускай вёскі, але і з ростам таварнасці сельскай гаспадаркі, пашырэннем яе сувязей з рынкам. Найбольш цеснымі гэтыя сувязі былі ў заможных сялян. У многіх з іх з'явіліся нават грашовыя назапашванні, якія яны ўкладвалі ў сельскагаспадарчую і прамысловую вытворчасць, а некаторыя выступалі і ў ролі падрадчыкаў.

Сярод збыднелых сялян развіваліся іншыя з'явы: яны наймаліся на працу да землеўладальнікаў, багатых аднасяльчан ці ішлі ў заробкі за межы сваіх валасцей.

Такім чынам, у сельскай гаспадарцы Беларусі з'явіліся парасткі новых грамадскіх адносін, якія падрывалі феадальную сістэму арганізацыі вытворчасці. Безумоўна, іх нельга пераацэньваць, але нельга і не ўлічваць, вывучаючы эканамічнае жыццё беларускай вёскі таго часу.

З аднаўленнем сельскай гаспадаркі адкрываліся новыя магчымасці і для развіцця прамысловасці. Прамысловыя вырабы карысталіся тады шырокім попытам у розных слаёў насельніцтва. Важную ролю ў іх вытворчасці адыгрывалі сялянскія промыслы, рамёствы, мануфактуры.

Сялянскія промыслы былі распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі Беларусі і з'яўляліся неад'емнай часткай феадальнай эканомікі. Значэнне гэтых промыслаў было ў тым, што яны забяспечвалі сельскіх жыхароў прыладамі працы, адзеннем, абуткам, прадметамі побыту, іншымі вырабамі, неабходнымі ў гаспадарцы і паўсядзённым жыцці. Пэўнае распаўсюджанне атрымаў і адыходны промысел. Праўда, ступень таварнасці ў гэтай сферы прамысловай дзейнасці была невысокай. Гэта тычыцца і сельскага рамяства, якое абслугоўвала ў асноўным фальваркі, а таксама сялянскія гаспадаркі і знаходзілася пад поўным кантролем феадалаў.

Больш цесна было звязана з рынкам гарадское рамяство. Уздым, які назіраўся ў эканоміцы ў другой палове XVIII ст., спрыяў развіццю і рамеснай вытворчасці. Праведзеныя даследаванні паказваюць, што да канца XVIII ст. у беларускіх гарадах аднавіліся многія рамёствы, павялічылася колькасць рамеснікаў. Па падліках гісторыка А. Ігнаценкі, тады ў гарадах Беларусі мелася 78 рамесных спецыяльнасцей, у тым ліку ў Брэсце — 47, Гродне — 45, Пінску — 44, Мінску — каля 50, Слуцку і Магілёве — больш за 60.⁴⁴ Гэта менш, чым раней (як вядома, у сярэдзіне XVII ст. у гарадах Беларусі налічвалася каля 200 рамесных прафесій). Але ў цэлым і ў гэты перыяд гарадское рамяство на Беларусі было даволі спецыялізаваным, што сведчыць аб паглыбленні грамадскага падзелу працы.

Важным паказчыкам развіцця гарадскога рамяства з'яўляецца рост колькасці рамеснікаў. Ён адбываўся на працягу ўсёй другой паловы XVIII ст. і асабліва стаў прыкметным у першай чвэрці XIX ст. На думку беларускага гісторыка А. Лютага, тады такі рост назіраўся ў 17 з 21 гарадах Беларусі. Найбольш шматлікую групу ў канцы XVIII—пачатку XIX ст., па яго падліках, складалі рамеснікі, якія займаліся вытворчасцю скуры і вырабаў з яе. Да гэтай групы адносілася 29,2% усіх гарадскіх рамеснікаў. Другое месца па колькасці (22,3%) займала група рамеснікаў, якія займаліся вырабам тканіны і адзення. Значнай была і група рамеснікаў, што апрацоўвалі металы (у некаторых выданнях яна пастаўлена на першае месца), іх было 21,6%. Да гэтай групы адносіліся кавалі, слесары, залатых і срэбных спраў майстры (ювеліры), меднікі, майстры зброёвай справы і іншыя. Вялікая група рамеснікаў была звязана з будаўнічымі спецыяльнасцямі (16,6%). Менш было рамеснікаў, якія займаліся вырабам харчавання, посуду і некаторых іншых.⁴⁵

Неабходна заўважыць, што рамяством займаліся і жыхары мястэчак (у асноўным гэта былі яўрэі). Колькасць яўрэяў у канцы XVIII ст. у некаторых мястэчках даходзіла да 50%. Аднак становішча мястэчкавых рамеснікаў істотна адрознівалася ад гарадскіх, таму што амаль усе яны належат феадалам, былі прыгоннымі.

Як і раней, рамесная вытворчасць развівалася на аснове цэхавай арганізацыі. Аднак рамесныя цэхі гарадоў Беларусі ў разглядаемы перыяд зведалі пэўныя змены, і іх колькасць стала змяншацца. Так, калі ў Мінску раней налічвалася 11 цэхаў, то ў 80-х гадах XVIII ст. — толькі 9, у Магілёве — адпаведна 17 і 9, у Гродне — 8 і 7. У той жа час узрастала колькасць рамеснікаў, якія не ўваходзілі ў цэхі. Напрыклад, у Магілёве іх было каля 1/4 ад агульнай колькасці рамеснікаў.⁴⁶

Чым жа былі выкліканы такія тэндэнцыі ў развіцці рамесных цэхаў? Галоўная прычына — рост таварнасці ў рамеснай вытворчасці. Цэхі, як вядома, параджэнне сярэдневяковай эпохі, калі панавала натуральная гаспадарка, слабым быў гандлёвы абмен. Па меры ж узмацнення сувязей з рынкам пашыралася і неабходнасць у свабоднай дзейнасці рамеснікаў, ліквідацыі абмежаванняў, звязаных з існаваннем цэхаў. Невыпадкова ў першую чаргу зніклі цэхі, якія аб'ядноўвалі найбольш таварныя галіны рамеснай вытворчасці.

Рост таварнасці рамяства меў і іншыя вынікі: яно ва ўсё большай ступені залежыла ад гандлёвага капіталу, ад дзейнасці скупшчыкаў, якія не толькі ўмешваліся ў вытворчыя справы, але і імкнуліся падначаліць рамесніка, ператварыць яго ў работніка «на даму», а гэта спрыяла развіццю зародкавых формаў капіталістычных адносін. Такія адносіны складаліся перш за ўсё ў буйных майстэрнях, дзе ўжывалася наёмная праца. Некаторыя гісторыкі ўказваюць, што менавіта на аснове гэтых майстэрняў у гарадах узніклі і прадпрыемствы мануфактурнага тыпу.

Але няма падстаў перабольшваць узровень і характар гарадской прамысловасці Беларусі другой паловы XVIII ст. Яна ў той час у сваёй масе была прадстаўлена дробнымі рамеснымі майстэрнямі і прадпрыемствамі тыпу простага кааперацыі з лікам рабочых у 2-3 чалавекі. Мануфактурных жа прадпрыемстваў у гарадах увогуле было вельмі мала. Асаблівацю мануфактурнай прамысловасці Беларусі стала тое, што яна ў асноўным была звязана з прадпрымальніцкай дзейнасцю феадалаў. На працягу ўсёй другой паловы XVIII ст. вядучую ролю тут адыгрывалі т. зв. вотчынныя мануфактуры, а яны належылі землеўладальнікам, галоўным чынам, магнатам і каралю. Напрыклад, у апошняй чвэрці XVIII ст. толькі каля 37% гарадскіх прамысловых прадпрыемстваў валодалі купцы і мяшчане, гаспадарамі ж астатніх былі дваране. Такія падлікі былі зроблены гісторыкам А. Лютым на аснове архіўных крыніц⁴⁷.

Развіццё гарадской прамысловасці тармазілі розныя фактары, у тым ліку і адсутнасць таннай рабочай сілы, слабасць купецкіх капіталаў. Хоць у 1776 годзе ў Рэчы Паспалітай і быў выдадзены ўказ, які дазваляў не-

каторым катэгорыям сялян запісвацца ў мяшчанскае саслоўе, аднак у цэлым сельская жыхары не мелі магчымасці пакідаць вёскі, перасяляцца ў гарады.

Існаваўшыя феадальна-прыгонніцкія адносіны аказвалі адмоўны ўплыў на ўвесь працэс развіцця прамысловасці Беларусі, і невыпадкова нават тыя мануфактуры, якія з “явіліся ў маёнтках феадалаў, дзейнічалі кароткачасова, па тых ці іншых прычынах вымушаны былі спыняць сваю работу. Так, з 15 мануфактур, якія дзейнічалі на Беларусі ў перыяд з 1750 па 1774 гады да канца XVIII ст. захаваліся толькі 3 — шклянны завод Радзівілаў у Налібоках і Урэччы, графа Салагуба ў м. Іллі і мануфактура шаўковых паясоў у Слуцку, належыўшая таксама Радзівілам. Былі закрыты да канца XVIII ст. і многія мануфактуры, створаныя Антоніем Тызенгаўзам у Гродзенскай і Брэсцкай каралеўскіх эканоміях. Амаль усе яны, нягледзячы на тое, што тут працавалі кваліфікаваныя майстры з еўрапейскіх краін і выкарыстоўвалася абсталяванне і інструменты, таксама прывезеныя з-за мяжы, праіснавалі толькі да 1786 года (за выключэннем суконнай мануфактуры, якая была закрыта ў 1795 годзе).⁴⁸ У канцы XVIII ст. пачаўся заняпад крычаўскіх і шклоўскіх мануфактур, арганізаваных пасля далучэння Беларусі да Расіі. У 1800 годзе з 21 створанай тут мануфактуры засталіся і працягвалі працаваць толькі 8⁴⁹.

Трэба заўважыць, што аб агульнай колькасці мануфактурных прадпрыемстваў на Беларусі ў канцы XVIII ст. у гістарычнай літаратуры прыводзяцца розныя дадзеныя, але ў апошніх выданнях часцей за ўсё называецца лічба 53. Гэтыя прадпрыемствы, а таксама рабочыя, якія працавалі на іх, па галінах прамысловасці размяркоўваліся наступным чынам:

Табліца 13

**Мануфактурная прамысловасць Беларусі
ў 1796 годзе.⁵⁰**

Галіна прамысловасці	Колькасць прадпрыемстваў	На іх рабочых
Харчовая	4	40
Тэкстыльная	26	1759
Металаапрацоўчая	2	85
Сілікатная	10	333
Дрэваапрацоўчая і папяровая	9	185
Гарбарная	2	334
Усе галіны	53	2436

Як бачым, найбольшая колькасць мануфактур дзейнічала ў тэкстыльнай прамысловасці, у іх была занята большасць рабочых.

Мануфактуры, як ужо адзначалася, у сваёй аснове былі феадальнымі прадпрыемствамі, таму што былі заснаваны на працы прыгонных сялян. Але паступова пашырылася колькасць прадпрыемстваў, дзе прымянялася праца вольных рабочых, г.зн. развіваліся новыя, буржуазныя адносіны. Так, калі ў перыяд з 1750 па 1774 гады на Беларусі налічвалася 31 прамысловае прадпрыемства, і толькі на адным з іх выкарыстоўвалася наёмная праца, дык у апошняй чвэрці XVIII ст. са 152 прадпрыемстваў

ужо 56 (галоўным чынам гарадскіх) прымянялі працу вольнанаемных. Удзельная вага прадпрыемстваў, на якіх выкарыстоўвалася наемная праца, у апошняй чвэрці XVIII ст. складала 9%.⁵¹

Развіццё прамысловасці стрымлівалася, як ужо адзначалася, рознымі прычынамі, у тым ліку, і вузкасцю ўнутранага рынку, недастаткова глыбокім падзелам працы. Асноўная маса насельніцтва Беларусі пражывала ў сельскай мясцовасці і была запрыгонена, гарадское ж насельніцтва расло вельмі марудна. У канцы XVIII ст. на Беларусі налічваўся 41 горад і каля 397 мястэчак, у якіх пражывала прыкладна 250 000 чалавек, што складала 11% ад усяго насельніцтва.⁵²

Аднак большасць гарадоў былі дробнымі пасяленнямі. Больш за 10 тыс. чалавек тады налічвалі толькі 2 гарады — Маріп’ёў і Віцебск. Нават у такіх гарадах, як Гродна, Мінск, Слуцк пражывала па 5-6 тыс. чалавек. Беларускія гарады панеслі вельмі вялікія людскія страты, разбурэнні ў час войн другой паловы XVII—першай чвэрці XVIII ст. І хоць гарадское жыццё, як мы ўжо адзначалі, паступова ажывілася, але агульная колькасць гараджан у канцы XVIII ст. так і не дасягнула ўзроўню першай паловы XVII ст.

Супярэчлівай, непаслядоўнай была і палітыка вярхоўнай улады ў адносінах да гарадоў, працягвалася таксама і ўмяшанне феодалаў у гарадское жыццё, ім па-ранейшаму належыла шмат дамоў і зямель у т.зв. каралеўскіх гарадах. Напрыклад, у Мінску ў 1800 годзе з 1009 дамоў 647 стаялі на землях, якімі валодалі феодалы, у тым ліку каля паловы на землях манастыроў і цэркваў.⁵³

Цяжкасці меліся і ў дзейнасці органаў самакіравання. У 1776 годзе многія гарады ВКЛ увогуле былі пазбаўлены права на самакіраванне (яно было ўзноўлена толькі ў 1791 годзе).

І тым не менш, гарады і ў гэты перыяд адыгрывалі важную ролю ў эканамічным жыцці беларускіх зямель. Прычым яны выступалі не толькі цэнтрамі рамяства, але і гандлю. Ёсць пэўныя падставы сцвярджаць, што ўмовы для развіцця гандлю тыды палепшыліся, і перш за ўсё, дзякуючы росту таварнасці сельскай гаспадаркі і прамысловасці.

Больш увагі стала звяртацца на гандаль і з боку ўлады, на дзяржаўным узроўні. Гэта тычыцца, у прыватнасці, будаўніцтва дарог і каналаў, што спрыяла паляпшэнню шляхоў зносін. Так, у канцы 70-х—пачатку 80-х гадоў XVIII ст. праз раёны Палесся былі пракладзены два тракты: Пінска-Слоні́мскі і Пінска-Валынскі. Іх пабудавалі на сродкі казны і ўладальнікаў навакольных маёнткаў. Яшчэ раней, у 1765 годзе, на сродкі магната Агінскага пачалося будаўніцтва канала (даўжынёй 54 км), які звязаў Прыпяць з Нёманам, ён потым быў названы каналам Агінскага ці Вялікім Пінскім каналам (яго будаўніцтва ў асноўным закончылася ў 1784 годзе). У пачатку 80-х гадоў XVIII ст. было распачата і будаўніцтва другога канала — з Прыпяці ў Заходні Буг (ён вядомы таксама як Каралеўскі). У самым канцы XVIII ст. было распачата і будаўніцтва Бярэзінскага канала, які ў далейшым звязаў басейн Дняпра

з Заходняй Дзвіной. У 1766 годзе на аснове пастановы сейма Рэчы Паспалітай былі ўведзены адзіныя для ВКЛ меры вагі, аб'ёму і даўжыні. У другой палове XVIII ст. у Рэчы Паспалітай усталявалася таксама адзіная пошліна (у першыню ў 1764 годзе, а канчаткова ў 1775 годзе), абавязковая для ўсіх, у тым ліку і для шляхты, і духавенства, якія раней яе не плацілі. І тады ж былі адменены ўнутраныя пошліны, што ўзымалі землеўладальнікі. Некаторыя змены ўносіліся і ў арганізацыю крэдыту.⁵⁴

Гэтыя і іншыя меры мелі станоўчае значэнне, спрыялі росту як унутранага, так і знешняга гандлю і ўвогуле развіццю рыначных сувязей. Важнейшай формай гэтых сувязей сталі ярмаркі ці кірмашы. На такія кірмашы з'язджаліся не толькі мясцовыя жыхары, але і купцы з больш аддаленых месцаў і нават суседніх краін.

Найбольш буйнымі і вядомымі тады на Беларусі былі Мінскі («Кантрактавы»), Шклоўскі, Астроўненскі, Бешанковіцкі, Зэльвенскі і іншыя кірмашы.

Сведчаннем актывізацыі рынковых сувязей быў рост гандлёвых абаротаў гарадоў і мястэчак. Так, у канцы XVIII ст. гадавы абарот гандлю Мінска складаў прыкладна 200-300, Слуцка — 100, Бабруйска — 30, Рэчыцы — 15 тыс. рублёў.

Пашыраліся і знешнегандлёвыя сувязі беларускіх зямель. Тлумачыцца гэта, перш за ўсё, ростам таварнасці як сельскагаспадарчай, так і прамысловай вытворчасці. Прадукты харчавання, сельскагаспадарчая сыравіна і лясныя матэрыялы, напрыклад, карысталіся вялікім попытам у заходнееўрапейскіх краінах. У сувязі з гэтым з Беларусі павялічыўся вываз збожжа, ільну, пнянкі, канаплянага і лнянога семя, жывёлы, сырых і вырабленых скур, алею, шчаціны, сала, прадуктаў пераапрацоўкі драўніны. Актывізаваліся таксама і гандлёвыя сувязі Беларусі з Прыбалтыкай і асабліва з Расіяй. Гандаль з Расіяй у другой палове XVIII ст. стаў адным з найбольш важных накірункаў, прычым ім займаліся купцы не толькі з усходніх раёнаў Беларусі, якія і раней былі цесна звязаны з Расійскай дзяржавай. Шмат тавараў у Расію ўвозілася з цэнтральнай і заходняй Беларусі. Значная колькасць ішла іх туды і з Расіі. Напрыклад, толькі за першую палову 1792 года з Літвы і Беларусі (без усходняй яе часткі) было вывезена ў Расію, уключаючы рыжскі порт, тавараў амаль на 2,5 млн. злотых, а адтуль дастаўлена на 2,2 млн. злотых. За гэты ж час у Польшчу іх увезена было на 1,5 млн. злотых, а прывезена на 0,65 млн. злотых.⁵⁵ Як бачым, беларускія землі тады з Расіяй былі цесна звязаны ў эканамічных адносінах.

Такім чынам, другая палова XVIII ст. сапраўды стала важным перыядам у гісторыі эканамічнага развіцця беларускіх зямель. Беларусь тады зрабіла значны крок наперад, і яе эканамічнае становішча істотна паляпшылася. Гэта стала магчымым дзякуючы ўпартым намаганням сялян, жыхароў гарадоў і мястэчак, усіх слаёў насельніцтва. Праўда, не ўсе гісторыкі прызнавалі дасягнутыя да канца XVIII ст. поспехі, некато-

рыя з іх імкнуліся прадставіць Беларусь таго часу, напярэдадні ўключэння яе ў склад Расіі, у выглядзе адсталлага краю, дзе панавала галеча, не было ніякага прагрэсу. Але такі пункт гледжання не замацаваўся ў гістарычнай навуцы, і ўжо ў 60-70-я гады нашага стагоддзя ў нашай рэспубліцы з'явіўся шэраг прац, аўтары якіх больш аб'ектыўна падыходзілі да ацэнкі эканамічнага развіцця Беларусі ў другой палове XVII—XVIII ст. Пры гэтым была зроблена выснова, абгрунтаваная ў выніку аналізу значнага і разнастайнага дакументальна-гістарычнага матэрыялу, аб тым, што ў другой палове XVIII ст. не толькі паскорыўся рост вытворчых сіл на Беларусі, але і ўсе прыкметней становіўся працэс разлажэння панаваўшых тады феадальных адносін і фарміраванне элементаў новага, буржуазна-капіталістычнага ладу. Гэту выснову цяпер падзяляе большасць навукоўцаў.

Раздзел IV

АБВАСТРЭННЕ САЦЫЯЛЬНЫХ СУПЯРЭЧНАСЦЕЙ. СЯЛЯНСКІ РУХ. БАРАЦЬБА ГАРАДЖАН

Неад'емнай часткай феадальнага ладу з'яўляецца наяўнасць сацыяльных супярэчнасцей паміж асноўнымі саслоўямі грамадства — феадаламі і феадальна залежным сялянствам. Гэтыя супярэчнасці непазбежна прыводзілі да тых ці іншых формаў сацыяльнай барацьбы.

Разглядаемы перыяд характарызуецца абвастрэннем сацыяльных супярэчнасцей. Аднак прычыны гэтага абвастрэння былі рознымі. Калі ў другой палове XVII ст. — першай палове XVIII ст. істотны ўплыў на гэтыя працэсы аказвалі наступствы войнаў — масавае разарэнне сялян, голад, эпідэміі і г.д., то ў наступным часе вядучае значэнне набываюць формы феадальнай эксплуатацыі, падатковая і арэндная сістэмы, таварна-грашовыя адносіны.

У папярэдняй главе было паказана, што важнай асаблівасцю працэса феадальна-прыгонніцкіх адносін з'яўляліся тыя адрозненні ў сялянскіх павіннасцях, што склаліся на захадзе і ўсходзе Беларусі. У заходняй частцы ўзрастала адпрацовачная рэнта ў выніку шырокага развіцця фальварачна-паншчыннай гаспадаркі. Ва ўсходняй Беларусі сялянства пакутавала ад павялічэння грашовай рэнты, шматлікіх пабораў.

Да абвастрэння сацыяльных супярэчнасцей прыводзіла і арэндная сістэма, для якой былі характэрны злоўжыванні, празмерныя паборы, свавольствы арандатараў.

Усё гэта непазбежна выклікала супраціўленне сялянства. Гэтая барацьба адбывалася ў розных формах. Умоўна іх можна падзяліць на няўзброеныя (скаргі, уцёкі, адмова ў выкананні павіннасцей), узброеныя (напады на маёнткі, узброеныя сутыкненні з вайсковымі атрадамі), сялянскія паўстанні.¹

У адпаведнасці з гэтай класіфікацыяй мы і будзем разглядаць формы сацыяльнай барацьбы сялянства.

Гэтай праблеме прысвечана даволі значная літаратура. Падрабязны гістарыяграфічны агляд можна знайсці ў вядомай манаграфіі В.І.Мялешкі.² Аднак нельга не заўважыць, што практычна ўся яна ў той ці іншай ступені знаходзіцца пад уплывам класавага падыходу, тэзіса аб класавай барацьбе як непасрэднай рухаючай сіле гістарычнага працэса. Гэта не заў-

сёды дазваляе даць усебаковае і аб'ектыўнае асвятленне супярэчлівых падзей сацыяльнай барацьбы. Яе гісторыя вывучана яшчэ яўна недастаткова.

§ 1. Няўзброеная барацьба сялян

Скаргі сялян, якія яны падавалі зямельнаму ўласніку, з'яўляліся адной з найбольш распаўсюджаных і адзінай легальнай формай сацыяльнага пратэсту.

Сяляне дзяржаўных і каралеўскіх валоданняў маглі звяртацца са скаргамі непасрэдна да караля. Іх разглядалі спецыяльныя асэсарскія і рэфэрэндарскія суды.

Сяляне каралеўскіх эканомій мелі права падаваць скаргі непасрэдна на месцах каралеўскай адміністрацыі, якая кіравала гэтымі эканоміямі. Калі гэта не прыносіла пажаданага выніка, сяляне звярталіся на імя караля, у адпаведныя судовыя інстанцыі або да каралеўскага камісара, які перыядычна наведваў эканомію.

Аднак гэты парадак нярэдка парушаўся, асабліва ў тых староствах і дзяржавах, што знаходзіліся ў пажыццёвым валоданні Радзівілаў (Крычаўскім, Прапойскім, Гомельскім). Гэтыя маенткі настолькі доўга былі ў трыманні Радзівілаў, што тыя фактычна сталі іх уладальнікамі, і сяляне падавалі скаргі менавіта ім. Тым больш, што самі Радзівілы непасрэдна староствамі не кіравалі, а здавалі іх у арэнду. Арандатары імкнуліся выціснуць з сялян як мага большы прыбытак, дапускаючы гвалт, грабжы, парушэнні норм павіннасцей. Таму сяляне і звярталіся да Радзівілаў, якія непасрэдна не сутыкаліся з імі.

У іншым становішчы знаходзіліся сяляне прыватнаўласніцкіх і царкоўных маенткаў. Яны маглі звяртацца толькі непасрэдна да зямельнага ўласніка.

Аналіз сялянскіх скаргаў, праведзены вядомым гісторыкам В.І.Мялешкам, сведчыць аб тым, што большасць выяўленых скаргаў адносіцца да другой паловы XVIII ст. (71,9 %).³ Магчыма, гэта тлумачыцца войнамі сярэдзіны XVII—пач. XVIII стст., якія суправаджаліся масавай гібеллю сялян, іх вывазам у Расію, а з іншага боку тым, што перыяд аднаўлення гаспадаркі сялянам нярэдка даваліся ільготы (слабоды).

У другой жа палове XVIII ст. павелічэнне эксплуатацыі выклікала рэзкае павялічэнне сялянскіх суплік (са 174 да 446).⁴ Асабліва шмат скаргаў было ад дзяржаўных сялян на захадзе Беларусі. Гэта можна патлумачыць тым, што, калі ў другой палове XVII—першай палове XVIII ст. сяляне гэтага рэгіёна былі пераведзены з паншчыны на чынш, то пасля ажыўлення гаспадарчага жыцця ў другой палове XVIII ст. зноў пачаўся перавод на паншчыну, што і прывяло да ўзросту колькасці скаргаў.

Суплік ад дзяржаўных сялян было больш, чым ад прыватнаўласніцкіх. Дзяржаўныя сяляне мелі больш магчымасцей звяртання ў суды на захадзе Беларусі. Але справа не толькі ў гэтым. Як заўважае П.Казлоўскі, магнатам было нявыгадна поўнае разарэнне сялян арандатарамі або адміністратарамі маёнткаў.⁵

У большасці скаргі сяляне падавалі калектыўна. У значнай частцы сялянскіх суплік знаходзіла адлюстраванне іх незадавальненне самавольствам арандатараў і трымальнікаў дзяржаўных і прыватных валоданняў, якія парушалі нормы павіннасцяў, вымушалі сялян да выплаты вялікіх грашовых і натуральных пабораў.

Скардзіліся сяляне на каралеўскую адміністрацыю і адміністрацыю прыватнаўласніцкіх маёнткаў, панскіх слуг, салдат за іх свавольствы і грабжы ў час пастояў і пераходаў.

Шматлікія прыклады сялянскіх скаргаў можна знайсці ў працы В.Мялешкі і П.Лойкі.⁶ Аб колькасці, удзельнай вазе сялянскіх пратэстаў у ліку тых ці іншых відаў феадальнага прыгнёту, суадносінах пратэстаў дзяржаўных і прыватнаўласніцкіх сялян можна меркаваць па дадзеных, якія прыведзены В.Мялешкам.⁷

Неабходна адзначыць, што многія скаргі прымаліся ва ўвагу, асабліва ў выпадках, калі паведамлялася пра вымаганні арандатараў звыш інвентарных нормаў. Феодалы разумелі, што іх дабрабыт трымаецца на плацёжзодольнасці сялянскай гаспадаркі.

Кароль і іншыя феодалы ў адказ на скаргі сялян давалі пісьмовыя распараджэнні — універсалы, якія павінны былі абмежаваць свавольствы часовых трымальнікаў. Аднак далёка не заўсёды арандатары прымалі гэтыя дакументы да ўвагі. У іншых, больш сур'ёзных, выпадках у маёнтак накіроўваўся т.зв. камісар, якому сяляне выказвалі свае крыўды і прэтэнзіі да арандатараў і адміністрацыі.

Звычайна камісары вырашалі пытанні на месцы. Былі выпадкі, калі ўладальнікі адхілялі ад улады сваіх упраўляючых і спяганялі з іх страты, прычыненыя гаспадарцы. Так, у 1720 г. да суда быў прыцягнуты арандатар крычаўскага староства Уладзіслаў Пятровіч, які быў абвінавачаны ў вымаганні ў сялян звыш інвентара грошай, збожжа, пянкі, мёду, у грабжы падданных і бязлітасным абыходжанні з імі. У арандатара патрабавалі аплатаць, нанесеныя страты ў памеры 3500 талераў. За такія ж дзеянні ў 20-х гадах Ганна Радзівіл адхіліла ад пасады намесніка гэтага ж староства Лукашэвіча. Прычым камісару, што быў прысланы ў староства, было загадана не адпускаць яго з маёнтка, пакуль не аплатаць усе страты.

У 1781 г. сяляне вёскі Стараселле падалі скаргу з просьбай вызваліць іх ад пабораў, паколькі вёска згарэла. Князь Радзівіл загадаў не браць з сялян чынша. Камісар Качынскі, прыбыўшы ў маёнтak Сухлічы Клецкага княства ў снежні 1780 г., склаў там наступны дакумент: "Па распараджэнню кн. Юзэфа Радзівіла, які разглядзеў скаргу падданных Сухліцкай

воласці вызваляю... іх з 1 студзеня 1781 г. ад пятага дня паншчыны з чвэрці цяглай валокі”⁹.

Зразумела, што далёка не ўсе скаргі сялян задавальняліся. Калі ў скаргах закраналіся інтарэсы буйных землеўладальнікаў, яны не мелі ніякіх шансаў на поспех.

Злоўжыванні арандатараў таксама нярэдка праходзілі беспакarana і перш за ўсё, дзякуючы шырока распаўсюджанаму сярод чыноўнікаў Рэчы Паспалітай хабарніцтву. Камісары, што прыязджалі ў маёнтak з інспекцыяй, звычайна бралі хабар у арандатараў і не звярталі ўвагі на іх злоўжыванні.

Калі арандатары не маглі падкупіць камісараў, яны рабілі ўсё, каб не дапусціць да іх сялян са скаргамі — запалохвалі, затрымлівалі іх, каб не дапусціць да камісараў. Нават калі сяляне і атрымлівалі падтрымку з боку камісараў у выглядзе пісьмовых распараджэнняў аб абароне ад самавольства, пасля ад'езду чыноўніка арандатары нярэдка анулявалі ўсё іх прадпісанні. Арандатары нават ужывалі падлог і замест сапраўднага камісара выкарыстоўвалі падстаўных асоб.

Такім чынам, скаргі нярэдка былі малаэфектыўным сродкам барацьбы. Аднак гэтая форма супраціўлення садзейнічала пэўнай арганізаванасці, згуртаванасці сялян, выходзіла неабходнасць сумесных выступленняў супраць узмацнення эксплуатацыі. Невялікая выніковасць ад падачы скаргаў падштурхоўвала сялян да больш актыўных формаў супраціўлення. Адною з найбольш распаўсюджаных і традыцыйных з іх былі ўцёкі.

Уцёкі як форма сацыяльнага пратэсту мелі месца па ўсёй тэрыторыі Беларусі і ва ўсіх відах валоданняў. Найбольш распаўсюджанай сярод іншых формаў барацьбы ўцёкі былі на ўсходзе і паўднёвым ўсходзе краіны. На думку В.Мялешкі, гэта тлумачыцца шэрагам прычын. Гэтыя землі знаходзіліся ў непасрэднай блізкасці да расійскіх межаў, што аблягчала мажлівасць уцёкаў у гэтую дзяржаву, асабліва на левабярэжную Украіну. Думаецца, што больш пераканаўчым з'яўляецца эканамічны фактар — пераважанне грашовай формы рэнты на гэтай тэрыторыі. Грашовая рэнта стварала для сялян большую гаспадарчую самастойнасць і садзейнічала больш актыўным рыначным сувязям сялянскай гаспадаркі. А гэта ў сваю чаргу прыводзіла да большай рухавасці насельніцтва, чым ва ўмовах паншчыннай сістэмы эксплуатацыі. Акрамя таго ва Усходняй Беларусі пражывала значная колькасць сялян, якія ўцяклі з іншых месцаў. Многія ўцекачы ўцякалі ўжо не аднойчы. Атрымаўшы на новым месцы ільготы і адсядзеўшы льготныя гады, яны звычайна здымаліся і пераходзілі ў іншыя валоданні.

Гаворачы пра сялянскія ўцёкі, на нашу думку, трэба адрозніваць гэтую з'яву як форму сацыяльнага пратэсту ад уцёкаў, выкліканых разарэннямі, голадам, эпідэміямі ў час войн сярэдзіны XVII—пачатку XVIII стст.

Прычыны ўцёкаў былі самыя разнастайныя. Гэта і рост павіннасцей, свавольствы феадальнай адміністрацыі, арандатараў, грабяжы вайсковых атрадаў, калі яны былі на пастоі. Так, у 1715 г. сяляне маёнтка Іўе Лідскага павета заявілі, што з-за прыгнёту арандатара і “крайняга разарэння” яны вымушаны пакінуць свае старыя бацькоўскія куткі і ісці прэч, шукаючы ратунку, у чужыя краі”.¹¹ Уцёкі сялян з Быхаўскага графства тлумачыліся злоўжываннямі кіраўніка (дыспазітара) графства і арандатара. Сяляне пісалі ў сваёй скарзе: «У прыгоне вялікае абцяжарванне маем... цяжкія экзекуцыі церпім, панскія слугі нас грабяць і здекуюцца над намі, арандатар і адміністратар збіваюць людзей, забіраюць коней”. У Жукаўскай воласці Любавіцкага графства сяляне скардзіліся ў другой палове XVIII ст., што эканом іх прыгнятае так, што яны “не ў сілах выканаць усёй сям’ёй не толькі прыгон, але і штотыднёвыя згоны, збівае іх да смерці, чаму многія ўжо разышліся”.¹²

Масавыя ўцёкі сялян мелі месца ў першай палове XVIII ст., асабліва на ўсходзе Беларусі. Сяляне Магілёўскай эканоміі ў скаргах каралю ў 1715 г. сцвярджалі, што “яшчэ некалькі год таму было некалькі тысяч сялян, то цяпер усяго некалькі соцен знойдзецца, таму што многія памёрлі, іншыя сашлі”.¹³ У Крычаўскім старостве толькі ў 1727 г. уцяклі 179 сялянскіх сем’яў, а ў 30-я гады — 116.¹⁴

Уцякалі сяляне і на Захадзе Беларусі. Я. Мараш у сваім даследаванні прыводзіць прыклады, як у 1717 г. у Гродзенскім павеце ў валоданнях каталіцкага манастыра “сяляне ўзнялі бунт супраць паноў сваіх... а потым разышліся па розных валоданнях”; у 1726 г. “шмат сялян уцякло, ды яшчэ больш збіралася ўцячы” ў сувязі са злоўжываннямі эканомаму маёнткаў віленскага біскупа; на працягу першай паловы XVIII ст. уцякалі сяляне з фальварка Ліхніцы Валкавыскага павета, які належыў гродзенскаму манастыру св.Брыгіты.¹⁵

Уцёкі як форма сялянскага супраціўлення мелі месца і ў другой палове XVIII ст. Але сярод гісторыкаў няма адзінай думкі адносна іх маштабаў. Д.Л.Пахілёвіч лічыць, што ўцёкі сялян у гэты час былі менш распаўсюджанымі, чым у першай палове XVIII ст.¹⁶ На думку В.Мялешкі, у заходняй частцы Беларусі, наадварот, уцёкі сялян былі больш масавымі ў другой палове стагоддзя. Ён пры гэтым спасылаецца на далейшае развіццё фальварачна-паншчыннай сістэмы, павелічэнне таварнасці панскай гаспадаркі, што прыводзіла да павелічэння апрабачнай рэнты, а таксама да пераводу сялян з грашовай рэнты на паншчыну. Усё гэта выклікала супраціўленне сялян, у тым ліку і ў выглядзе ўцёкаў. Па дадзеных Д.Л.Пахілёвіча за 1765-1780 гг. з Брэсцка-Кобрынскай эканоміі ўцякло 340 сем’яў.¹⁷ П.Г.Казлоўскі адзначае, што ў другой палове XVIII ст. назіраецца значная колькасць уцёкаў з магнацкіх валоданняў. З Друйскай латыфундыі Сапегаў на працягу 1784-1793 гг. сяляне ўцякалі амаль штогод. У валоданні Высокае-Літоўскае ў 1794 г. налічвалася 314 уцекачоў, што складала 9,8% ад усіх сялян. У Ружанскім графстве Сапег у

1762 г. ва ўцёках знаходзілася 36 толькі сямейных сялян-гаспадароў — 5,4%.¹⁸

В.І.Мялешка аналізуе дынаміку сялянскіх уцёкаў у Гродзенскай і Брэсцка-Кобрынскай эканоміі.¹⁹ За 15 год з 1765 па 1780 г. з Гродзенскай эканоміі ўцякло 7,6% усяго насельніцтва.²⁰

У цэнтральных раёнах Беларусі ўцёкі сялян мелі нязначны характар. Гэта можна патлумачыць як аддаленнасцю гэтых зямель ад межаў дзяржавы, так і тым, што тут не было, у адрозненне ад захаду, масавага пераводу сялян на паншчыну.

Працягваліся ў другой палове стагоддзя ўцёкі сялян на ўсходзе і паўднёвым усходзе Беларусі. З ліпеня 1763 па кастрычнік 1765 г. толькі з Крычаўскага староства ўцякло 39% вясковага насельніцтва.²¹

Трэба падкрэсліць, што большасць уцекачоў накіроўвалася да іншых феадалаў, у каралеўскія і царкоўныя ўладанні. Тыя вельмі неахотна выдавалі ўцекачоў. Шматлікія крыніцы адзначаюць, што збеглыя сяляне жывуць па суседству, у іншага феадала, але вярнуць іх вельмі цяжка.²²

Цікава, што сяляне перасяляліся не толькі да іншых феадалаў, але і ў гарады і мястэчкі. Ёсць звесткі пра ўцёкі сялян у прыватнаўласніцкія гарады Дуброўна, Зэльву, Глуск, Ракаў, Стаўбы, у каралеўскія гарады Магілёў, Люблін, Гданьск.²³

Зразумела, што ўлады прымалі меры супраць уцёкаў сялян. У 1718 г. спецыяльны дэкрэт Галоўнага Трыбунала ВКЛ абавязаў усіх землеўладальнікаў не прымаць, а затрымліваць збеглых сялян.²⁴ Шматлікія сеймавыя пастановы тычыліся спрашчэння і паскарэння разгляду судовых спраў аб збеглых сялянах дзеля звароту іх ранейшым гаспадарам. Гэта тлумачыцца тым, што, як ужо адзначалася, феадальныя вельмі неахотна вярталі збеглых. Такія пастановы прымаліся ў 1664, 1667, 1671, 1683, 1685, 1717, 1764 г.²⁵ Сама колькасць такіх заканадаўчых актаў сведчыць аб тым, што ўцёкі спыніць не ўдавалася.

Сялянскія ўцёкі прыводзілі да зніжэння прыбытку феадалаў, таму яны ўсялякім чынам супрацьдзейнічалі ўцёкам. Амаль паўсюдна сялян прымушалі сачыць адзін за адным, каб не ўцякалі з маёнткаў. У выніку неданашэння аднавяскоўцаў падвяргалі цалесным пакаранням, вымушалі адбываць за збеглых павіннасці.

Аднак рэпрэсіўныя меры далёка не заўсёды прыносілі пажаданыя вынікі, і таму землеўладальнікі вымушаны былі ісці на ўступкі, зніжаць павіннасці. Уладальнік Дубравенскага графства, баючыся адыходу сваіх падданных, у 1684 г. прыняў рашэнне зменшыць павіннасць сялян па нарыхтоўцы леса. Ва ўставе валодання Давід-Гарадка за 1753 г. Радзівілы запрашалі ўсіх збеглых сялян вярнуцца, гарантуючы ім вяртанне іх зямель і сядзіб, а таксама прадстаўлялі ўцекачам вялікія ільготы ў павіннасцях, такія ж гарантыі ільгот (слабод) для тых збеглых, што вярталіся, ёсць ва ўставе Глускай воласці 1772 г. Генеральны камісар

Слускага княства ў 1753 г. прапанаваў князю Радзівілу зменшыць паншчыну, падаткі і іншыя плацэжы. Радзівіл быў вымушаны пайсці на гэта, каб скараціць уцёкі сваіх падданных. Тое ж самае ён зрабіў і ў адносінах Крычаўскага староства, калі пераканаўся ў значным падзенні прыбыткаў у выніку ўцёкаў значнай часткі сялян.

Уцёкі як форма сацыяльнага супраціву былі даволі значным рухам. Але ён быў накіраваны не супраць феадальнага прыгнёту наогул, а толькі супраць найбольш цяжкіх яго праяўленняў. Таму феодальны адносна рэдка ішлі на ўступкі сялянам і ў асноўным схіляліся да рэпрэсій. Гэта ў сваю чаргу стварала глебу для больш актыўных формаў сялянскага руху.

У адказ на ўзрост эксплуатацыі, розныя злоўжыванні сяляне нароўні з падачай скаргаў, нярэдка зніжалі вытворчасць сваёй працы на паншчыне, адмаўляліся ад выканання павіннасцей. Так, у 1700 г. сяляне Шклоўскага графства ўзнялі бунт і адмовіліся выконваць натуральную павіннасць. У Крычаўскім старостве, калі яго арандаваў Храптовіч, сяляне адмовіліся ад платы грашовага пабору, які быў размеркаваны звыш інвентара. У 1719 г. сяляне засожскіх вёсак не выканалі загаду дзяржаўцы і не прывезлі ў замак ні паліва, ні сена, а пасланага да іх замкавай адміністрацыі пана Мядзведскага пабілі. У старостве, пісаў Радзівіл у 1727 г., "так многа ўпартых, якія не жадаюць плаціць грашавыя паборы, што на іх не хапае салдат для экзекуцый".²⁶

У слонімскай старостве сяляне яшчэ ў канцы 90-х гг. XVIII ст., скарыстаўшыся тым, што яны раней атрымалі каралеўскія граматы аб замене некаторых натуральных павіннасцей грашовай рэнтай, адмовіліся выконваць ранейшыя паншчынныя павіннасці. У 1700 г. сяляне некалькіх вёсак гэтага ж староства "без всякаго повода к обиде подняли бунт и не захотели выполнять в дальнейшем никакой повинности".²⁷ Са скаргай на іх у суд звярнулася Ганна Сапега. Сяляне дамагаліся стварэння камісій, якія разглядалі ўзаемныя прэтэнзій і не дапусцілі ўпаўнаважаных Сапегі да абмеру зямель, якія знаходзіліся ў карыстанні сялян. У 1702 г. Сапега атрымала каралеўскую грамату, згодна з якой сяляне павінны былі выконваць павіннасці. Але і на гэты раз сяляне не падпарадкаваліся. Толькі праз год, калі ў Слонімскае староства былі пасланы войскі, выступленне сялян было падаўлена.²⁸

У 1720 г. зноў у гэтым старостве сяляне, якія атрымалі ад каралля пацвярджэнне ранейшых ільготаў, выступілі супраць павышэння старадам павіннасцей, асабліва паншчыны. Яны адмовіліся выконваць паллявыя работы, не плацілі грашавыя і натуральныя падаткі, не пастаўлялі падвод і коней. Толькі ў 1721 г. пасля таго, як каралеўскі рэферэндарскі суд абавязаў іх выконваць усе павіннасці па інвентарах, супраціўленне сялян было зломлена.²⁹

Аб супраціўленні сялян выконваць феадальныя павіннасці можна знайсці ўпамін ў цэлым шэрагу крыніц. У скарзе нясвіжскага эканомы Ф. Душэўскага Радзівілу ў 1729 г. гаворыцца, што "крэстьяне совершенно не

слушаються яго і не хочуць отбываць баршчыну". У інвентары Капыскага графства 1732 г. рэвізоры зрабілі запіс аб тым, што многія сяляне гэтага валодання³⁰ карыстаюцца зямлёй, а калі прыйдзе час плаціць, чынш, зыходзяць.

У адказ на павелічэнне павіннасцей сяляне нярэдка зніжалі вытворчасць на паншчыне. Так, у валоданні Вязынь Мінскага ваяводства ў 70-я гады XVIII ст. яны "притворялись лентяями", дрэнна працавалі на панскім ворыве, знарок зацягвалі тэрміны выканання палявых работ.³¹

Заможныя сяляне нярэдка адкупаліся ад паншчыны. Звесткі аб гэтым можна знайсці ў інвентарах Дуброўнінскага валодання за 1775 г., маёнтка "Радзівілмонты" за 1791 г. і ў іншых крыніцах. Аб ухіленні сялян ад паншчыны паведамляюць гаспадарчыя інструкцыі па Быхаўскаму графству за 1761 г. Іншы раз у час уборкі замест выхаду³² на панскае поле яны накіроўваліся на базар або сядзелі па карчмах.

Разам з ухіленнем ад паншчыны сяляне ўхіляліся і ад уплаты грашовага і натуральнага чыншу. Прычым многія з неплацельшчыкаў мелі магчымасць разлічыцца, але знарок зацягвалі плацяжы. Сяляне проста не жадалі выконваць гэту павіннасць.

Такім чынам, атрыманне ад сялян феадальнай рэнты адбывалася ва ўмовах несупыннай барацьбы паміж феадальнай адміністрацыяй і сялянамі, якія ўсяляк супраціўляліся феадальнаму прыгнёту.

§ 2. Узброеныя выступленні сялян

Побач са скаргамі, уцёкамі, адмовамі ад выканання павіннасцей мелі месца і паходы сялян на панскія сядзібы, захопы іх маёмасці, падпальванні фальваркаў, патравы. Гэтыя выступленні нярэдка заканчваліся збіццём, а часам і забойствам шляхты, панскіх слуг, адміністратараў.

Разам з тым нельга ўсе ўзброеныя выступленні адносіць да антыфеадальнай барацьбы, як гэта часта робіцца ў гістарычнай літаратуры. Нярэдка да праяўленняў сацыяльнага пратэсту адносяць разбоі, рабаўніцтвы, асабліва распаўсюджаныя ў часы вайны. Так, у якасці прыклад класавай барацьбы прыводзяць разарэнне і падпальванне панскіх маёнткаў, забойствы адміністрацыі ў Гродзенскай эканоміі, якія набылі такія памеры, што выклікалі спецыяльную пастанову надзвычайнага Варшаўскага сейму ў 1662 г.³³ Але ў гэтым дакуменце гаворыцца: "Паколькі розныя жыхары не толькі Гродзенскага, але і іншых павеатаў спасылаюцца на вялікае страты, што прынесены ім пад час маскоўскага нашэсця, а таксама нашымі падданымі з Гродзенскай эканоміі, якія ўчынялі злачынствы, забівалі шляхту, катавалі розных людзей, нападзілі на касцёлы, цэрквы, шляхецкія двары і рабавалі, мы ставім у абавязак тым жа камісарам, каб яны... папярэдне расследаваўшы скаргі, сцвердзілі

правасуддзе і злачынцаў, пры наяўнасці пераканаўчых доказаў, прыгаворвалі да смертнай кары на падставе закону, спасылаючыся на пастановы аб рабаўніках 1652 і 1659 гадоў³⁴.

Адным з прыкладаў узброенага выступлення сялян супраць свавольства шляхты былі хваляванні ў маёнтку Радзівіла Драчкаве. Аднойчы, калі ў ноч на 28 сакавіка 1748 г. у вёску прыехаў служэбнік пані Ментыцкай Арамовіч з 12 чалавекамі слуг і шляхты і пачаў "звяззаць і катаваць людзей", сяляне ўзбунтаваліся. За гадзіну сабралася звыш 100 сялян з гэтай і іншых вёсак і напалі на шляхту. Тая адкрыла агонь, параніўшы трох сялян, аднак сяляне не адступілі, і Арамовіч з паплечнікамі вымушаны былі здацца. Сяляне жорстка іх збілі, а пасля гэтата павезлі шляхту ў Слуцк да Радзівіла. Гэтыя падзеі выклікалі пагрозу гвалтаванняў па ўсім Мінскім ваяводстве, шмат службовых асоб збегла ў Мінск. Па дарозе ў Слуцк сялян, якія вялі палонных, перахапіў атрад харунжага Ляскоўскага і вызваліў шляхту, а чацвярых важакоў адвезлі ў Слуцк і кінулі ў замак.

Нярэдка ва ўзброеныя выступленні перарастала барацьба сялян за ўтодзі. Так, у студзені 1732 г. жыхары Казадаўскай воласці Полацкага ваяводства, дазнаўшыся, што радзівілаўскі служачы Ян Слязскі арганізуе лоў рыбы на возеры Сінім, якое яны лічылі сваім, з'явіліся на возера пад кіраўніцтвам шляхціца Вольбека. Яны былі ўзброены стрэльбамі, рагачымі, кіямі і цапамі. Спачатку яны спрабавалі пераканаць радзівілаўскіх слуг спыніць лоўлю. Калі гэта не прынесла вынікаў, сяляне напалі на іх і разагналі. Слязскі быў паранены, захоплены і закаваны ў кайданы.³⁶

Сур'ёзныя хваляванні адбываліся ў першай палове XVIII ст. у Глускім графстве Радзівілаў. У інвентары 1756 г. гаварылася, што сяляне і пагошкага войтаўства раней уздымалі "бунт і паўстанне", выходзілі з пакорнасці, учынялі разбойныя дзеянні. Адміністратару маёнтка ад імя Радзівіла было прапанавана "ўціхамірыць бунты і свавольствы".³⁷

Цікава, што гісторык В.Мялешка, напэўна каб прыдаць дакументу больш выразную антысялянскую накіраванасць, цытуючы яго, словы "розныя жыхары" замяніў на "розныя паны-шляхта", а словы "катавалі розных людзей" наогул апусціў.³⁸

Таксама, на нашу думку, нельга, як гэта робіць В.Мялешка, адносіць да захадаў па барацьбе з выступленнямі прыгоннага сялянства пастанову Варшаўскага сейма 1658 г. Пастанова, як сведчыць яе змест, была накіравана супраць бандытаў, "которые как под предлогом военной службы, так и под видом сбора продовольствия, покинув хоругвь или, что еще чаще случается, идя вслед за хоругвью, нападают на деревни и усадьбы наши, духовные и шляхецкие, и оные грабят, взимают стацию, наносят различный ущерб и творят насилия".³⁹

Зразумела, гэта не азначае адмаўлення ўзброеных выступленняў як формы пратэста супраць феадальнага прыгнёту. У якасці прыклада можна прывесці выступленні сялян у 1748 г. у вёсцы Дамашаны Мінскага павета, Драчкаўскага валодання Радзівілаў. Маёнтак знаходзіўся ў

трыманні пані Ментыцкай. Яна прымушала сялян выконваць павіннасці значна вышэйшыя, чым тыя, што фіксаваліся інвентаром. Збіраючы падымнае, напрыклад, з сялян бралі звыш нормы не менш 500 злотых, што на працягу 10 гадоў складала 10 тыс. злотых.⁴⁰ Прыгонныя абавязаны былі ўтрымліваць наглядальнікаў пані Ментыцкай, панскіх паляўнічых, выходзіць на талокі больш 60 дзен (замест 12). Калі ў час аблавы сялянін не даглядаў звера, у яго забіралі вала ці карову.

У канцы другога дзесяцігоддзя XVIII ст. у памежных раёнах Полацкага ваяводства дзейнічалі атрады ў некалькі сот чалавек. Дзеянні гэтых атрадаў выклікалі масавыя ўцёкі шляхты са сваіх маёнткаў. Сеймік ваяводства ў 1718 г. звярнуўся ў сейм з просьбай аднавіць харугвы казакоў, якія раней існавалі пры Невельскім і Себежскім замках дзеля ліквідацыі "свавольных атрадаў".⁴¹

Адной з вельмі цяжкіх сялянскіх павіннасцей была так званая стацыя — абавязак утрымліваць войскі ў час пастою. Салдаты не абмяжоўваліся толькі кармленнем. Яны бязлітасна рабавалі сялян. Гэта выклікала абурэнне, якое нярэдка перарасталала ва ўзброенае супраціўленне. У 1690 г. сяляне вёсак Дубейцы і Крывая Ніва Крычаўскага староства выступілі супраць жаўнераў харугвы ВКЛ, прысланых да іх на пастой. Узброіўшыся косамі і мушкетамі, яны ноччу напалі на салдат, якія спалі ў хляве. "Узбунтаваныя хлопцы лупілі іх дубовымі каламі, рушніцамі ў бок, у шыю і спіну штурхалі..." Праз некалькі дзён у вёскі быў накіраваны новы конны атрад харугвы. Але сяляне зноў не дапусцілі іх на пастой і прагналі.⁴²

Значнае выступленне супраць феадальнага войска адбылося ў Крычаўскім старостве ў лістападзе 1696 г. Яно таксама было выклікана зложываннямі салдат харугвы харунжага ВКЛ Р.Агінскага. Яшчэ перад прыбыццём салдат камандаванне харугвы запатрабавала ад сялян і мяшчан 3 тыс. злотых. Грошы ў жыхароў спаганяліся сілай. Становішча насельніцтва яшчэ больш пагоршылася, калі ў Крычаў увайшло на пастой усё войска харугвы. Мяшчанам было загадана на працягу трох дзён карміць і паіць гарэлкай жаўнераў. Любое непаслушэнства жорстка каралася. Затым салдаты накіроўваліся на пастой у вёскі і староствы. Сяляне былі вымушаны поўнасю іх утрымліваць. Але жаўнеры займаліся рабаўніцтвам, збівалі, здзекваліся з сялян. Даведзеныя да адчаю мяшчане і сяляне ў лістападзе 1699 г. узяліся на барацьбу супраць салдарабаўнікоў. У Крычаве адбылася сапраўдная бітва, у выніку якой харугва была разгромлена.⁴³

Значным былі ўзброеныя выступленні сялян у час міжусобнай барацьбы паміж атрадамі Салегі і іх праціўнікаў у канцы XVII—пачатку XVIII ст., якая несла насельніцтву бедствы і разарэнне. Сутычкі сялян з войскамі адбыліся ў 1695 г. у Слуцкім княстве. На падаўленне хваляванняў было кінута некалькі харугваў. Са зброяй у руках у 1701 г. выступілі сяляне Дубровенскага графства Аршанскага павета. Але ў дадзеным вы-

падку абурэнне сялян было выкарыстана Сапегамі ў сваіх мэтах. Яны стварылі ва ўсходніх раёнах казацка-сялянскія атрады для барацьбы са сваімі праціўнікамі.

Даволі буйное выступленне сялян, якому фактычна супрацьстаяла ўзброеная сіла, адбылося ў 1718 г. у Крычаўскім старостве пад кіраўніцтвам мешчаніна-рамесніка Івана Карнача. Яно было накіравана супраць адміністрацыі Крычаўскага замка. Аднак гараджане не падтрымалі сялян і нават, узброіўшыся, выступілі ў падтрымку гарадскіх уладаў. Выступленне скончылася нічым.

Не спыняліся ўзброеныя выступленні і ў другой палове XVIII ст. У 1751 г. для падаўлення супраціўлення сялян былі пасланы вайсковыя атрады ў Чачэрскае староства, у 1752 г. — у Прапойскае.

У 70—пачатку 80-х гг. XVIII ст. звыш 5 гадоў працягвалася ўзброенае выступленне сялян у Любаніцкім і Сталпішчанскім староствах Рэчыцкага павета. Новы ўладальнік Лэнцкі павысіў існуючыя павіннасці і ўвёў новыя, не прадугледжаныя інвентаром. Адміністрацыя абкладвала сялян шматлікімі грашовымі і натуральнымі падаткамі, праводзіла рэквізіцыі і экзекуцыі і г.д.

У лютым 1776 г. са зброяй у руках сяляне выступілі супраць свайго пана. Яны перасталі выконваць павіннасці не толькі панскія, але і дзяржаўныя, перасталі падпарадкоўвацца адміністрацыі, збівалі службовых асоб, рабілі патравы, высякалі панскі лес, грамілі корчмы. Узброеныя косамі і агнястрэльнай зброяй сяляне неаднаразова нападлі на фальваркі, захоплівалі панскую жывёлу.

Нельга не адзначыць, што адной з прычын выступлення сялян былі перашкоды для іх гандлю, што чынілі арандатары, стараста і яго службовыя асобы. Такім чынам, сацыяльная барацьба сялян выклікалася ўжо не толькі традыцыйным супраціўленнем феадальнаму прыгнёту, але і супярэчнасцямі, народжанымі таварна-грашовымі адносінамі.

Толькі пасля ўмяшальніцтва дзяржаўнай улады хваляванні былі падаўлены. Да судовай адказнасці прыцягнута 27 чалавек, з якіх 3 былі прыгавораны да смяротнага пакарання. Аднак суд быў вымушаны таксама абавязаць пана Лэнцкага кампенсаваць сялянам звышінвентарныя павіннасці.

Але ўзброеныя выступленні сялян насілі лакальны, стихійны характар, у большай частцы падаўляліся ўладамі і заканчваліся для сялян безвынікова.

§ 3. Паўстанне ў Крычаўскім старостве

Найбольш буйным сялянскім выступленнем ў XVIII ст. было паўстанне ў Крычаўскім старостве 1740—1744 г. Разам з тым гэтая з'ява вельмі супярэчліва ацэньваецца гісторыкамі.

Крычаўскае староства знаходзілася ў той час у пажыццёвым валоданні Радзівілаў. Кароль Станіслаў Радзівіл атрымаў гэтыя землі за заслугі ў вайне 1654-1667 гг. Пасля яго смерці ў 1719 г. крычаўскія войтаўствы перайшлі да яго жонкі Ганны Радзівіл, але яна не здолела адна кіраваць усімі велізарнымі валоданнямі; староства пачынае здавацца ў арэнду.

Гаспадарка Крычаўскага староства мела пэўныя асаблівасці. Широкае развіццё тут атрымалі промыслы, амаль поўнаасць адсутнічала панскае заворванне. Асноўнай групай насельніцтва з'яўляліся чыншавыя сяляне, аднак пастаянна ўзрастала прамысловае насельніцтва, доля якога складала ў 1747 г. 18,4%, доля чыншавага зменшылася да 81,6%.

Амаль поўная адсутнасць паншчыны давала сялянам даволі значную гаспадарчую самастойнасць. Сялянская гаспадарка ў значнай ступені была звязана з рынкам.

Асноўнай павіннасцю сялян быў грашовы чынш. Памеры яго пастаянна ўзрасталі. В.І.Мялешка прыводзіць наступныя лічбы: у 1682 г. чынш складаў 30 злотых з валокі, у 1727 г. — 99 злотых 22 гроша, а разам з дзяклom, якое было да таго часу пераведзена на грошы — 115 злотых, да сярэдзіны XVIII ст. — 120 злотых. На гэтай падставе робіцца выснова аб значным росце чыншавай стаўкі. Але той жа самы даследчык заўважае, што за гэты час вартасць гроша ўпала ў 1,5 раза, а натуральны пабор збожжа (ссыпка) узрос для заможнай часткі сялян у 4, для найбяднейшай — у 2 разы.⁴⁸ Простыя падлікі сведчаць аб тым, што павелічэнне чыншу было далёка не такім значным.

Трэба ўлічваць, што сярод сялянства было шырока распаўсюджана ўтойванне сялянамі ворных пазанадзельных зямель, каб наогул не адбываць за іх ніякіх павіннасцей. У вёсцы Ахор Крычаўскага староства сяляне сплачвалі чынш з 3 валок, але праверка выявіла яшчэ 5 "закрадзежных" валок. У вёсцы Камаровічы ў 1727 г. аказалася 34 "пустых" валокі — болей чым 762 га — што на працягу некалькіх гадоў употай апрацоўваліся сялянамі.⁴⁹ Прычым сяляне адмаўляліся прымаць гэтую зямлю на чынш пасля выкрыцця. Рабілася гэта не таму, што прыгонныя не змаглі яе апрацаваць, а каб і далей пазбягаць выплаты падаткаў.

Сяляне шырока карысталіся і так званымі слабодамі-прывілеямі на вызваленне або значнае змяншэнне павіннасцей сялян, якія толькі займелі жыхарства ва ўладанне ці ўзялі для распрацоўкі пустуючыя землі. На слабодах у Крычаўскім старостве ў 1714-1727 гг. знаходзілася каля 39% усіх сялянскіх гаспадарак.⁵⁰

Разам з тым сяляне, як паказвае В.І.Мялешка, вельмі пакутавалі ад свавольства арандатараў. Яны, як правіла, не прытрымліваліся інвентарных нормаў і эксплуатавалі сялян — бралі большы, чым прадугледжвалася інвентаром, чынш, абкладалі рознымі грашовымі паборамі, прымушалі без аплаты працаваць на будах і ва ўласных гаспадарках, абмяжоўвалі гандаль, прымушалі адбываць падводную павіннасць. В.І.Мялешка прыводзіць дадзеныя, у адпаведнасці з якімі за час сваёй

арэнды (1731-1740 г.) арандатары, браты Іцкавічы, сабралі з сялян і гараджан звыш інвентарных норм 1 298 909 злотых, 120 270 коп пянькі, 30 вазоў мёду.

Самавольства і жорсткасць арандатараў, на думку Мялешкі, як і большасці гісторыкаў, сталі галоўнымі прычынамі хваляванняў на Крычаўшчыне.

Але існуюць і іншыя погляды. Ёсць меркаванне, што прычынай сялянскага руху стала імкненне мясцовай дробнапамеснай шляхты незаконна авалодаць зямельнымі ўладаннямі Гераніма Радзівіла ў Крычаўскім старостве. На чале гэтай барацьбы стаяў род Валовічаў — найбольш уплывовы з усёй крычаўскай шляхты. Яшчэ ў 1718 г. К.С.Радзівіл атрымаў Хіспаўскае староства (цяпер у складзе Смаленскай вобласці), якое раней было ўладаннем Марціна Дамініка Валовіча. Некалі Валовіч быў старостам Крычаўскім, пасля Паўночнай вайны Валовічы лічылі сябе абдзеленымі зямлёй. Пасля смерці К. Радзівіла ў 1719 г. Марцін Валовіч разлічваў, што кароль перадаць яму крычаўскія ўладанні. Але войтаўствы атрымала Ганна Радзівіл, якая карысталася вялікім аўтарытэтам.⁵² Гэты фактар нельга лічыць галоўным, але таксама бяспрэчна, што ён аказаў значны ўплыў на падзеі.

В.Мялешка лічыць пазбаўленым падстаў сцвярджанне польскага гісторыка М.Скібіньскага аб тым, што паўстанне з'явілася вынікам падбукторвання сялян супраць Радзівілаў з боку рускіх эмісараў. Але крыху ніжэй ён жа заўважае, што ў пачатку хваляванняў у красавіку 1740 г. у старостве шырока распаўсюдзіліся “маскоўскія універсаль”, якія былі “ўсюды развешаны”.⁵³ Пазней, у красавіку 1741 г. Керсноўскі, які прыбыў у Крычаў у якасці намесніка старосты, даносіў Радзівілу, што “ў староства ідуць сяляне з шляхецкіх уладанняў і з-за мяжы”. Керсноўскі ўпамінае таксама пра дружбу Вашчылы, кіраўніка руху, з рускім фарпостам.⁵⁴ Сам Вашчыла ўдзень знаходзіўся ў Хоцімску і Радзеве, а на ноч ад'язжаў у в.Ольшава, што знаходзілася на тэрыторыі Расіі. Дарэчы, Вашчыла некалькі год жыў у Расіі. Усё гэта сведчыць пра сувязі кіраўнікоў паўстання з пагранічнай рускай адміністрацыяй. Зразумела, што расійскія ўлады былі зацікаўлены ў дэстабілізацыі ўнутранага становішча ў Рэчы Паспалітай, каб пад лозунгам абароны праваслаўных умешвацца ў яе справы. Таму і гэты фактар нельга не ўлічваць.

Памылковым лічыць В.Мялешка думку гісторыка В.Шчарбакова, які лічыў, што паўстанне выбухнула ў выніку антысемеіцкай прапаганды, якую вяло сярод сялян праваслаўнае духавенства. Аднак і арандатары, і шматлікія ліхвары і карчмары, супраць якіх быў накіраваны гнеў паўстанцаў, былі яўрэямі.

Хваляванні ў старостве пачаліся вясной 1740 г. Спачатку сяляне не сталі выконваць загады арандатараў і замкавай адміністрацыі. У пачатку мая з'явіўся першы ўзброены атрад сялян. Адным з арганізатараў паў-

стання стаў Васіль Вашчыла. Ён нарадзіўся ў в.Лобжа Крычаўскага староства, аднак бацька яго быў родам са Старадубскай зямлі, якая ўваходзіла ў склад Расіі. У 1734 г. В.Вашчыла перайшоў мяжу з Расіяй і пасяліўся ў в. Вандзішава каля Старадуба. Пажыўшы тры гады ў Расіі, ён зноў вяртаецца на Крычаўшчыну і пасяляецца ў в. Селішча. (Больш падрабязна гл. працу В.Мялешкі). Менавіта Вашчыла ўзначаліў народны рух на Крычаўшчыне.

Першым дзеяннем паўстаўшых быў напад на буды, якія былі асноўнымі прамысловымі прадпрыемствамі. Чаму менавіта сюды быў накіраваны першы ўдар? На іх разам з сялянамі, якія адпрацоўвалі інвентарную павіннасць замест паншчыны, працавалі і наёмныя работнікі-буднікі, часцей за ўсё сяляне, якія не пажадалі браць у прыём зямлю. Магістрат Крычаўскага староства выкарыстоўваў буднікаў для навядзення парадку ў старостве. Менавіта з дапамогаю буднікаў у маі-чэрвені 1740 г. у раёне Хоцімска быў раз агнаны атрад папчечніка Вашчылы — Косці.

Быў створаны новы атрад, узначалены самім Вашчылам, які працягваў нападаць на буды. Вашчыла забараніў магістрату Крычаўскага староства наймаць на буды новых работнікаў альбо дапускаць тых, што працавалі раней. Паўстае пытанне: якая карысць была буднікам, такім жа працоўным, як сяляне, ад таго, што ў выніку такіх дзеянняў яны страчвалі працу?

Пасля таго, як арандатары паўцякалі са староства, Вашчыла і яго папчечнікі самі ўзялі ў свае рукі арэнду пітнымі ўстановамі і прамысловымі прадпрыемствамі. Больш 20 арэндных дагавораў было падпісана з канца 1740 г. па чэрвень 1741. З іх умовамі і зместам можна пазнаёміцца ў кнізе В.Мялешкі і П.Лойкі. Сцвярджаецца, што ўмовы дагавораў былі скіраваны на абмежаванне эксплуатацыі сялян арандатарамі. Але разам з тым нават у савецкія часы гісторыкі заўважалі, што Вашчыла і іншыя яго папчечнікі мелі на ўвазе і свае карыслівыя мэты.⁵⁶

Неўзабаве сам Вашчыла прыдбаў маёнтак у Казеллі паблізу цяперашняга Краснаполля. Калі ў верасні 1740 г. Радзівіл накіраваў на Крычаўшчыну сваю давераную асобу Гінтаўта для высвятлення падзей, Вашчыла адмовіўся ад сустрэчы з ім па наступнай прычыне: "Грошай гібернавых у мяне няма, і таму бакся трапіць у турму". Магчыма менавіта на гэтых грошы, якія ён збіраў нібыта ад імя Радзівіла Вашчыла набыў маёнтак.⁵⁷ Таму заслугоўвае ўвагі выснова В.Шчарбакова, што Вашчыла "і не думаў аб паслабленні эксплуатацыі сялян, а імкнуўся толькі абараніць свае інтарэсы, інтарэсы яго прыхільнікаў гандляроў і купцоў", ставіў задачай "выціснуць з Крычаўскага староства купца Гдаля з тым, каб гэта староства забраць у свае рукі і прадоўжыць эксплуатаваць сялян".⁵⁸

В.Мялешка жа сцвярджае, што арэндную плату важакі сялян сабе не бралі, арандатары ўносілі яе напасрэдна княжаскаму камісару; усе паступленні ад падаткаў адсылаліся Радзівілу. Гэта сведчыць аб тым, што сяляне не імкнуліся поўнаасцю адмовіцца ад выканання феадаль-

ных павіннасцей, а змагаліся супраць пабораў і свавольстваў арандатараў і адміністрацыі староства. Пад уплывам сялянскага руху Радзівіл адмовіўся ад арандатараў Іцкавічаў і перадаў у чэрвені 1741 г. староства ў 2-х гадовую арэнду шляхціцу Храптовічу. У валоданне сталі вяртацца раней збеглыя дробныя арандатары. Частка з іх зноў брала ў арэнду корчмы, млыны, фалюшы. Шэраг сялянскіх важакоў хутка знайшлі ўзаемаразуменне з новым арандатарам. Стась Бачко, напрыклад, браў у яго ў крэдыт грошы, узяў у арэнду карчму. Васіль Вецер па зговару з Храптовічам запалохваў, збіваў арандатараў, пагражаў ім забойствам. Запалоханыя арандатары ішлі да Храптовіча за дапамогай і неслі яму падарункі.

На другім годзе арандатарства Храптовіча становішча ў старостве зноў абвастрылася. Арандатар пачаў абкладаць сялян грашовымі падаткамі, браць з іх вялікія штрафы і г.д. Сяляне адмаўляліся плаціць падаткі, падавалі скаргі Радзівілу, прасілі яго не здаваць староства болей у арэнду.

Радзівіл зноў пайшоў на ўступкі. У канцы чэрвеня 1743 г. Храптовіч пакінуў староства. Але спакою ўсё роўна не было. Сяляне нападалі на дамы багатых купцоў і ліхвяроў, адбіралі ў іх дакументы і нават усю маёмасць; не прызнавалі прадстаўнікоў княжацкай адміністрацыі, дасланыя Радзівілам універсалы.

Дзеянні важакоў сялянскіх атрадаў актыўна падтрымлівала мясцовая шляхта, аб чым ужо ўзгадвалася. Выкарыстоўваючы хваляванні сялян, шляхта здолела пашырыць свае валоданні за кошт зямель староства. У такіх абставінах рэвізія ўладання непазбежна выкрыла б незаконна прыбраныя землі. Таму шляхта падбухторвала сялян і іх кіраўнікоў бунтаваць.

Найбольш уплывовыя ўладальнікі — Крыштоф Валовіч і Марцін Цеханавецкі — распаўсюджвалі чуткі, што былы арандатар Гдаль Іцкавіч збірае войска Радзівіла і мае намер ісці на Крычаўшчыну, каб знішчыць усіх падданных, а на месцы спустошанага ўладання стварыць новыя пасяленні з прышлых людзей. Таксама шляхта пераконвала сялян, што ўсе службовыя асобы, якія прыязджаюць у староства былі не ад князя, а ад іншага былога арандатара Шмуйлы Іцкавіча.

У такіх абставінах шляхта адкрыта рабавала дробных арандатараў, накіроўваючы ў староствы сваіх падданных. Так, падданы шляхціца Казіміра Гайко Фёдар Кісялёнак, прыбыўшы ў в. Відуйцы, разам з іншымі сялянамі абрабаваў і прагнаў мясцовага арандатара, нарабаванае прывёз свайму пану. Пану Цеханавецкаму яго падданы Данка Казлоўскі прывёз больш за 80 вазоў рознага добра, якое ён забраў у мілаславіцкага арандатара.

Той жа Цеханавецкі за дапамогу сялянскім важакам атрымаў ад іх цэлы маёнтак, якога хапіла прыкладна на 200 сялянскіх гаспадарак, і заснаваў на гэтых землях фальварак.

Агульным імкненнем мясцовай шляхты было стаць гаспадарамі староства. На іх думку, бунты сялян павінны былі прымусіць Радзівіла аль-

бо зусім адмовіцца ад крычаўскіх валоданняў, альбо аддаць іх у арэнду. Асабліва на гэта спадзяваўся Валовіч. Пры сустрэчы з сялянскімі важакамі Вашчылам, Ветрам і Карначом у ліпені 1743 г. ён сказаў, што зробіць усё, каб стаць гаспадаром Крычаўшчыны, што калі не ў Радзівіла, дык у самага караля даб'ецца арэнды.

У другой палове 1743 г. І. Радзівіл накіраваў у Крычаў давераных асоб, каб правесці рэвізію сваіх валоданняў. Зразумела, што гэта напалохала як мясцовую шляхту, так і кіраўнікоў бунтаў. Менавіта пасля гэтага выступленні ў старостве прынялі характар адкрытых узброеных дзеянняў. Атрады паўстанцаў нападali на дамы купцоў, арганізатараў, шляхты, заможных сялян і рабавалі іх. Так, нейкі Данка (дарэчы, прышлы з Чаус) адабраў усю маёмасць у мілаславіцкага арандатара. У заможнага селяніна Галойды ён жа адабраў маёмасць на суму не меней 10 тыс. злотых. Пачаліся забойствы купцоў, арандатараў, яўрэйў.

Удзел у паўстанні прынялі і праваслаўныя святары. Радзівіл паведамаў праваслаўнаму епіскаму Ваўчанскаму у лютым 1744 г.: "... пресвитеры некоторые, с своевольным многолюдством збунтовався, несколько тысячам крестьянства волю дали и поблагославили их на такое дело, чрез которое больше 1000 чел. смертно погибли, и, присутствие свое имея при разбойниках, разные рухледи и деньги людские кровавым действием к себе позабрали и оных же крестьян к дальнейшим непотребным делам, нещадя и домом божьим побудили"; некалькі святароў "сами для нападения на людей моих, в замке обретающихся, с своевольным многолюдством крестьянства совокупилися и больше 10 чел., позастреляли... На всякое зло подговаривали, как и нападение учиня, людей тирански побили и тех же убогих людей убитых и потопленных забранные вещи у помянутых пресвитеров остались".

У гістарычнай літаратуры існуе думка, што ў Вашчылы быў план далейшых дзеянняў, выкладзены ў т.зв. "маніфэсце". Вашчыла абвясціў сябе ўнукам Б. Хмяльніцкага, гетманам войскаў па абароне хрысціянства і знішчэння "народу жыдоўскага". Вашчыла быццам збіраўся пашырыць маштабы дзеянняў, намячаў паход "на Магілёў і Шклоў" і нават на Вільню, Барысаў, Шклоў. Аб гэтым "маніфэсце" Радзівілу паведаміў камісар ВКЛ Т. Агінскі, які ў пачатку 1744 г. быў у Крычаўскім старостве. В. Мялешка адмаўляе існаванне такога дакументу.

У такой сітуацыі Радзівіл накіраваў на падаўленне паўстання сваё прыватнае войска. Атрад Радзівіла ўвайшоў 15 студзеня 1744 г. у Крычаў. Камандзір войска Пястжэцкі адразу ж распаўсюдзіў "універсал" Радзівіла да насельніцтва староства, у якім заклікаў падданых да паслушэнства і прапанаваў усім войтам неадкладна прыйсці ў Крычаў. Аднак войты не паслухаліся.

У гэтай сітуацыі паўстанцы вырашылі атакаваць горад. "И помянутой Василий Вошило, видя свое нещастие, принудил простонародных этого владения, чтобы по человеку с двора для отпору одного войску были в

готовности, и пошли к показанному полковнику встречу с разным ручным боем, с рогатинами и с пищалыми, и с дубьем и с прочим, при котором случае людей его пушечною стрельбою и из мелкого ружья разбили..." — сведчыць сучаснік.⁶⁴ Атрады Вашчылы былі разбіты. Месцам дысплакацый паўстанцаў стала вёска Царковішчы, што каля самай мяжы з Расіяй. Палкоўнік Пястжэцкі неаднаразова звяртаўся да іх са зваротамі, накіраваў туды бурмістраў і папоў. Аднак гэта поспеху не прынесла.

26 студзеня атрад Пястжэцкага колькасцю ў 100 пехацінцаў, 110 казакоў і 50 гусараў накіраваўся ў Царковішчы, дзе знаходзілася звыш 4 тыс. паўстанцаў, і атакаваў іх лагер. Паплечнікі Вашчылы не здолелі арганізаваць абароны, і паўстанцы былі разбіты. Сам Вашчыла ўцёк у свой маёнтак Казелле, а адтуль праз Латакоўскі фарпост на Украіну.⁶⁵

Да пачатку лютага 1744 г. паўстанне было падаўлена. У Крычаў прыбыў І.Радзівіл. 22 лютага 1744 г. адбыўся суд. У пастанове магістрацкага суда сцвярджалася, што бунтаўшчыкі "...губернаторов, комиссаров и от них поставленных людей по фольварках подстарост изгоняли: некоторых били, мордовали имущество их забирали на свой пожиток обращали, евреев, евреек и детей малых били, убивали мордовали, топили, добро их забирали и им пользовались, купцов в месте Иеронимове проживающих, по имени Михайло Белавитеня и Семена - тестя его убили и тела их в Соже утопили и иных тамошних мещан также били, калечили, мордовали, имущество их движимое, деньги готовые, серебряные вещи, олово, медь и другое имущество забирали, грабили и в свою пользу обращали..." 16 чалавек судом былі прыгавораны да пакарання смерцю, 14 — да іншага пакарання.⁶⁶ Усе астатнія былі адпушчаны.

Улады ВКЛ звярнуліся да Расіі з просьбай выдаць Вашчылу для суда над ім. Аднак справа зацягнулася па прычыне высвятлення паходжання Вашчылы. У час следства ён памёр.

Так скончыўся амаль 4-х гадовы сялянскі рух на Крычаўшчыне. Ён прынёс пэўныя вынікі. Радзівіл замяніў работы на будах грашовым пабонам, зняў шэраг абмежаванняў на сялянскі гандаль, адмовіўся ад здачы староства ў арэнду.

§ 4. Сацыяльная барацьба ў гарадах

Сацыяльныя супярэчнасці існавалі і ў гарадах Беларусі. Усё насельніцтва гарадоў у цэлым змагалася супраць феадалаў, за вызваленне ад феадальнай залежнасці. Мяшчане вялі пастаянную барацьбу супраць захопніцкіх дзеянняў і самавольства феадалаў і каралеўскай адміністрацыі, за прыцягненне да ўплаты гарадскіх падаткаў жыхароў іх юрыдык.

Разам з тым і сярод саміх гараджан таксама існавалі супярэчнасці паміж гарадскімі вярхамі і асноўнай масай мяшчанства.

Сацыяльная барацьба гараджан, на думку А.П.Грыцкевіча, разгортвалася ў розных формах і вялася ў двух галоўных напрамках: 1. Супраць феадальнага і рэлігійнага ўціску выступала ўсё мяшчанства ў цэлым.⁶⁷ 2. Асноўная маса мяшчан выступала супраць заможных гарадскіх вярхоў. Існавалі супярэчнасці і паміж сярэднімі сляямі гараджан і гарадской беднотай.

Найбольш распаўсюджанымі формамі барацьбы гараджан супраць феадалаў былі індывідуальная або калектыўная падача рознага рода скаргаў і заяў у судовыя інстанцыі, магнатам-уладальнікам гарадоў і непасрэдна каралю. Мяшчане прыватнаўласніцкіх гарадоў скардзіліся на магнацкую адміністрацыю, зборы непасільных падаткаў. Гараджане імкнуліся дамагчыся ад магната або ад органаў дзяржаўнай улады замацавання тых ці іншых льгот або прывілеяў або іх пацвярджэння.

Сацыяльная барацьба ўнутры гарадскога асяроддзя таксама адбывалася ў розных формах — асобныя пратэсты супраць злоўжыванняў гарадскіх вярхоў, пратэсты супраць дзеянняў магістрата і цэхавай старшыні, скаргі на дзеянні прадстаўнікоў гарадской адміністрацыі. У асобных выпадках сацыяльныя супярэчнасці даходзілі да ўзброеных выступленняў.

Скарыстаўшыся ўпадкам і разарэннем гарадоў у выніку войнаў другой паловы XVII - пачатку XVIII ст., магнаты і шляхта захаплялі гарадскую маёмасць і землі, ператваралі гараджан у сваіх падданых. У скарге мінскіх мяшчан пачатку XVIII ст. было названа звыш 50 феадалаў, якія незаконна захапілі гарадскую маёмасць. У 1724 г. магістрат і жыхары Мінска скардзіліся каралю на службовых асоб ваяводства, якія "гарадскія дома і землі во владения свои вечные превращают... к имениям своим присоединили". У адказ на скаргу кароль пісаў мінскаму старасце, што ён з'яўляючыся гарадскім войтам, "привиліе от нас и предков наших ломит, мещан минских под свою юридику берет, урожденным Володкевичам и другим заинтересованным лицам городские дома отдал (которые обратили их в земские), гиберну и другие подати на город положил и бесправия чинил".⁶⁸

Пашырэнне ўласнасці і юрысдыкцыі феадалаў у гарадах пагаршала становішча асноўнай масы насельніцтва. Рознымі шляхамі феадальны ўхіляліся ад платы падаткаў з захопленых імі зямель і валоданняў. Яны таксама змагаліся, каб мяшчане, якія сяліліся на іх землях, плацілі падаткі не магістрату, а толькі ім. Гэта прыводзіла да ўзмацнення падатковага прыгнёту. Аслабленне магістратаў суправаджалася ўзмацненнем свавольстваў і насілле над мяшчанамі з боку феадалаў і каралеўскай улады, прымусу плаціць ім падаткі і адбываць павіннасці. У інвентары Бабруйскага староства аб павіннасцях мяшчан Бабруйска за 1684 г. указвалася, што жыхары павінны "нести сторожевую охрану, когда приезжает пан староста, а также давать подводы на расстояние 5 миль... пан подстароста должен содержать 2 казаков, которым город обязан давать

ежегодно 2 отреза на жупаны. Мещане должны помогать волости в починке плотины на мельнице и насыпе шлюза..."⁶⁹ У інвентары за 1692 г. падрабязна распісваюцца даходы бабруйскага падстарасты: "...от каждой городской волоки, а также и от пустой — по 15 гр., от городских участков: прентов удобренных, огородных моргов пахотных и сенокосных — по 3 гр. от морга, от оседлого прента — по 4 гр., от породного прента — по шелягу, от лавок — по 6 гр., записного. При извещении о прибытии купца — 3 гр. от купеческого воза. Мясникам от каждого животного должна быть дана грудинка. Кроме того, от тех же мясников — по 3 камня жира или деньгами по 5 гр. за камень".⁷⁰

У 1689-1693 гг. старостам у Міры быў пан Ябланоўскі. Яго злоўжыванні дасягнулі такіх памераў, што мірскі гараднічы Я.Кісель падаў скаргу Радзівілу, у якой пералічваў шматлікія злоўжыванні старосты. Падрабязна свавольствы феадалаў у Слуцку пералічваецца ў дакладной запісцы прадстаўніка адміністрацыі Валян. Генеральны эканом горада Незабітоўскі сам трымаў гарэлачную арэнду, прымушаючы гвалтам яе купляць, і трымаў таксама слуцкую арэнду ўсіх даходаў, што ішлі ў каралеўскую казну і за кошт "бедных людей для собственной наживы в три раза больше берет за год."⁷¹ Аб парушэнні праў гараджан Слуцка гаварылася і ў прывілеі караля Аўгуста II Слуцку ад 11 ліпеня 1715 г.: "Законы тоже с привилегиями, в течение нескольких сот лет разными князями пожалованные, остаются в пренебрежении, доходы, принадлежащие городу, как то четвертая доля питейного и прочего, милостью вотчинных господ утвержденные и привилегиями укрепленные, к рукам шляхетного Слуцкого Магдебурга не доходят..."⁷²

Узмацнялася самавольства феадалаў пры перадачы гарадоў іх уладальнікамі ў часовае валоданне іншым магнатам. За 18 гадоў уладання Койданавым (1760-1778), якое было перададзена князем Варанецкім, часовыя дзяржаўцы толькі пры зборы падымнага падатку дадаткова сабралі больш 54 тыс.злотых.⁷³ Яшчэ больш насілля, рабаўніцтва, здзекаў дапускалася, калі ў выніку міжусобнай барацьбы магнцкіх групавак на тыя ці іншыя гарады накладаўся секвестр, і яны пераходзілі да палітычных праціўнікаў іх уладальнікаў. Так, у 1764 г. былі секвестраваны валоданні Караля Радзівіла. Яго праціўнікі за тры гады ўпраўлення Слуцкам нанеслі насельніцтву горада страты на 960 тыс.злотых; Несвіж і Нясвіжскае княства пацярпелі больш чым на 1 млн.злотых.⁷⁴

Вельмі цяжкімі для гараджан былі паборы на ўтрыманне войска, асабліва ў час войнаў. Можна прывесці мноства шматлікіх прыкладаў рабаўніцтва і насілля з боку салдат. У час вайны 1654-1667 гг. толькі Мір двойчы рабавалі харугвы ВКЛ.⁷⁵

Гараджане аказвалі супраціўленне ўвядзенню надзвычайных вайсковых падаткаў, пабораў. Здараліся выпадкі, калі гэтая барацьба прыносіла вынікі. Так, у 1768 г. сейм вызваліў жыхароў Слуцка і Копыля ад надзвы-

чайнага падатка і ад утрымання случкага гарнізона. У 1775 г. Слуцк і Ляхавічы таксама былі вызвалены на 10 гадоў ад платы падаткаў.

Разарэнням падвяргаліся беларускія гарады, і калі іх займалі іншаземныя войскі, якія ўсё часцей не толькі ў ваенны, але і ў мірны час знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі.

Як ужо адзначалася, звычайнай легальнай формай сацыяльнага пратэсту былі скаргі гараджан. Гэта не заўсёды было беспаспяховым. На сейме 1655 г. быў зацверджаны каралеўскі прывілей Старому Быхаву аб вызваленні горада ад падаткаў і пошлін на 20 гадоў. Гэты прывілей падцвярджаўся ў 1661, 1668, 1699, 1676, 1677 гг. Праўда, само частае падцвярджанне каралеўскіх прывілеяў і пастановаў сеймаў сведчыць аб тым, што гэтыя пастановы часта парушаліся.

3 мэтай больш паспяховага супрацьстаяння феодалам мяшчане Віцебска ў 1757 г. стварылі асобны "саюз". У канцы 60-х гадоў магістрат наперакор распаўсюджанню войта, якім з'яўляўся ваявода, займаўся разглядам дробных судовых іскаў і збіраў сесіі без удзелу лентвойта, не прызнаваў войта як апеляцыйнай інстанцыі па рашэннях магістрацкага суда ў адносінах да членаў магістрата.

У барацьбе супраць эканамічнага і юрыдычнага падпарадкавання феодалам мяшчанства дзейнічала не толькі легальнымі метадамі, але прыбягала да адкрытага супраціўлення, якое часам даходзіла да ўзброеных выступленняў. У 1661 г. у Слуцку адбыліся хваляванні гараджан пасля ўвядзення магнатам у горадзе новага падатку з гандлёвага абароту. У 1667 г. адбыўся бунт жыхароў г. Глубокае, выкліканы рабаўніцтвамі і насіллямі салдат, якія праходзілі праз горад. Гараджане змаглі пасля жорсткай сутычкі прымусіць салдат пакінуць горад. У канцы XVII—пачатку XVIII ст.ст. адбываліся хваляванні ў Слуцку, звязаныя з міжусобнай барацьбой феадальных групавак за права валодання Слуцкім княствам, а таксама самавольствам войскаў, якія знаходзіліся ў горадзе ў час Паўночнай вайны. У студзені 1705 г. у Слуцку адбыліся сутычкі паміж гараджанамі, абуранымі паборамі літоўскіх харугваў і салдат. Атрад літоўскага войска панёс значныя страты.

Даволі значным было ўзброенае выступленне мяшчан Магілёва ў 1739 г. Яно стала вынікам працяглай барацьбы паміж гараджанамі і буйным землеўладальнікам шляхціцам Ю.Зянковічам за зямельныя валоданні Любужа, Стрыжава і іншыя.

22 снежня 1733 г. Ю.Зянковіч, сабраўшы ўзброены атрад, напаў на горад. У час паходу былі забіты тры гараджаніны і паранены 5. Зянковіч і яго людзі разагналі мяшчан, што сабраліся каля ратушы. Абураныя жыхары горада ўступілі ў схватку, у якой Зянковіч быў забіты. Пасля працяглага судовага разбору жыхары Магілёва былі вызвалены ад адказнасці за забойства. Аднак горад быў вымушаны заплаціць значную суму родзічам забітага, аплаціць судовыя выдаткі, ⁹Спрэчныя землі былі перададзены былой жонцы Зянковіча і яго сыну.

У 1751 г. абдыўся канфлікт паміж жыхарамі Мінска і адміністрацыяй гарадскога замка з-за прыналежнасці млыноў, пабудаваных на р. Свіслач. Мяшчане лічылі землі, на якіх знаходзіліся млыны, гарадскімі. Калі стара-раста пабудаваў млын і плаціну замест разбуранай, войт склікаў каля 1000 чалавек. Яны, узброіўшыся пікамі, стрэльбамі, дзідамі, разбурылі млын. У сутыкненні з гарнізонам замка некалькі салдат былі падстрэлены, іншыя, збіты камянямі.⁸⁰

З ростам маёмаснай і сацыяльнай дыферэнцыяцыі ўзмацняецца ўнутраная барацьба ў самім гарадскім асяроддзі. Найбольш вострыя сутыкненні адбываліся паміж асноўнай масай мяшчан і гарадской верхушкай. Магістрат выбіраўся пераважна з заможных купцоў, цэхавых майстроў. Выкарыстоўваючы сваю ўладу ў гарадскім самакіраванні, магістрацкія службовыя асобы прысвойвалі сабе землі, грошы з гарадской казны, бралі ў арэнду на льготных умовах даходныя стацыі гарадской гаспадаркі, набывалі па зніжаных цэнах гарадскія ўладанні, перакладвалі на мяшчан цяжар падаткаў. У пастанове Віцебскага ваяводскага сейміка 1721 г., напрыклад, адзначалася, што ў Віцебску адбываецца “абкладанне падаткамі, цяжкімі для бедных людзей”. Па скарызе мяшчан Мінска ў канцы 60-х гадоў у рашэнні асэсарскага суда адзначаліся незаконныя дзеянні магістрата ў зборы падаткаў, у абкладанні іх такім чынам, “што людзі бедныя і немажонныя цярпелі і церпяць, а багатыя рознымі спосабамі ўхіляюцца.”⁸¹

Службовае становішча члены магістратаў нярэдка выкарыстоўвалі для асабістага ўзбагачэння. Мінскі бурмістр Яўзовіч быў выкрыты ў прысваенні 2000 злотых з гарадской казны. Больш 3 тысяч злотых гарадскіх грошай прысвоіў магілёўскі радца Хамятоўскі, якога паслалі ў Варшаву да караля для рашэння гарадскіх спраў, а ён набыў у Брэсце тавараў на каля 2 тыс. злотых, на астатнюю суму ж прадставіў фіктыўныя справаздачы, дзе адзначалася, што гарадскія грошы расходаваны на ўтрыманне пасольства.⁸²

Супраць злоўжыванняў магістратаў гараджане змагаліся шляхам узмацнення кантролю за іх дзейнасцю, падачы скаргаў, а часам выходзілі з падпарадкавання магістрату. У Мінску ў 1776 г. члены кавальскага і гарбарнага цэхаў праявілі “непаслушэнства” пры зборы з іх падаткаў, назначаных магістратам.⁸³

Узмацненне эканамічных супярэчнасцей сярод рамеснікаў прыводзіла да барацьбы як унутры цэхаў, так і паміж асобнымі цэхамі. Так, у сакавіку 1663 г. магілёўскі цэх кушняроў і сырамятнікаў падаў скаргу на цэх краўцоў і шапачнікаў, члены якога абшывалі футрам шапкі і адзенне і прадавалі іх на рынку, чым перашкаджалі рамеснікам кушнерскага цэха і прыносілі ім вялікія страты, нягледзячы на прывілей, які забараняў гэта рабіць.⁸⁴

Нярэдка абвастраліся адносіны паміж цэхавай верхушкай і іншымі членамі цэха. Справа даходзіла да прамых сутыкненняў. У чэрвені 1682 г.

цэхмістры слускага кушнерскага цэха паслалі сваіх падмайстроў да майстра-кушнера Пятра Нікончыкава і загадалі вывесці яго падмайстра і вучня з цэху. Цэхмістры адпомсцілі майстру за тое, што ён паскардзіўся на іншага майстра не ім, а ўладам замка. У сакавіку 1683 г. цэхмістры кавальскага цэха па той жа прычыне прыйшлі да майстра Цімоха Саламаховіча, забралі частку ягоных прылад працы, а іншыя пашкодзілі.⁸⁵ Сустракаюцца і калектыўныя скаргі майстроў-рамеснікаў на цэхавую старшыню. У лютым 1680 г. суд эканомай разгледзеў скаргу мяшчан-рамеснікаў шэрагу цэхаў Слуцка і Копыля на дзеянні цэхмістраў, якія парушалі цэхавыя статуты і прыгняталі рамеснікаў. У снежні 1683 г. сесія магістрата разглядала скаргу на цэхмістра Яна Бутоліча, які рабаваў і разараў майстроў, збіваў іх і саджаў у турму без суда. Магістрат прызнаў абвінавачванне правільным.

Часам барацьба ўнутры цэха даходзіла да таго, што частка цэхавых майстраў аддзялялася ад астатняга цэха. Так, у 1776 г. цэхмістры мінскага цэха муляроў скардзіліся на іншых цэхмістраў, якія аддзяліліся і зрабілі нават свой цэхавы сцяг.⁸⁷ Аднак магістраты не дапускалі зацвярджэння такіх парушэнняў цэхавых статутаў.

Асабліва напружанымі былі адносіны паміж цэхавымі майстрамі і чаляднікамі і вучнямі, якія бязлітасна эксплуатаваліся. Дагаворы, якія заключаліся паміж майстрамі і падмайстрамі, насілі кабальны характар. Падмайстар не мог пайсці ад майстра да сканчэння тэрміну дагавора. Работа на гандляра магла працягвацца з 5 г. раніцы да 8 г. вечара. Звычайным было збіццё вучняў. У жніўні 1790 г. сходка мінскага слясарнага і кавальскага цэха разглядала скаргу вучня Кажанеўскага на свайго майстра Чамяндруўскага аб неаднаразовым і беспадстаўным збіцці. У выніку разбору майстар быў прысуджаны да штрафу.

У 1771 г. Полацкі магістрацкі суд разглядаў скаргу чалядніка гарбарнага цэха А.Машко. За пераход ад аднаго майстра да другога на цэхавай сходцы ён быў жорстка пакараны бізунамі. У гэтым выпадку суд стаў на бок майстроў і выключыў Машко з цэха як "мяцежнага гультая і спакусніка". Такое рашэнне было звязана з тым, што расправа майстроў з Машко выклікала хваляванні сярод чаляднікаў.⁸⁹

У цэлым сацыяльная барацьба мяшчан не была накіравана супраць гарадскога ладу і яго арганізацыі, форм самакіравання, а толькі супраць пэўных асоб, за больш поўнае ажыццяўленне права на самакіраванне, ліквідацыю злоўжыванняў і насілля, вызваленне ад падаткавага прыгнёту.

Такім чынам, для другой паловы XVII — XVIII стст. характэрна наяўнасць вострых сацыяльных супярэчнасцей як у вёсцы, так і ў горадзе. Аднак сацыяльная барацьба адбывалася ў рамках феадальнай сістэмы. Яна не ставіла мэты ліквідацыі феадальных парадкаў, а была накіравана супраць тых ці іншых праяўленняў феадальнай эксплуатацыі. Сяляне змагаліся супраць свавольства, рабаўніцтва, насілля з боку асобных дзяржаўцаў маёнткаў, арандатараў, феадальнай адміністрацыі.

Пэўны ўплыў на абстрактныя сацыяльныя супярэчнасцей аказвала развіццё таварна-грашовых адносін, рыначныя сувязі сялянства. Рынак нараджаў у сяляніна зацікаўленасць у захаванні ва ўласнай гаспадарцы як мага больш вынікаў сваёй працы, чаму супрацьдзеінічалі гаспадары і арандатары. Пры пераважна грашовай форме рэнты сяляне востра рэагавалі на спробы павелічэння плацэжоў, аброка, таму што гэта перашкоджала пашырэнню рынкавых сувязей і павелічэнню даходаў сялянскай гаспадаркі. Гэтыя фактары асабліваю ролю адыгрывалі на ўсходзе і паўднёвым усходзе Беларусі, дзе сацыяльная барацьба набыла большы размах у параўнанні з захадам.

Разам з тым нельга не адзначыць, што Беларусь у гэты перыяд не ведала такіх шырокіх масавых рухаў, як сялянскія войны ў суседняй Расіі. Выступленні сялянства заставаліся лакальнымі, стихійнымі, для іх характэрна вера ў добрага караля або магната. Тым не менш, у асобных выпадках сацыяльны пратэст вымушаў феодалаў мяняць формы эксплуатацыі, ісці на пэўныя ўступкі сялянам.

Таксама і ў горадзе сацыяльная барацьба была накіравана супраць злоўжыванняў асобных феодалаў, гарадской адміністрацыі, гарадскіх вярхоў. Жыхары гарадоў змагаліся за свае сааслоўныя інтарэсы, правы і ільготы. Гарадскія рухі мелі лакальны характар, былі разрозненымі і непрацяглымі.

Раздзел V

УКЛЮЧЭННЕ БЕЛАРУСІ Ў СКЛАД РАСІІ

§1. Абвастрэнне палітычнага крызісу ў Рэчы Паспалітай ў 60-х—пачатку 70-х гадоў XVIII ст. Першы падзел яе

У апошняй трэці XVIII ст. у дзяржаўна-палітычным становішчы Беларусі адбыліся рэзкія змены — яна была ўключана ў склад Расійскай імперыі. Гэта стала магчымым у сувязі з падзеламі Рэчы Паспалітай, у якой беларускія землі знаходзіліся пасля Люблінскай уніі 1569 года. Такіх падзелаў, як мы ўбачым, было тры. Першы адбыўся ў 1772, другі — у 1793 і трэці — у 1795 г.

Паўстае пытанне: чаму ж былі праведзены падзелы Рэчы Паспалітай, у чым іх прычыны? Хоць на гэта пытанне адназначнага адказу няма, большасць гісторыкаў звязваюць іх з тым палітычным крызісам, у якім яна апынулася ў другой палове XVIII ст. Прычым гэты крызіс меў карані ў самім дзяржаўным ладзе Рэчы Паспалітай і быў абумоўлены не толькі барацьбой магнатацкіх групавак за ўладу, але стаў агульным вынікам развіцця т. зв. «златых шляхецкіх вольнасцей», панаваўшых у ёй.

Рэч Паспалітая, як вядома, была манархічнай дзяржавай. Але яе галава — кароль — не меў рэальнай улады ў краіне, таму што яго правы былі вельмі абмежаваныя. Так, ён не распараджаўся падаткамі, вайсковымі сіламі, не меў заканадаўчых правоў. Да таго ж кароль Рэчы Паспалітай быў асобай выбарнай і не мог перадаваць сваю ўладу ў спадчыну. Сапраўднымі гаспадарамі краіны з'яўляліся магнаты — буйныя землеўладальнікі. Аднак яны менш за ўсё клапаціліся аб лёсе дзяржавы, яе ўмацаванні і развіцці, праследавалі свае асабістыя, вузка класавыя мэты, а многія з іх увогуле вялі паразітычны вобраз жыцця, трацілі велізарныя сродкі на ўсякія ўвесяленні, забавы, балі і т. п. Напрыклад, Кароль Радзівіл, гадавы прыбытак якога складаў 20 млн. злотых і ў 1,5 разы перавышаў паступленні ў казну Рэчы Паспалітай, на балі склікаў па некалькі тысяч чалавек, а каб іх пазабавіць, летам ездзіў у Нясвіж на санях па шляху, пасыпаным соллю. А колькі грошай прапівалася і прайгравалася ў карты?!

Не вельмі клапаціліся аб інтарэсах дзяржавы і многія з шляхты. Хоць шляхта і была вельмі шматлікай (складала да 10% усяго насельніцтва, дарэчы, гэта больш, чым у якой краіне Еўропы), самастойнай палітыч-

най ролі яна не адыгрывала і, як правіла, ішла за той ці іншай групойкай магнатаў, падтрымліваючы іх у барацьбе супраць караля. Барацьба ж гэта, па-сутнасці, была ўзаконена правам магнатаў і шляхты ствараць канфедэрацыі і т. зв. рокашы, г. зн. ваенна-палітычныя саюзы, якія не толькі ажыццяўлялі ціск на вярхоўную ўладу, але і падымалі ўзброеныя паўстанні з мэтай прыняцця неабходных рашэнняў. І такія паўстанні адбываліся не раз, у тым ліку і ў другой палове XVIII ст.

Аднак аслаблена была не толькі каралеўская ўлада. Практычна бяздзейнічаў і Сейм — вярхоўны заканадаўчы орган Рэчы Паспалітай. Яго работу паралізавала права «ліберум вето» (свабодна забараняю), якое прадугледжвала прыняцце пастановаў на аснове згоды ўсіх дэпутатаў. Але такую згоду атрымаць было вельмі цяжка, асабліва тады, калі ў Сейме разглядаліся пастановы, нездавальняючыя магнатаў і шляхту. У сувязі з чым пасяджэнні Сейма зрываліся, становіліся без вынікаў. Напрыклад, за перыяд з 1652 года, калі ўпершыню было выкарыстана права «ліберум вето» (гэта зрабіў дэпутат Упіцкага павета В. Сіцынскі) па 1764 год з яго дапамогай была сарвана работа 42 Сеймаў Рэчы Паспалітай.¹

Паколькі пасяджэнні Сейма зрываліся — новыя законы не прымаліся, і рэформы не праводзіліся. Наадварот, рабілася ўсе, каб не парушыць палітычны парадак, які склаўся, захаваць шляхецкія вольнасці, што параджалі безуладдзе. Так, яшчэ ў 1669 годзе Сейм Рэчы Паспалітай прыняў спецыяльную пастанову, накіраваную супраць рэформаў, новаўвядзенняў, таму што «ўсялякае новаўвядзенне ў Рэчы Паспалітай можа быць небяспечным і прывядзе да вялікіх хваляванняў». «Неабходна Сейму, — гаварылася ў той пастанове, — сачыць за тым, каб нічога не падвяргалася змяненням».²

Палітычны крызіс, які перажывала Рэч Паспалітая, ускладняўся рэлігійнымі супярэчнасцямі, канфесійнай барацьбой. Усе гэта аслабляла Рэч Паспалітую як дзяржаву, адмоўна адбівалася на яе развіцці, у прыватнасці, на яе ваеннай магутнасці. Так, вярхоўная ўлада не мела сродкаў, каб утрымліваць пастаянную, рэгулярную армію, і яе не было. Узброеныя сілы Рэчы Паспалітай фарміраваліся шляхам набору і складаліся са шляхецкай конніцы і пяхоты. У выключных выпадках склікалася ўсёагульнае шляхецкае апалчэнне («рушэнне»), але па сваіх баявых якасцях яно ўступала рэгулярнай арміі, ды і сабраць яго не заўсёды ўдавалася. Супраць ваеннай рэформы выступала феодалная знаць, і такая рэформа не праводзілася. Вось чаму, калі над краінай нависла пагроза пазбаўлення самастойнасці, дык яна не змагла сябе абараніць.

Менавіта палітычны крызіс і стаў галоўнай прычынай распаду Рэчы Паспалітай, яе падзелу. Гэта разумелі і сучаснікі, і гісторыкі, якія займаліся дадзеным пытаннем. Сучаснікі пакінулі шэраг скаргаў, адмоўных характарыстык той шляхецкай свабоды, якая панавала ў Рэчы Паспалітай. Пётр Скарга — вядомы каталіцкі дзеяч, напрыклад, назваў яе «чортавай вольнасцю».³ Беларускі гісторык У. Ігнатаўскі, аналізуючы прычы-

ны падзелу Рэчы Паспалітай, указваў, што яны сталі вынікам разлажэння гэтай дзяржавы⁴.

Такім чынам, само ўнутрыпалітычнае развіццё стварала ўмовы, якія аслабілі Рэч Паспалітую, прывялі да ліквідацыі яе як дзяржавы.

Але гэта не ўсе. Быў і яшчэ адзін фактар, які мы павінны ўлічваць пры вызначэнні прычын падзелу Рэчы Паспалітай, фактар зняшняга характару. Гаворка ідзе аб умяшанні ў справы Рэчы Паспалітай суседніх дзяржаў і, у прыватнасці, Расіі, Прусіі, Аўстрыі, ды і некаторых іншых, іх зацікаўленасць у яе аслабленні і нават ліквідацыі. Ужо з пачатку XVIII ст. Рэч Паспалітая, па сутнасці, пазбавілася самастойнага палітычнага курса, ён стаў вызначацца яе суседзямі, якія ўважліва сачылі за развіццём падзей і імкнуліся не дапусціць правядзення рэформаў. Так, расійска-прускі саюзна дагавор, падпісаны ў 1764 годзе, меў сакрэтны артыкул, паводле якога бакі абавязваліся захоўваць у Рэчы Паспалітай шляхецкія вольнасці, раней прынятую Канстытуцыю, ліберум вета, свабоду выбара караля.⁵

Умяшанне Расіі і Прусіі ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай асабліва актывізавалася ў другой палове XVIII ст., калі ў ёй сталі праводзіцца пэўныя рэформы. Яны, як мы ўбачым, былі сарваны.

Трэба заўважыць, што гэтыя дзяржавы занепакоіла не толькі магчымасць умацавання Рэчы Паспалітай, але і тое, што рэфарматарская дзейнасць у ёй стала набываць (асабліва пасля Французскай буржуазнай рэвалюцыі) антыпрыгонніцкі характар. Гісторыкі адзначаюць, што Французская рэвалюцыя аказала вялікі ўплыў на грамадскую думку ў Рэчы Паспалітай (тут было шмат прыхільнікаў яе ідэй). Беларускі гісторык А. Грыцкевіч піша, што ў 90-я гады XVIII ст. на берагах Віслы і Нёмана ўтварыўся новы рэвалюцыйны ачаг, які і імкнуліся ліквідаваць кансерватыўныя сілы пры падтрымцы Расіі, Прусіі і Аўстрыі.⁶

Умяшанне суседніх дзяржаў ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай яшчэ больш умацоўвала анархію і беспарадкі, характэрныя для гэтай краіны, асабліва ў час т. зв. «бескоролевыя», г. зн. тады, калі стаяла пытанне аб выбранні новага караля. Так было ў пачатку 30-х гадоў XVIII ст. пасля таго, як памёр Аўгуст II, так адбылося і ў 60-я гады пасля смерці Аўгуста III. Менавіта ў 60-я гады XVIII ст. і пачаліся падзеі, якія ўрэшце рэшт прывялі да падзелу Рэчы Паспалітай.

Такім чынам, ёсць падставы сцвярджаць, што падзелы Рэчы Паспалітай, якія адбыліся ў 70-90-я гады XVIII ст., не былі выпадковасцю. Яны былі абумоўлены як унутранымі, так і знешнімі абставінамі.

Як жа развіваліся падзеі? Калі і як былі праведзены падзелы Рэчы Паспалітай?

Перш за ўсе трэба адзначыць, што падзеі гэтыя пачаліся ў 60-я гады XVIII ст. пасля смерці Аўгуста III. Як толькі не стала караля (а было гэта ў 1763 годзе), адразу ж разгарнулася барацьба паміж рознымі магнацка-шляхецкімі групамі і, у прыватнасці, тымі, што ўзначальваліся Чарта-

рыйскімі і Патоцкімі, прычым апошніх падтрымаў вядомы і ўплывовы тады дзеяч ВКЛ Кароль Радзівіл.

Як і трэба было чакаць, у гэту барацьбу ўмяшалася Расія, якая падтрымала Чартарыйскіх. У 1764 годзе на Беларусі і ў Літве прыхільнікамі Чартарыйскіх была створана Генеральная Канфедэрацыя, удзельнікі якой звярнуліся да Кацярыны II — расійскай імператрыцы — за ваеннай дапамогай. Пачаліся ваенныя дзеянні, і праціўнікі Чартарыйскіх пацярпелі паражэнне.

Неабходна заўважыць, што, абавіраючыся на сярэдняю шляхту, Чартарыйскія яшчэ да выбарання новага караля паспрабавалі правесці некаторыя рэформы з мэтай умацавання цэнтральнай улады. Так, было абмежавана выкарыстанне на пасяджэннях Сейма правіла «ліберум вето», дэпутаты Сейма не абавязаны былі прытрымлівацца інструкцый мясцовых сеймікаў, калі тыя разыходзіліся з думкай большасці Сейма, ажыццяўляліся таксама меры і па ўладкаванню фінансаў, судзебнай сістэмы, павелічэнню арміі.

У гэтым жа годзе пры падтрымцы Расіі (на яе баку была і Прусія) Чартарыйскія ўзвялі на трон свайго стаўленніка Станіслава Панятоўскага, пляменніка канцлера ВКЛ Міхаіла Чартарыйскага, былога фаварыта Кацярыны II, які стаў каралём Рэчы Паспалітай пад імем Станіслава-Аўгуста. Так вось закончыўся першы этап барацьбы, якая разгарнулася ў Рэчы Паспалітай пасля смерці Аўгуста III.

Трэба зазначыць, што новы кароль працягваў рэформы і ў сваёй палітыцы прытрымліваўся прарускай арыентацыі (праўда, ён запатрабаваў вываду з краіны рускіх войскаў). Аднак Расія і Прусія імкнуліся абмежаваць яго рэфарматарскую дзейнасць і працягвалі ўмешвацца ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай. На гэты раз яны выкарысталі т. зв. дысідэнцкае пытанне, г. зн. пытанне аб ураўнаванні хрысціян-некатолікаў (праваслаўных і пратэстантаў) у правах з католікамі, якое і было пастаўлена перад Сеймам.

Калі праект вырашэння гэтага пытання быў адхілены Сеймам, рускія войскі зноў увайшлі на тэрыторыю Рэчы Паспалітай. У канцы 1765 года яны занялі шэраг беларускіх гарадоў (Нясвіж, Слуцк), і тады ж пры падтрымцы рускага пасла М.В. Рапніна былі створаны дзве канфедэрацыі. Адною склалі прыхільнікі праваслаўных, якія з'ехаліся ў Слуцк, у другую ўвайшлі тыя, што трымалі бок пратэстантаў. Яны сабраліся ў Торуні. Адначасова была аб'яўлена канфедэрацыя і ў м. Радаме на чале з Каролем, Радзівілам, у якую ўвайшла частка каталіцкай шляхты, што падтрымлівала праваслаўных і пратэстанцкіх канфедэратаў.

На баку канфедэратаў (а яны разгарнулі барацьбу супраць караля, цэнтральнай улады) былі Расія і Прусія. Таму з іх патрабаваннямі нельга было не лічыцца, і Сейм у 1768 годзе пагадзіўся вырашыць дысідэнцкае пытанне. Хрысціян-некатолікі пашыралі свае правы, ім цяпер дазвалялася займаць дзяржаўныя пасады, уступаць у шлюб з католікамі. Больш

таго, Сейм прыняў т. зв. Кардынальныя правы, гарантаваныя Расіяй, якімі захоўваліся старыя прынцыпы дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай і не пазвалялася праводзіць яго рэфармаванне. У прыватнасці, гарантавалася ажыццяўленне права «ліберум вето», выбарнасць караля.⁷

У адказ на гэта праціўнікі Расіі, незадаволеныя рашэннямі Сейма (а гэта была ў асноўным каталіцкая шляхта), арганізавалі сваю канфедэрацыю ў м. Бары, што на Украіне, і пачалі ўзброеную барацьбу з афіцыйнымі ўладамі. Неўзабаве барскіх канфедэратаў падтрымала і частка беларускай шляхты, некаторыя літоўскія магнаты, у прыватнасці, на іх бок перайшоў гетман ВКЛ Міхал Агінскі. Але ўзяць верх у гэтай барацьбе, у якой актыўны ўдзел прынялі і рускія войскі, барскія канфедэраты не змаглі. Хоць яна занялася на доўгі час (працягвалася больш за тры гады), атрады канфедэратаў былі разбіты. Вынікам усіх гэтых падзей стала аслабленне Рэчы Паспалітай і яе падзел паміж Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй, які адбыўся ў 1772 годзе.

Нельга не адзначыць, што ініцыятарам падзелу Рэчы Паспалітай фактычна стала Прусія, яна неаднаразова падымала гэтае пытанне яшчэ з часоў Пятра I. Прусія імкнулася далучыць да сябе тую польскія тэрыторыі, якія дазволілі б з'яднаць усходнюю яе частку з астатнімі землямі. Рускі ўрад спачатку не згаджаўся на падзел Рэчы Паспалітай, але ўсё ж прыняў прапанову прускага караля Фрыдрых II і ў жніўні 1772 года ў Пецярбургу з удзелам прадстаўнікоў гэтых дзвюх дзяржаў была падпісана сакрэтная канвенцыя, да якой у далейшым далучылася Аўстрыя. На падставе гэтай канвенцыі адбыўся першы падзел Рэчы Паспалітай. У некаторых выданнях яго, як і іншыя, называюць падзелам Польшчы, але гэта не зусім правільна, бо Польшча тады разам з ВКЛ уваходзіла ў склад менавіта Рэчы Паспалітай, створанай у 1569 г. у выніку Люблінскай уніі. Таму дзялілі тады не Польшчу, а ўсю Рэч Паспалітую.

Па падпісанай канвенцыі да Расіі адышлі землі паўночна-усходняй Беларусі, у прыватнасці, частка Полацкага ваяводства, амаль усё Віцебскае ваяводства, Мсціслаўскае ваяводства і ўсходняя частка Рэчыцкага павета Мінскага ваяводства (з Рагачовам, Прапойскам, Чачэрскам і Гомелем), некаторыя іншыя тэрыторыі ВКЛ. На ўсё гэтыя землі адразу ж была распаўсюджана расійская адміністрацыя, яны былі ўключаны ў склад Пскоўскай і Магілёўскай губерній. Некалькі пазней, у 1776 годзе, беларускія і латгалскія паветы былі вылучаны з Пскоўскай губерні, і была створана Полацкая губерня. У 1778 годзе Магілёўская і Полацкая губерні былі пераўтвораны ў наместніцтва.

Прусія ў выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай атрымала яе паўночна-заходнія землі, Аўстрыя — паўднёвую частку Польшчы і частку Заходняй Украіны са Львовам.⁸ У цэлым Рэч Паспалітая страціла 30 працэнтаў сваёй тэрыторыі і каля 35 працэнтаў насельніцтва.

§2. Узмацненне рэфарматарскай дзейнасці ў Рэчы Паспалітай у 80-90-я гады XVIII ст.

Другі падзел гэтай дзяржавы

Пасля першага падзелу Рэч Паспалітая як дзяржава яшчэ больш аслабела. Яна фактычна апынулася пад пратэктаратам Расіі. Не спынялася тут і барацьба за ўладу паміж рознымі магнацка-шляхецкімі групамі. Разам з тым тут усе больш актыўнай становілася дзейнасць тых прадстаўнікоў прагрэсіўна настроенай шляхты, якія імкнуліся не толькі захаваць краіну, але і рэфармаваць яе палітычна-дзяржаўны лад, паскорыць сацыяльна-эканамічнае развіццё.

Так, ужо ў 1775 годзе ў Рэчы Паспалітай ствараецца новы вышэйшы орган улады — Пастаянная Рада, куды ўвайшлі кароль, 18 сенатараў і 18 дэпутатаў сейма. Тады ж з'явілася і Адукацыйная камісія (дарэчы, першая падобнага роду ўстанова ў Еўропе), якая распачала рэформу ў галіне асветы. Быў прыняты шэраг рашэнняў, накіраваных на ўздым прамысловасці, гандлю, падтрымкі гарадоў.⁹

Але асабліва важнымі былі рашэнні т. зв. Чатырохгадовага Сейма, які пачаў працаваць у 1788 годзе.¹⁰ Яны заклалі юрыдычную аснову для актыўнай дзейнасці па дзяржаўнай і палітычнай перабудове Рэчы Паспалітай. Першым значным крокам у гэтым напрамку стала прыняцце ў студзені 1791 года акта, вядомага як Права Кардынальных. На думку гісторыкаў, ён і па сутнасці і па форме, меў значэнне дэкларацыі аб прынцыпах існавання Рэчы Паспалітай. Кардынальныя правы аб'яўлялі Рэч Паспалітую «единым и неделимым целым», «вольной і не от кого не зависимой» дзяржавай, пры верхавенстве яе законаў на ўсёй тэрыторыі. Яны ж закранулі і шэраг пытанняў, якія мелі дачыненне да рэлігійных і грамадзянскіх правоў насельніцтва. Так, пануючай рэлігіяй абвешчалася «вера святая рымска-католіческая обоих обрядов» (арт. I), г.зн. каталіцкая і уніяцкая рэлігіі. Разам з тым гаварылася і аб рэлігійнай цярпимасці і свабодзе ў адносінах да «всякого иного обряда» (арт. IV). У арт. IX Кардынальных правоў праводзілася ідэя аб роўнасці перад законам усіх абывацелей Рэчы Паспалітай, як шляхецкага саслоўя, так і ўсякага іншага грамадскага стану. Тут жа і гаварылася аб свабодзе слова і друку, цензура магла быць толькі ў рэлігійных пытаннях¹¹.

У тым жа годзе былі ажыццяўлены меры і ў адносінах і да адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу Рэчы Паспалітай, у тым ліку і Беларусі. Тут, у прыватнасці, была павялічана колькасць павеатаў — да 20 з агульнай колькасці ў 34 на тэрыторыі «Літоўскай правінцыі». Змяненні такога ж характару былі праведзены і ў 1793 годзе, пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай, праўда яны ў асноўным тычыліся адміністрацыйна-тэрытарыяльнай сістэмы заходняй часткі Беларусі, дзе з'явіліся два новыя ваяводства — Браслаўскае і Гродзенскае, створаныя на базе аднайменных

паведаў. Адначасова былі ліквідаваны пяць раней існаваўшых ваяводстваў — Мінскае, Мсціслаўскае, Полацкае, Віцебскае і Смаленскае, тэрыторыі якіх адышлі да Расіі. У сакавіку 1791 г. Сейм прыняў закон аб сейміках, паводле якога беззямельная шляхта была пазбаўлена выбарчых правоў, а ў красавіку — закон аб гарадах. І тады ж, дакладней у чэрвені 1791 года, Сейм стварыў дзве дэпутацкія камісіі (у Польшчы і ВКЛ) для выпрацоўкі асноў каліфікацыі крымінальнага і грамадзянскага права на базе Статута ВКЛ 1588 года.

Прыняцце ўсіх гэтых мер сведчыла аб тым, што Сейм імкнуўся вырашаць пытанні, якія паўсталі перад дзяржавай, на аснове прававых прынцыпаў. Далейшае развіццё такіх падыходаў да рэфармавання дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай знайшлі ў Канстытуцыі, якую Сейм зацвердзіў 3 мая 1791 года. (Яе праект быў падрыхтаваны Г.Калантаем — лідэрам патрыятычнай партыі.) Не будзе перабольшаннем сказаць, што з усіх рашэнняў Чатырохгадовага Сейма менавіта гэты дакумент меў найбольшае значэнне. На думку гісторыкаў, ён даваў магчымасці не толькі для спынення феадальнай анархіі, палітычнага разброду, уласцівых Рэчы Паспалітай, але і рэфармавання яе эканомікі, сацыяльных адносінаў, адкрываў шлях для буржуазнага развіцця краіны. Невыпадкова навукоўцы ставяць Канстытуцыю 3 мая 1791 года, прынятую тады ў Рэчы Паспалітай, у адзін рад з амерыканскай Канстытуцыяй 1787 года і Французскай Канстытуцыяй 1791 года (дарэчы, Канстытуцыя Рэчы Паспалітай была прынята на чатыры месяцы раней французскай).

Падрабязны аналіз Канстытуцыі 3 мая 1791 года, яе ацэнка зроблены ў спецыяльнай літаратуры.¹¹ Таму мы спынімся толькі на некаторых найбольш важных момантах. На наш погляд, значэнне гэтай Канстытуцыі заключалася перш за ўсё ў тым, што яна істотна магла б змяніць сам дзяржаўна-палітычны лад Рэчы Паспалітай. Так, ёю прадугледжвалася адмена выбарнасці караля (праўда, выбарнасць дынастыі захоўвалася), права магнатаў і шляхты ствараць канфедэрацыі, выкарыстоўваць «ліберум вето» на пасяджэннях Сейма. На падставе Канстытуцыі 3 мая 1791 года роль Сейма ўвогуле павінна была ўзрасці, а яго рашэнні маглі прымацца большасцю галасоў. Сейму Канстытуцыя адводзіла заканадаўчыя функцыі і вызначыла як яго структуру, так і паўнамоцтвы. Складаўся ён з дзвюх палат: ніжняй палаты — палаты дэпутатаў (паслоў) і верхняй палаты — сената, у які ўваходзілі каталіцкія біскупы, ваяводы, кашталаны і некаторыя вышэйшыя ўрадавыя асобы (міністры) — усяго 132 чалавекі. Палата дэпутатаў налічвала 204 чалавекі. У Сейм упершыню ўводзіліся і прадстаўнікі гарадоў (21 чалавек) з правам дарадчага голасу, што, безумоўна, пашырала яго сацыяльную базу. Вырашальную ролю ў прыняцці законаў адыгрывала палата дэпутатаў, але ўсе яны перадаваліся ў Сейм, які мог іх ухваліць або адкласці да паўторнага пасяджэння Сейма. У такім выпадку абедзве палаты збіраліся разам, і рашэнні прымаўся простаю большасцю галасоў¹².

Канстытуцыя вызначала таксама склад і кампетэнцыю ўрада, які ажыццяўляў выканаўчую ўладу. Ва ўрад (ён называўся «Стража прав») уваходзілі кароль як старшыня, кіраўнік каталіцкай царквы — прымас — і пяць міністраў: паліцый, унутраных спраў, замежных спраў, ваенны міністр, міністр фінансаў.

Для належнага функцыянавання выканаўчай улады прадугледжвалася стварэнне пастаянных камісій пры ўрадзе, якія ў асноўным выбіраліся Сеймам.

Усе гэтыя новаўвядзенні маглі б змяніць і характар дзяржаўнай будовы Рэчы Паспалітай, яна пераўтваралася ва ўнітарную дзяржаву. Рэшткі аўтаноміі ВКЛ павінны былі знікнуць, а за самім галавою яе цяпер захоўваўся толькі адзін тытул — Кароль польскі.

Важна адзначыць і той факт, што ў Канстытуцыі 3 мая 1791 года замацоўваўся прынцып народнага суверэнітэту і падзелу ўлады. У артыкуле 5 Канстытуцыі было запісана, што «ўсякая ўлада ў чалавечым грамадстве бярэ свой пачатак у волі народа» і павінна складацца «з трох уладаў — заканадаўчай, выканаўчай і судовай»¹⁴. У само ж паняцце «народ» уключалася не толькі шляхта, як гэта было раней, але мяшчане і сяляне. У Канстытуцыі падкрэслівалася неабходнасць збліжэння шляхты з мяшчанствам, дазвалялася шляхце займацца гандлем, а мяшчанам — набываць зямельныя ўладанні па-за межамі гарадоў, займаць цывільныя і ваенныя пасады.

Значная ўвага ў Канстытуцыі адводзілася сялянству, падкрэслівалася важная роля яго ў жыцці дзяржавы. Вось як запісана было ў артыкуле 4 Канстытуцыі: «Сяляне, з-пад рук якіх цячэ вялікая крыніца багаццяў краіны, якія складаюць у народзе самую шматлікую частку насельніцтва і, значыць, з'яўляюцца самай дзейнай сілай краіны, па справядлівасці, з пачуцця чалавечнасці і хрысціянскага абавязку, а таксама ўлічваючы наш уласны, правільна зразуметы інтарэс, мы бярэм пад ахову права і нашага ўрада. . . »¹⁵.

Гэты артыкул, на думку гісторыкаў, даваў магчымасць адміністрацыйным і судовым органам умешвацца ў адносіны паміж феодаламі і прыгоннымі, а значыць, абмежаваць феадальныя самавольствы.

Акрамя гэтага, Канстытуцыя абавязвала паноў заключаць спецыяльныя пагадненні з сялянамі (індывідуальна ці калектыўна), у якіх фіксаваліся віды і памеры павіннасцяў, час іх выканання. Кантраляваць ажыццяўленне такіх пагадненняў маглі прадстаўнікі дзяржаўнай адміністрацыі.

Аналізуючы гэтыя і іншыя артыкулы, гісторыкі лічаць, што Канстытуцыя 3 мая 1791 года магла б прывесці да карэнных змен у развіцці Рэчы Паспалітай, усіх яе зямель, у тым ліку і да ліквідацыі прыгоннага права. Такой думкі прытрымліваліся і многія прадстаўнікі еўрапейскай грамадскасці XIX ст., якія займаліся «польскім пытаннем», напрыклад, К. Маркс (дарэчы, у яго, як і ў Ф. Энгельса, ёсць шмат артыкулаў, прысвечаных

Польшчы, і няма падстаў іх не ўлічваць). К. Маркс вельмі высока цаніў Канстытуцыю, прынятую ў Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 года. Ён пісаў: «Пры всех ее недостатках эта Конституция предстаёт перед нами на фоне русско-прусско-австрийского варварства как единственное проникнутое духом свободы творенье, которое когда-либо самостоятельно создавалось Восточной Европой. И она исходила исключительно от привилегированного класса, от шляхты. Мировая история не знает другого примера подобного благородства благородного сословия»¹⁶.

Аднак Канстытуцыя 3 мая 1791 года, як і іншыя ранейшыя рашэнні чатырохгадовага Сейма, не была рэалізавана. Супраць яе выступілі не толькі кансерватыўна настроеныя колы магнатаў, але і частка шляхты, у прыватнасці, безземельная шляхта, якая была пазбаўлена выбарчых правоў. У Рэчы Паспалітай зноў разгарнулася барацьба магната-шляхецкіх групавак, і сюды, як і раней, адразу ж былі ўцягнуты Расія і Прусія. Гэтыя феадальна-манархічныя дзяржавы ўважліва назіралі за падзеямі ў Рэчы Паспалітай і не маглі дапусціць усталявання ў ёй канстытуцыйнага ладу. Як толькі прадстаўнікі рэакцыйных колаў з т. зв. старашляхецкай партыі (С. Ржэўскі, С. Патоцкі, Ф. Браніцкі) звярнуліся за дапамогай да Расіі, такая дапамога ім была аказана. Пры гэтым пад асабістым кантролем імператрыцы Кацярыны быў складзены акт Канфедэрацыі, які 14 мая 1792 года быў аб'яўлены ва ўкраінскім мястэчку Таргавіца. У ім прама гаварылася, што Сейм нібыта «парушыў Кардынальныя правы, адмяніў усе шляхецкія вольнасці, а 3 мая, учыніўшы рэвалюцыйную змову, устанавіў новую форму ўлады пры дапамозе мяшчан, салдат, уланаў... Рэспубліку ператварыў у манархію, безземельную шляхту ад роўнасці і свабод адхіліў»¹⁷.

Таргавіцкія канфедэраты (а іх падтрымала і значная частка беларускай шляхты) і рускія войскі пачалі ваенныя дзеянні супраць тых, хто падтрымліваў цэнтральную ўладу і ўвогуле рэформы. Некалькі пазней на тэрыторыю Рэчы Паспалітай са згоды Расіі былі ўведзены і прускія войскі. Па-сутнасці, гэтыя дзве дзяржавы здзейснілі тады інтэрвенцыю ў Рэч Паспалітую. Урадавыя войскі сталі цяпець паражэнне, чаму ў значнай ступені садзейнічалі тыя абставіны, што да таргавіцкіх канфедэратаў далучыўся і кароль. У пачатку верасня 1792 года праціўнікі рэформ аб'ядналіся ў г. зв. «Найсвятлейшую канфедэрацыю абодвух народаў» і захапілі ўладу ў свае рукі. Рашэнні Чатырохгадовага Сейма, у тым ліку Канстытуцыя 3 мая 1791 года, былі адменены, а неўзабаве, у студзені 1793 года, адбыўся другі падзел Рэчы Паспалітай, праведзены Расіяй і Прусіяй.

Да Расіі па гэтаму падзелу адышлі Цэнтральная Беларусь (землі па лініі Друя-Пінск), Правабярэжная Украіна і частка Літвы. На ўсе гэтыя землі была распаўсюджана расійская адміністрацыя, у прыватнасці, на Беларусі з'явілася яшчэ адна губернія — Мінская. Прусія захапіла новыя польскія тэрыторыі з гарадамі Торунь, Гданьск, Познань.

Трэба адзначыць, што Расія і Прусія не толькі распрацавалі план падзелу Рэчы Паспалітай, але дабіліся і таго, каб падзел гэты быў зацверджаны яе Сеймам. Сейм пачаў працаваць у чэрвені 1793 года ў Гродне, і яго нярэдка называюць «нямым», маўклівым, таму што адно з яго пасяджэнняў (калі разглядаўся праект дагавора з Прусіяй, якая прэтэндавала на польскія землі) прайшло без выступлення дэпутатаў, пры іх поўным маўчанні. Яго (маўчанне) прынялі за згоду, хоць гэта было не так. Не адрознівалася асаблівай актыўнасцю і абмеркаванне праекта дагавора з Расіяй, але і ён быў ратыфікаваны. З Расіяй, акрамя гэтага, быў заключаны і яшчэ адзін «Саюзны» дагавор, паводле якога яна мела права ўводзіць і трымаць свае войскі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай.

На Гродзенскім Сейме, дарэчы, апошнім Сейме Рэчы Паспалітай, былі разгледжаны і іншыя пытанні. Так, Сейм аб'явіў аб роспуску Таргавіцкай канфедэрацыі і стварэнні новай, Гродзенскай канфедэрацыі, у якасці якой ён і выступаў. На Сейме таксама афіцыйна была адменена Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 года і прынята новая Канстытуцыя¹⁸. У адпаведнасці з ёй аднаўляліся ранейшыя кардынальныя законы і шляхецкія прывілеі, а таксама выбарнасць караляў. Узнаўлялася дзейнасць Пастаяннай Рады, іншых дзяржаўных органаў. Вышэйшым заканадаўчым органам краіны заставаўся Сейм, які павінен быў склікацца кожныя чатыры гады на восем тыдняў. Рашэнні ў Сейме прымаліся большасцю галасоў, а кароль меў права вета на сеймавыя рашэнні, якія тычыліся асноўных законаў¹⁹. Як бачым, Канстытуцыя 1793 года адрознівалася ад ранейшай, але і яна фактычна засталася на паперы, таму што далейшае развіццё падзей прывяло да канчатковай ліквідацыі Рэчы Паспалітай як дзяржавы.

§ 3. Паўстанне Тадэвуша Касцюшкі.

Трэці падзел Рэчы Паспалітай

У выніку двух падзелаў Рэч Паспалітая практычна страціла незалежнасць. Усе асноўныя пытанні ў краіне вырашаліся пры ўдзеле расійскага пасланніка, пад націскам знешніх сіл. Безумоўна, такое становішча не магло не хваляваць патрыятычна настроеныя колы, якія імкнуліся не толькі захаваць Рэч Паспалітую, аднавіць яе ранейшыя межы, але і правесці тут неабходныя рэформы на аснове Канстытуцыі 3 мая 1791 г.

Менавіта прадстаўнікі гэтых колаў сталі ствараць тайныя арганізацыі як за мяжой (у эмігранцкім асяроддзі), так і на тэрыторыі Польшчы, Літвы і Беларусі. Неўзабаве, у 1794 г. пачалося паўстанне, вядомае ў літаратуры як паўстанне Тадэвуша Касцюшкі. Неабходна заўважыць, што працяглы час нашы айчыныя гісторыкі падыходзілі да паўстання Т. Касцюшкі як да з'явы, што мела дачыненне толькі да польскай гісторыі. Яно

ацэньвалася, галоўным чынам, як праяўленне нацыянальна-вызваленчай барацьбы палякаў, іх імкнення аднавіць сваю дзяржаву. У цяперашні час адносіны да ўсёй гэтай праблемы змяніліся, і мы маем магчымасць больш аб'ектыўна разгледзець усе асноўныя пытанні паўстання Т. Касцюшкі. Так, даследаванні апошніх гадоў паказваюць, што хоць галоўнай палі тычнай мэтай паўстання і было аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 года, забеспячэнне яе незалежнага развіцця, яго нельга, як гэта рабілася раней, адрываць ад гісторыі Беларусі, таму што ў ім ставіліся пытанні, якія мелі значэнне і для беларускага народа. Ды і адбывалася яно не толькі на тэрыторыі Польшчы і Літвы, але і на землях Беларусі, насельніцтва якой таксама прымала ўдзел у ім. Не трэба забываць і той факт, што і сам кіраўнік паўстання — Андрэй Тадэвуш Касцюшка — быў выхадцам з Беларусі, паходзіў са старадаўняга беларускага шляхецкага роду. Невыпадкава ў сучасных праграмах па гісторыі Беларусі для сярэдніх навучальных устаноў і ВНУ паўстанне Т. Касцюшкі вылучаецца ў якасці асобнага пытання.

Падрыхтоўка паўстання патрыятычнымі дзеячамі пачалася адразу ж пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай. Аднак не ўсе яны прытрымліваліся аднолькавых поглядаў, сярод іх склаліся дзве групы: 1) памяркова-ная, умераная, прыхільнікі якой імкнуліся рэалізаваць рэформы Чатырохгадовага Сейма і Канстытуцыі 1791 года; 2) больш радыкальная, якая займала левыя пазіцыі (яе нярэдка называюць якабінскай). Калі прадстаўнікі першай арыентаваліся на дапамогу Францыі і іншых еўрапейскіх краін у аднаўленні Рэчы Паспалітай, дык левыя ставілі задачу падняць шырокае ўзброенае паўстанне, уцягнуць у яго не толькі шляхту і мяшчан, але і дробную гарадскую буржуазію, гарадскія нізы і сялянства, правесці глыбокія рэформы ў дзяржаве. Лозунгамі гэтай групы былі «Свабода, Роўнасць, Брацтва». Да гэтай групы належыў і Т. Касцюшка, які адразу заявіў, што «толькі за шляхту ваяваць не буду. Жадаю свабоды для ўсяго народа і толькі для яго гатовы ахвяраваць жыццём»²⁰.

Тадэвуш Касцюшка

Трэба сказаць, што і адны, і другія, г. зн. памярковыя і радыкальна настроеныя, мелі сваіх прыхільнікаў як у самой Рэчы Паспалітай (на яе землях), так і ў эмігранцкіх колах. Усе яны пагадзіліся з тым, каб кіраўніком паўстання стаў Тадэвуш Касцюшка — шырока вядомы тады грамадскі і ваенны дзеяч. Практычна ўсе гісторыкі адзначаюць, што Т. Касцюшка адыграў выключна важную ролю ў паўстанні 1794 года, праўда, большасць навукоўцаў звязваюць яго дзейнасць толькі з польскім нацыянальна-вызваленчым рухам. Але няма падстаў ігнараваць гэту знакамітую асобу і пры вывучэнні гісторыі нашай радзімы. Ен, як ужо адзначалася, быў ураджэнцам Беларусі, па-

ходзіў са старадаўняга беларускага шляхецкага роду, прадстаўнікі якога доўгі час былі праваслаўнымі (род Касцюшкаў па крыніцах праследжваецца з 1458 года). Толькі ў XVII ст. яны сталі католікамі і паступова апалячыліся. Нарадзіўся Т. Касцюшка ў 1746 годзе ў фальварку Сяхновічы Кобрынскага павета (Жабінкаўскі раён Брэсцкай вобласці)²¹. У 1766 годзе закончыў Варшаўскі кадэцкі корпус, потым займаўся ў Парыжы. Яго светапогляд, як і палітычныя пазіцыі, у значнай ступені сфарміраваліся пад уплывам французскіх асветнікаў, з творамі якіх ён быў знаёмы. Вялікі ўплыў на Т. Касцюшку аказала Французская рэвалюцыя, а таксама вайна ЗША за незалежнасць, удзельнікам якой ён быў. Т. Касцюшка адыграў важную ролю ў гэтай вайне, выступаў на баку рэспубліканцаў. Ён нават даслужыўся да звання генерала амерыканскай арміі, стаў ганаровым грамадзянінам гэтай тады яшчэ маладой дзяржавы. У 1784 годзе Т. Касцюшка вярнуўся на радзіму, атрымаў пасаду камандзіра брыгады ў польскай арміі, удзельнічаў у барацьбе з Расіяй у час падзей 1791—1792 гадоў, а потым эміграваў у Саксонію, дзе ўстанавіў сувязі з рознымі патрыятычнымі коламі і разгарнуў працу па падрыхтоўцы паўстання.

Пачалося ж паўстанне 12 сакавіка 1794 года ў Кракаве (хоць сам акт аб ім быў аб'яўлены некалькі пазней — 24 сакавіка). Яго кіраўніком адразу ж быў прызначаны Т. Касцюшка. І тады ж, у самым пачатку, быў створаны паўстанцкі ўрад — Найвышэйшая Нацыянальная рада, якую таксама ўзначаліў Т. Касцюшка.

Трэба адзначыць, што кіраўнікі паўстання не абмежаваліся толькі чыста ваеннымі дзеяннямі, але і выдалі цэлы шэраг маніфестаў, заклікаў да розных слаёў насельніцтва, духавенства, арміі, жанчын. Сярод іх неабходна вылучыць такі важны дакумент, як Паланецкі ўніверсал ад 7 мая 1794 года, які тычыўся сялян. У адпаведнасці з ім сяляне аб'яўляліся асабіста вольнымі, падначаленымі толькі дзяржаве (ім гарантавалася апека ўрада), а г.зн. прыгоннае права адмянялася, праўда, землі заставаліся за шляхтай, за селянамі прызнаваліся толькі тыя надзелы, якія яны апрацоўвалі. Абмяжоўваліся і павіннасці сялян на карысць феадалаў. Гісторыкі адзначаюць, што Т. Касцюшка быў праціўнікам прыгонніцтва, а Паланецкі ўніверсал даваў магчымасць істотна змяніць гэту сістэму, адкрыць шлях да буржуазных пераўтварэнняў у сельскай гаспадарцы. «Гэты акт быў безумоўна прагрэсіўным, хоць і палавінчатым, — піша Я. Юхо. — Ён паслабляў эканамічны стан памешчыцкіх маёнткаў, абмяжоўваў паншчыну і падрываў значэнне шляхецкіх прывілеяў»²². Погляды Т. Касцюшкі ў адносінах да прыгоннага права падзялялі і не каторыя іншыя кіраўнікі паўстання. Так, у адрозве да народа, выдадзенай у 1794 г. Ф. Гажкоўскім, абвешчалася, што ўсялякая прыгонная залежнасць і панаванне скасоўваюцца: «Усе людзі, якія жывуць у краіне, з'ўляюцца роўнымі і свабоднымі братамі. З сённяшняга дня кожны будзе працаваць толькі на сябе самога і на агульны дабрабыт нацыі»²³. Але праграма паўстання па сялянскаму пытанню не была рэалізавана. І не толькі з-за сабатажу шлях-

ты, але і недаверу саміх сялян, якія ў асноўнай сваёй большасці засталіся абіякавымі да заклікаў кіраўнікоў паўстання.

І тым не менш, паўстанне стала разрастацца, ахопліваючы не толькі тэрыторыю Польшчы, але і землі Вялікага княства Літоўскага, у тым ліку і Беларусі. Яго пачаткам тут можна лічыць падзеі, што адбыліся 16 красавіка 1794 года ў Шайлях, дзе частка літоўскага войска, размешчанага ў Жамойці абвясціла аб патрымцы Кракаўскага акта і аб сваім далучэнні да пастаўнны Т. Касцюшкі. Аднак асноўным цэнтрам разгортвання ўзброенай барацьбы ў гэтым рэгіёне стала Вільня — сталіца ВКЛ. Тут паўстанне рыхтавалі члены тайнай арганізацыі на чале з інжэнер-палкоўнікам Якубам Ясінскім. Яно адбылося ў ноч з 22 на 23 красавіка 1794 года. Улада ў горадзе пасля разгрому расійскага гарнізона

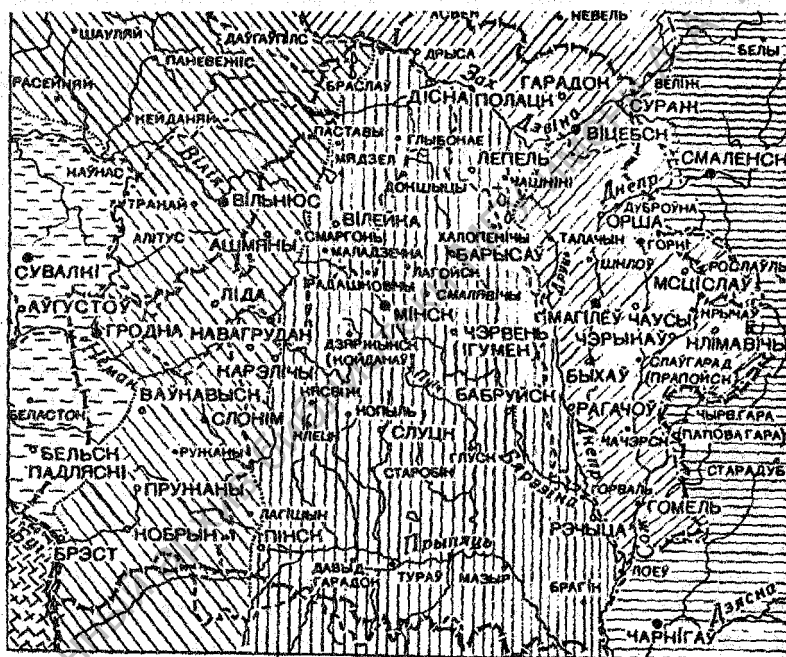
Якуб Ясінскі

перайшла ў рукі паўстанцаў. На наступны дзень у Вільні быў урачыста прыняты «Акт Паўстання Народу Вялікага Княства Літоўскага», у якім былі пададзены мэты паўстання. Адначасова ажыццяўляліся меры і па арганізацыі паўстанцкага руху на ўсёй тэрыторыі ВКЛ, стварэнню вышэйшага і мясцовых органаў улады. Гэтаму быў прысвечаны «Універсал для ваяводстваў і паведаў Правінцыі Вялікага Княства Літоўскага і гарадоў вольных». Ён абвешчаўся ад імя «Найвышэйшай Рады Літоўскай», якая стала не толькі асноўным органам кіравання паўстаннем, але і вышэйшай уладай. У яе ўвайшлі як члены тайных арганізацый, так і прадстаўнікі з месцаў, усяго 66 чалавек²⁴.

Пры вывучэнні дакументаў, што былі распаўсюджаны ў Вільні, трэба звярнуць увагу на асаблівасці, якія стаў набываць паўстанцкі рух у ВКЛ. Так, з самага пачатку тут паўстання яго кіраўнікі, хоць і былі салідарныя са сваімі паплечнікамі ў Польшчы і выказаліся за неабходнасць аб'яднання сіл і сродкаў, тым не менш імкнуліся дзейнічаць самастойна, незалежна ад Найвышэйшай Нацыянальнай Рады, створанай у Кракаве. На гэта ўказвае сам факт з'яўлення ў ВКЛ сваіх органаў улады і, у прыватнасці, Найвышэйшай Рады Вялікага Княства Літоўскага, характар яе дзейнасці. Больш радыкальнымі былі і патрабаванні паўстанцаў ВКЛ. Яны імкнуліся, як гэта бачна з Віленскага акта, не толькі да набыцця «вольнасці», але і «роўнасці грамадзянскай»²⁵. Для параўнання трэба сказаць, што ў Кракаўскім акце, абвешчаным Т. Касцюшкам, слова «роўнасць» адсутнічала. Такіх поглядаў прытрымлівалася левая, якабінская група ў кіраўніцтве паўстаннем на чале з Я. Ясінскім, якога сталі напракаць у сепаратызме і ўрэшце рэшт адхілілі ад кіраўніцтва паўстаннем у ВКЛ.

Калі прааналізаваць ход паўстання на Беларусі, дык можна вылучыць два асноўныя этапы ці перыяды ў яго развіцці. Першы ахопліваў кра-

савік—чэрвень 1794 года. Гэта быў час найбольш актыўных дзеянняў паўстанцаў, калі яны ўстанавілі сваю ўладу ў многіх паветах заходняй і паўночна-заходняй Беларусі, у тым ліку ў такіх буйных гарадах, як Брэст, Навагрудак, Слонім, Ваўкавыск, Кобрын, Ашмяны, Браслаў, Ліда і некаторых іншых. Прымаліся меры і па распаўсюджанні паўстання на цэнтральныя і ўсходнія раёны Беларусі, але тут яно так і не атрымала развіцця. Трэба заўважыць, што на ўсіх вызвалены ад расійскіх войскаў тэрыторыях ствараліся паўстанцкія органы ўлады, т. зв. грамадзянска-вайсковыя парадкавыя камісіі, якія праводзілі набор у армію, арганізавалі мясцовыя атрады для барацьбы з рускімі войскамі, займаліся іншымі справамі. Тады паўстанне падтрымалі даволі шырокія масы народа —

Уключэнне Беларусі ў склад Расіі (1772—1795 гг.)

1 — Расійская імперыя. Землі, што ўвайшлі ў склад Расіі паводле падзелаў Рэчы Паспалітай; 2 — у 1772 г.; 3 — у 1793 г.; 4 — Польскія землі, якія адышлі паводле падзелаў Рэчы Паспалітай да: 5 — Прусіі; 6 — Аўстрыі. Границы: 7 — Рэчы Паспалітай; 8 — падзелаў Рэчы Паспалітай; 9 — губерняў, устаноўленых адміністрацыйным падзелам 1843 г.; 10 — сучасныя граніцы БССР; 11 — цэнтры губерняў; 12 — цэнтры паветаў; 13 — іншыя населеныя пункты.

шляхта, частка гараджан, сялян. Гісторык У. Емяльянчык лічыць, што паўстанцыя атрады, якія дзейнічалі на Беларусі, амаль на адну трэць складаліся з сялян. Усяго ж у іх было задзейнічана тым ці іншым чынам больш за 30 тыс. прадстаўнікоў розных станаў грамадства. Пры гэтым паўстанне падтрымалі і католікі, і уніяты, і праваслаўныя. Асаблівае значэнне кіраўнікі паўстання надавалі таму, каб прыцягнуць на свой бок праваслаўнае насельніцтва Беларусі, якое заўсёды схілялася да рускага цара. Т. Касцюшка нават зрабіў спробу аднавіць у Рэчы Паспалітай незалежную ад Расіі праваслаўную царкву са сваім мітрапалітам і епіскапам.

Аднак замацаваць першапачатковыя поспехі ні ў Польшчы, ні ў ВКЛ паўстанцам не ўдалося. І на другім этапе, які прыходзіцца на ліпень-верасень 1794 года, ініцыятыва стала пераходзіць да расійскага камандавання, а тэрыторыя паўстання на Беларусі звужаецца. Гэта тлумачыцца рознымі прычынамі. Перш за ўсё тым, што паўстанне Т. Касцюшкі не атрымала належнай падтрымкі з боку асноўнай масы насельніцтва — сялян, вызваліць якіх ад прыгону магнаты і шляхта так і не пажадалі. Нават тое, што было абвешчана Т. Касцюшкам у Паланецкім універсале, не было рэалізавана, і гэта не дазволіла перарасці паўстанню ва ўсенародны рух. На гэта ўказвалі і самі кіраўнікі паўстання, напрыклад, Ю. Нямцэвіч — адзін з папечнікаў Касцюшкі²⁶.

Не было адзінства, належнага ўзаемадзеяння паміж Варшавай і Вільняй — гэтымі двума асноўнымі цэнтрамі кіраўніцтва паўстаннем. Больш таго, ужо ў пачатку чэрвеня 1794 года пад націскам кансерватыўных сіл Т. Касцюшка адхіліў Я. Ясінскага як сепаратыста, радыкала ад пасады галоўнакамандуючага літоўскім войскам. Яно было падзелена на тры «галоўныя дывізіі» са сваімі начальнікамі, што адмоўна адбілася на баявых дзеяннях. Была ліквідавана і Найвышэйшая Рада ВКЛ, замест яе была створана Цэнтральная Дэпутацыя Вялікага княства Літоўскага з больш умераных элементаў і з абмежаванымі паўнамоцтвамі, а гэта скоўвала ініцыятыву мясцовых кіраўнікоў, не спрыяла прыняццю хуткіх і рэцыйнальных рашэнняў. Сепаратызм віленскіх паўстанцкіх дзеячаў занепакоіў Варшаўскія ўлады таму, што ён, на думку гісторыка, «не ўпісваўся ў новую канцэпцыю цэнтралізаванай дзяржавы», якая мелася аднавіцца на падставе Канстытуцыі 3 мая 1791 года»²⁷.

Не на карысць паўстанцаў складаліся і агульныя суадносіны ваенных сіл. На барацьбу з паўстанцамі былі кінуты буйныя расійскія, а потым аўстрыйскія і прускія войскі, у тым ліку і корпус на чале з праслаўленым рускім палкаводцам А. Суворавым. Паўстанцы сталі цяжкім паражэннем як на тэрыторыі ВКЛ, так і на тэрыторыі Польшчы. Асабліва цяжкім для іх стала паражэнне пад Варшаваю 10 кастрычніка 1794 года. Дарэчы, у час бітвы тут загінуў першы кіраўнік паўстання ў ВКЛ Я. Ясінскі. Т. Касцюшка быў цяжка паранены, узяты ў палон і кінуты потым у Петрапаўлаўскую крэпасць у Пецярбургу. Толькі пасля смерці Кацярыны II ён быў вызвалены і адпушчаны за мяжу. У цэлым паўстанне працягвалася каля паўгода, з сакавіка па лістапад 1794 года.

Як жа ацаніць гэта паўстанне? Які быў яго характар? У чым яго значэнне для Беларусі? На ўсе пастаўленыя пытанні гісторыкамі даваліся, ды і цяпер даюцца розныя адказы. Прычым некаторыя навукоўцы яўна перабольшваюць вызваленчую ролю паўстання, імкнуча падаць яго як нацыянальны беларускі рух. Такую думку, напрыклад, праводзіць у апошнія гады ў сваіх публікацыях вядомы беларускі гісторык А. Грыцкевіч. Так, у арты-куле, які быў змешчаны ў 1994 годзе ў «Беларускім гістарычным часопісе», ён зазначае, «што вызваленчае паўстанне 1794 года мела вялікае значэнне ў гісторыі Беларусі. Гэта было нацыянальнае паўстанне, накіраванае на ўзнаўленне незалежнасці Беларуска-Літоўскай дзяржавы»²⁸. А ці было ж ўзнаўленне незалежнасці беларуска-літоўскай дзяржавы палітычнай мэтай паўстання? Аб'ектыўны аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што такая мэта не ставілася. Нават Я. Ясінскі і яго прыхільнікі, якія займалі сепаратысцкія пазіцыі ў час гэтага паўстання, не мелі распрацаванай і ясна сфармуляванай праграмы абвешчэння дзяржаўнай самастойнасці і суверэннасці ВКЛ. Яны, як і іншыя ўдзельнікі паўстання, спадзяваліся вярнуць Канстытуцыю 3 мая 1791 года, а гэта значыць, прызнавалі ўнітарнасць, непадзельнасць Рэчы Паспалітай. «Таму, — справядліва адзначае беларускі гісторык Я. Анішчанка, — паўстанне ў ВКЛ не магло мець рыс нацыянальна-вызваленчага руху ў якасці самастойнага беларускага»²⁹. Галоўнай мэтай паўстання 1794 года было аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 года, гэту мэту падзялялі ўсе яго кіраўнікі. Што ж тычыцца сепаратызму Я. Ясінскага, то няма падстаў яго пераацэньваць, як гэта робяць некаторыя навукоўцы. Для Беларусі паўстанне 1794 года мела не столькі нацыянальна-вызваленчае, колькі сацыяльнае значэнне. Прычым яно насіла буржуазныя рысы і ў гэтых адносінах было цесна звязана з ідэямі Французскай рэвалюцыі, таму што стварыла рэальную пагрозу феадальна-манархічным рэжымам Расіі, Прусіі і Аўстрыі. Паўстанне Тадэвуша Касцюшкі, нягледзячы на паражэнне, з'явілася ўдарам па гэтым рэжымам, яно безумоўна спрыяла распаўсюджанню ідэі свабоды і вольнасці на ўсім еўрапейскім кантыненте, і ў гэтым яно мела сусветна-гістарычнае значэнне. Больш падрабязна аб паўстанні 1794 года, аб падзеях, якія развіваліся тады на Беларусі можна даведацца з навуковай літаратуры. Рэкамендуецца, у прыватнасці, азнаёміцца з працамі беларускіх гісторыкаў Я. Юхо, К. Емяльянчыка, А. Грыцкевіча, Я. Анішчанкі і іншых.

Паўстанне Т. Касцюшкі, як мы ўжо адзначалі, было жорстка падаўлена³⁰, пасля чаго Расія і яе саюзнікі правялі трэці падзел Рэчы Паспалітай. Гэты падзел адбыўся на аснове дагавора 1795 года. Па гэтым дагаворы да Расіі адышлі заходняя Беларусь, Літва, Заходняя частка Валыні і Курляндія. Так, у выніку трох падзелаў Рэч Паспалітая як дзяржава перастала існаваць, а Беларусь з некаторымі ншымі землямі ВКЛ апынулася ў складзе Расійскай імперыі (гл. карту) і ў яе гісторыі пачаўся новы перыяд³¹.

§4. Становішча беларускіх зямель у складзе Расіі ў канцы XVIII - пачатку XIX ст.ст.

Уключэнне Беларусі ў склад Расіі, якое адбывалася па меры падзелаў Рэчы Паспалітай, прывяло да многіх змен у яе развіцці. Перш за ўсё змяніўся сам прававы статус жыхароў беларускіх зямель. Калі раней яны былі грамадзянамі Рэчы Паспалітай, дакладней падданымі караля Рэчы Паспалітай, дык цяпер павінны былі прысягаць на вернасць рускаму цару. Тыя ж, хто адмовіўся даць такую прысягу, мелі права ў трохмесячны тэрмін выехаць за мяжу з магчымасцю на працягу гэтага часу прадаць сваю нерухомасць. Па заканчэнні трох месяцаў нерухомасць пераходзіла ў казну Расіі³². Трэба зазначыць, што насельніцтва Беларусі даволі спакойна аднеслася да тых перамен, якія адбыліся ў іх дзяржаўна-прававым становішчы, і якога-небудзь масавага выезду за межы свайго пражывання тады не адбылося. Пакідалі землі Беларусі толькі некаторыя магнаты і шляхта, але і іх было мала.

Змянілася на Беларусі і сістэма адміністрацыйна-тэрытарыяльнага кіравання. Пры гэтым яна неаднаразова ўдакладнялася і канчатковую форму атрымала ў пачатку XIX ст. па рэформе 1801 года, праведзенай пры Аляксандры I. У адпаведнасці з гэтай рэформай беларускія землі былі ўключаны ў склад пяці т. зв. Паўночна-Заходніх ці Заходніх губерній Расіі — Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай і Віленскай, якія ў сваю чаргу падзяляліся на ўезды, а апошнія — на воласці. Разам з тым царызм прыняў меры па ўзбуйненні губерній і стварыў генерал-губернатарствы. Так, Віленская і Магілёўская губерні склалі Беларускае генерал-губернатарства, а Мінская, Гродзенская і Віленская — Літоўскае (Віленскае) генерал-губернатарства. Такі адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел з невялікімі зменамі праіснаваў на Беларусі на працягу ўсяго XIX — пачатку XX стст.»³³

Па расійскім узору перабудавана было таксама і кіраванне гарадамі. На беларускія гарады (губернскія і павятовыя) распаўсюдзілася «Жалованная грамата городам России», выдадзеная ў 1785 годзе. Магдэбургскае ж права, якім карысталіся раней беларускія гарады, было скасавана, разам з тым адмянялася і юрысдыкцыя феадалаў у адносінах да гараджан, што пражывалі на іх землях. Усе правы беларускіх гарадоў ахлівалі гарадскія магістраты. Прычым на Беларусі іх паўнамоцтвы былі больш шырокія, чым у расійскіх гарадах. Магістраты беларускіх гарадоў займаліся не толькі судовымі справамі, аднесенымі да іх кампетэнцыі, але і пытаннямі кшравання, вырашалі вялікае кола гаспадарчых спраў. Але гарадскія органы Беларусі знаходзіліся пад пільным наглядом мясцовых улад і не мелі неабходнай самастойнасці. Абмежаванай была і дзейнасць гарадскога самакіравання, якія прадугледжваліся рэформай 1785 г. — агульных гарадскіх дум і шасцігласных гарадскіх дум. Асаблі-

васцю гарадскіх дум на Беларусі было тое, што яны спачатку ўводзіліся ў буйных і губернскіх гарадах, а ў іншых іх функцыі выконвалі магістраты і ратушы. Так, у канцы XVIII — пачатку XIX ст. гарадскія думы дзейнічалі ў Віцебску, Мозыры, Мінску, Оршы, Беліце, Дрыссеі некаторых іншых гарадах.³⁴ У далейшым агульная колькасць гарадскіх дум на Беларусі значна павялічылася, і яны сталі выконваць больш актыўную ролю ў гарадскім самакіраванні. Трэба дадаць, што гарадская рэформа 1785 г. рэгламентавала і рамесніцкую дзейнасць беларускіх гарадоў, развіццё гандлю.

Важным мерапрыемствам царскіх улад у адносінах да Беларусі стала ўвядзенне тут расійскага заканадаўства і права. Аднак адбылося гэта не адразу. У гэтым працэсе гісторыкі вылучаюць тры этапы: 1) першы (1772 — 20-я гады XIX ст.) характарызаваўся імкненнем прыстасаваць мясцовае права да дзяржаўных патрэб Расіі. Галоўнай крыніцай права тады заставаўся, як і раней, Статут ВКЛ 1588 года, які быў перакладзены на рускую мову; 2) на другім этапе (сярэдзіна 20-х гадоў — пачатак 30-х гадоў XIX ст.) рабіліся спробы злучыць мясцовае права з агульнарасійскім. Так, разам з падрыхтоўкай звода законаў Расійскай імперыі прадпрымаліся меры па стварэнні звода мясцовых законаў, які меркавалася ўключыць у агульны звод; 3) трэці этап быў звязаны са зменамі ў дзяржаўнай палітыцы Расіі пасля паўстання 1830—1831 гадоў, у выніку чаго мясцовы звод законаў (яго рыхтавала група спецыялістаў пад кіраўніцтвам вядомага вучонага-юрыста Ігната Даніловіча) так і не быў уключаны ў агульнарасійскі.³⁵ Пасля гэтага паўстання на Беларусі цалкам уведзілася сістэма расійскага суда і заканадаўства, а Статут ВКЛ быў адменены, спачатку ў Віцебскай і Магілёўскай губернях (з 1 студзеня 1831 года), а пасля і на астатняй тэрыторыі (з 1840 года).³⁶ На беларускія землі былі распаўсюджаны таксама расійская падатковая, рэкруцкая сістэма, дзяржаўныя і грамадскія падаткі.

Цэлы шэраг мерапрыемстваў з боку царскіх улад тычыўся рэлігійных пытанняў, царквы. Рускі ўрад не мог не ўлічваць рэлігійнага становішча на Беларусі, дзейнасць тых канфесій, якія з'явіліся тут раней. А асноўнымі з іх былі тры: праваслаўная, уніяцкая і каталіцкая. У адносінах да праваслаўнай царквы ў царызма не было ніякіх праблем, ёй нават аказвалася дзяржаўная падтрымка. Не забаронена была і дзейнасць каталіцкай царквы, але яе паставілі пад кантроль дзяржавы, які ажыццяўлялі спецыяльныя органы. Так, у 1774 годзе была створана Беларуская каталіцкая епархія з цэнтрам у Магілёве. Некалькі пазней, у 1782 годзе, у Магілёве з'явілася каталіцкае архіепіскапства, падпарадкаваўшае ўсе касцёлы, кляштары, каталіцкія ордэны. Трэба сказаць, што Кацярына II захавала на Беларусі ордэн езуітаў, нягледзячы на тое, што ў 1773 годзе папа Кліменцій XIV абвясціў аб паўсюдным роспуску гэтага ордэна. Яго дзейнасць падтрымлівалі і Павел, і Аляксандр I. У 1812 годзе ў Полацку на базе калегіума нават была створана езуіцкая акадэмія. Правда, пасля вайны 1812 года палітыка царызму ў адносінах да каталіцкай царквы

рэзка змянілася. У 1815 годзе езуіты былі высланы з Санкт-Пецярбурга, а ў 1820 годзе — з Расіі ў цэлым. У гэтым жа годзе была зачыненая і Полацкая езуіцкая акадэмія. У час праўлення Мікалая I адносіны да каталіцкай царквы на Беларусі, на думку гісторыкаў, былі халодна-нейтральнымі.³⁷

Зусім іншыя адносіны былі да уніяцкай царквы: яе не толькі паставілі пад кантроль Сінода, які ведаў справамі праваслаўнай царквы ў Расіі, але і абмежавалі агульную дзейнасць. Больш таго, уніятаў сталі схіляць да пераходу ў праваслаўе. Так, пасля першага і другога падзелаў Рэчы Паспалітай на беларускіх і ўкраінскіх землях у праваслаўе было пераведзена амаль 1,5 млн. уніятаў, праваслаўнымі тады сталі 2603 уніяцкія царквы.³⁸ У 1794 годзе Кацярына II выдала загад, каб ніхто з шляхты ці духоўных, а таксама ўрадавых асоб не рабіў перашкоды пры пераходзе каго-небудзь з уніі ў праваслаўе. Усялякія спробы стаўлення перашкодаў пагражалі канфіскацыяй маёнткаў і судовай карай³⁹. Пры Паўле I адбыліся пэўныя змены ў адносінах да уніятаў, але заняпад гэтай царквы працягваўся. У 1800 годзе уніяцкая царква на Беларусі канчаткова страціла сваю незалежнасць — яна стала падпарадкоўвацца каталіцкай царкве, а ў 1839 годзе, пры Мікалае I, яна і ўвогуле была ліквідавана.

Неабходна адзначыць, што ў палітыцы расійскіх улад улічвалася і тое, што на тэрыторыі Беларусі пражывала шмат яўрэяў. Іх агульная колькасць, па розных дадзеных, складала ад 100 да 200 тыс. чалавек.⁴⁰ У цэлым яны захавалі свае правы, але ў 1794 годзе па ўказу Кацярыны II была ўстаноўлена т. зв. «чэрта оседлости», якая вызначала месца пражывання яўрэяў. У яе ўваходзіла Бесарабія і ўсё Заходні край, у тым ліку і тэрыторыя Беларусі. За межамі гэтай «чэрты» яўрэі не мелі права пастаяннага пражывання. Разам з тым і ў месцах пастаяннага пражывання ім забаранілі знаходзіцца ў сельскай мясцовасці, і ўжо з канца XVIII ст. сталі гвалтоўна перасяляць у гарады і мястэчкі. Вось чаму іх тут было вельмі многа. У сярэдзіне XIX ст. удзельная вага яўрэйскага насельніцтва гарадоў і мястэчак Беларусі дасягнула 60—70 %.

З далучэннем да Расіі пачаўся новы этап і ў сацыяльна-эканамічным развіцці беларускіх зямель. Эканоміка Беларусі даволі хутка была ўцягнута ў агульнарасійскую гаспадарчую сістэму і стала яе неад'емнай часткай. Беларусь, як мы бачылі, увайшла ў склад Расіі разбуранай у выніку розных канфліктаў і войнаў, у сувязі з чым рускі ўрад у першыя гады пасля ўключэння яе тэрыторыі ў склад Расіі вымушаны быў прыняць меры па паляпшэнні становішча мясцовага насельніцтва і, у прыватнасці, вызваліць яго ад уплаты падаткаў ці іх змяншэння. Так, у снежні 1772 года было вызвалена ад уплаты падаткаў на паўгода насельніцтва ўсходняй часткі Беларусі. Па ўказу Кацярыны II ад 17 красавіка 1773 года падаткі з насельніцтва беларускіх губерній былі зменшаны ў 2 разы. У 1793 годзе насельніцтва беларускіх зямель, далучаных у час другога падзелу Рэчы Паспалітай, было вызвалена ад уплаты падаткаў на 2 гады⁴¹.

І прымаліся меры, якія спрыялі і гаспадарчаму развіццю Беларусі: ліквідацыя шматлікіх унутраных мытных пошлін, адмена пошлін на вываз сельскагаспадарчых прадуктаў з Беларусі, увоз прамысловых тавараў з Рыгі, Польшчы, забарона самавольнага знішчэння лясоў, увядзенне расійскіх мер вагі, грашовай сістэмы і інш. Усе гэта станоўча адбілася на эканамічным жыцці беларускіх губерній — яно актывізавалася.

Але сацыяльныя адносіны на Беларусі не змяніліся: тут захаваўся феадальна-прыгонніцкі лад. Што ж тычыцца палітыкі царызму ў гэтай сферы, дык яна насіла класавы характар і праследвала, перш за ўсё, палітычныя мэты — замацавацца на далучаных землях.

Галоўнай апорай царызму на Беларусі сталі феодальныя, як мясцовыя, так і рускія. Большасць магнатаў і шляхты, што знаходзілася ў гэтым краі, захавала свае зямельныя ўладанні. Але праведзены былі і канфіскацыі, пэўнае пераразмеркаванне зямель. Канфіскаваліся землі ў першую чаргу ў тых магнатаў і шляхты, якія адмовіліся прыняць прысягу на вернасць цару. Так, да 1800 года на тэрыторыі Беларусі было канфіскавана каля 20 маёнткаў⁴². У распараджэнне расійскіх улад перайшлі таксама былыя каралеўскія эканоміі і староствы, землі, адабраныя ў царкоўных устаноў.

Усе гэтыя землі цяпер раздаваліся рускім дваранам, царскім саноўнікам, прадстаўнікам ваенна-бюракратычнай праслойкі. Так, князь Пацёмкін атрымаў Крычаўскае староства з 11 тыс. сялянскіх душ, графу Румянцаву дасталася Гомельскае староства з 14 тыс. прыгонных, графу Чарнышову — Чачэрскае староства і г. д. З 1773 па 1796 гады Кацярына II падаравала сваім прыбліжаным 180550 беларускіх сялян. Пры Паўле I (з 1796 па 1801 гг.) было падаравана яшчэ каля 28000⁴³.

У замацаванні новай структуры землеўладання на Беларусі важную ролю адыграла «Генеральное межевание», якое праводзілася ў Магілёўскай і Віцебскай губернях у 80-90-я гады XVIII ст.

Значна падарваў пазіцыі мясцовых феадалаў і т. зв. «разбор шляхты», у ходзе якога тыя, хто не прадставіў адпаведных дакументаў аб сваім шляхецкім паходжанні, былі пазбаўлены ранейшых правоў і прывілеяў, пераводзіліся ў новыя саслоўі і, у прыватнасці, у аднадворцы.

Класавы характар насіла палітыка царызму і ў адносінах да сялян. Усе яны засталіся прыгоннымі і працягвалі эксплуатавацца дваранамі, прычым асноўнай формай эксплуатацыі засталася паншчына, колькасць паншчынных сялян нават узрасла.

Такім чынам, рускі царызм імкнуўся ўлічваць асаблівасці далучаных зямель Беларусі, але ён так і не прадставіў ім ніякай аўтаноміі. Галоўнай мэтай палітыкі расійскіх улад тады было інтэграванне беларускіх зямель у імперыю і зрабіць гэта трэба было па магчымасці спакойна, без гвалту, з тым, каб «пакорить сердце в оных живущих добром, порядочным, правосудным, снисходительным, кротким и человеколюбивым управлением, а не силою оружия».⁴⁴ Для рэалізацыі такой мэты выкарыстоўваліся

розныя сродкі, і не толькі адміністрацыйныя. Узрос агульны інтарэс да далучаных зямель як з боку дзяржаўных органаў, так і грамадскасці, навуковых устаноў. Ужо ў канцы XVIII ст. на Беларусь былі накіраваны сенатарскія рэвізіі (інспекцыі), навуковыя экспедыцыі. Першую такую інспекцыю здзейснілі ў 1785 годзе сенатары А. Варанцоў і Н. Нарышкін. Наведала Беларусь у маі 1780 года і расійская імператрыца Кацярына II, а потым і яе пераемнік Павел I. У лютым 1773 года Расійская Акадэмія навук прыняла рашэнне аб пасылцы ва ўсходнюю частку Беларусі дзвюх навуковых экспедыцый: астранамічнай, пад кіраўніцтвам ад'юнкта І. Ісленева і фізічнай, на чале з выдатным рускім вучоным І. Ляпёхіным. У 1783 годзе праз Беларусь на Валынь праязджаў вядомы мінеролаг і хімік акадэмік Севяргін. У час гэтых экспедыцый і паездак быў сабраны вялікі і цікавы матэрыял аб прыродных умовах Беларусі, аб яе насельніцтве, гістарычных помніках і быце народа. У 1800 годзе ў Магілёўскай і Віцебскай губернях пабываў вядомы рускі паэт і дзяржаўны дзеяч Г.Р. Дзяржавін. Ён пакінуў запіскі, у якіх апісана становішча сялян, адносіны да іх памешчыкаў.⁴⁵

Пэўны клопат расійскія ўлады праявілі і аб развіцці асветы, аказвалі дапамогу мясцовым органам у адкрыцці на Беларусі вучэбных устаноў, выданні неабходнай для іх літаратуры, падручнікаў. Так, ужо да канца 70-х гадоў XVIII ст. у павятовых гарадах Усходняй Беларусі было адкрыта звыш 20 невялікіх рускіх школ. На Беларусь распаўсюдзілася і школьная рэформа, якая праводзілася ў 80-90-я гады XVIII ст. у Расіі. Менавіта тады тут сталі з'яўляцца народныя вучылішчы, даступныя ўсім слаям гарадскога насельніцтва. Напрыклад, з 1789 па 1793 гады на Беларусі (у Магілёве, Полацку, Віцебску, Оршы, Копысі, Чэрыкаве, Чавусах і Мсціславе) было адкрыта два галоўных (чатырохкласныя) і шэсць малых (двухкласных) народных вучылішчаў.⁴⁶

Павялічылася на Беларусі і колькасць бібліятэк, друкарняў. Бібліятэкі ствараліся ў асноўным пры народных вучылішчах за кошт прыказаў грамадскай апекі, яны мелі значныя фонды рознай літаратуры як рускіх, так і заходнееўрапейскіх аўтараў.

Безумоўна, палітыка царызму мела і русіфікатарскую накіраванасць. Гэты момант мы не можам ігнараваць. І для афіцыйных улад, і для грамадскасці, у тым ліку і навукоўцаў, Беларусь з'яўлялася рускім краем, «іспорчэнным влиянием Польши», і рабілася усё, каб наблізіць гэты край да Расіі. Але ў канцы XVIII—пачатку XIX ст. палітыка русіфікацыі была выражана вельмі слаба. Расія тады не мела магчымасцей для яе ажыццяўлення. Таму русіфікацыя была асцярожнай, яна толькі яшчэ зараджалася як тэндэнцыя. Акрамя таго, царызм не страціў надзеі перацягнуць на свой бок паланізаваную беларускую шляхту, таму не прымалася ніякіх мер, каб спыніць працэс апаліячвання насельніцтва Беларусі, і ён працягваўся. Выцісканне польскай культуры ў Заходніх губернях пачалося толькі пасля разгрому паўстання 1830-31 гадоў.

Як ужо адзначалася, з далучэннем Беларусі да Расіі пачаўся новы перыяд у гісторыі беларускага народа. Аднак навукоўцы вельмі супярэчліва і неадназначна ацэньваюць гэта далучэнне, а таксама становішча Беларусі ў складзе расійскай дзяржавы. Прычым спрэчкі выклікае само паняцце, якім у гістарычнай літаратуры вызначаюцца змены, што адбыліся тады ў развіцці Беларусі. Так, у савецкай гістарыяграфіі ўключэнне Беларусі ў склад Расіі разглядалася як уз'яднанне беларускага народа з рускім, і гэта ўз'яднанне ацэньвалася вельмі высока, станоўча. Вось як аб гэтым гаварылася ў «Истории Белорусской ССР. Том 1», выдадзенай у 1961 годзе пад рэдакцыяй Л. Абэцэдарскага, У. Перцава, К.Шабуні: «Воссоединение Белоруссии с Россией было крупным поворотом в исторических судьбах белорусского народа. После шестисотлетнего насильственного отрыва от великого русского народа он снова воссоединился с ним в едином государстве. Исторический акт воссоединения Белоруссии с Россией отвечал кровным интересам широких масс белорусского народа, его вековому стремлению соединиться с родственным ему по происхождению, языку, культуре и историческому прошлому великим русским народом».⁴⁷ Такая ацэнка адлюстравана і ў акадэмічным выданні 5-томнай гісторыі Беларусі, якая выйшла ў 70-я гады, іншых абагульняючых працах савецкага часу.

Але былі, да і цяпер ёсць, іншыя ацэнкі дадзенай падзеі. Напрыклад, даволі стрымана падыходзілі да гэтай праблемы многія гісторыкі нацыянальна-дэмакратычнага накірунку (В. Ластоўскі, А. Цвікевіч, У. Ігнатоўскі). Яны не толькі не падкрэслівалі прагрэсіўнасць далучэння Беларусі да Расіі, але і адмаўлялі факт паляпшэння становішча беларускага народа ў новай дзяржаве. «Доля працоўных мае Беларусі, — пісаў У. Ігнатоўскі, — не палепшылася ад палітычнай перамены»⁴⁸. У працах гэтых гісторыкаў пры ацэнцы зменаў, што адбыліся ў дзяржаўна-прававым становішчы Беларусі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай выкарыстоўваліся паняцці «присоединение», «включение» і нават «захват».

Яшчэ больш негатывную ацэнку далучэння Беларусі да Расіі даюць некаторыя сучасныя беларускія гісторыкі. Яны лічаць, што гэта далучэнне было рэакцыйным актам, што нібы ў складзе Рэчы Паспалітай беларусам было лягчэй. Гэтыя гісторыкі яўна ідэалізуюць становішча беларускага народа ў складзе Рэчы Паспалітай, больш таго, яны імкнуцца супрацьпаставіць два вельмі блізкія і роднасныя ўсходнеславянскія народы, якія, на іх думку «прадстаўлялі дзве розныя цывілізацыі».

Аднак такія крайнія, аднабаковыя ацэнкі не могуць быць прынятыя, таму што яны не адпавядаюць рэчаіснасці. Да разгляду беларуска-рускіх адносін, а таксама і да ацэнкі становішча Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай, трэба падыходзіць больш узважана, аб'ектыўна, з улікам усіх фактаў. Хоць Рэч Паспалітая і адрознівалася ад Расіі па сваім дзяржаўна-палітычным ладзе, становішча беларусаў у ей было нялёгкім і не толькі таму, што тут панавалі феодална-прыгонніцкія парадкі. Правячыя колы

Рэчы Паспалітай увогуле не прызнавалі беларусаў за асобны народ, ігнаравалі яго правы, адкрыта праводзілі палітыку паланізацыі, імкнуліся ліквідаваць аўтаномнае становішча ВКЛ, з якім было звязана развіццё дзяржаўнасці на Беларусі на працягу шэрагу стагоддзяў.

Нават прагрэсіўна настроеная польская шляхта, выступаўшая за рэформы, не ўлічвала інтарэсы беларусаў. Так, аб правах беларусаў нічога не гаварылася ў Канстытуцыі 3 мая 1791 года, наадварот, тут была замацавана ідэя ўнітарнай дзяржавы, прадугледжвалася ліквідацыя астаткаў аўтаноміі ВКЛ. Фактычна не ўлічвалі інтарэсы беларусаў і кіраўнікі паўстання 1794 года, члены тайных арганізацый, створаных пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, напрыклад, члены Віленскай асацыяцыі 1796—1997 гадоў. Невыпадкова асноўная маса беларускага насельніцтва — сяляне, мяшчане — спакойна і нават абыякава ўспрыняла падзелы Рэчы Паспалітай. Як піша беларускі гісторык П. Лойка, «жыццё ў гэтай няшчаснай, прагніўшай дзяржаве не давала спадзяванняў на нейкія змены»⁴⁹.

Што ж тычыцца становішча Беларусі ў складзе Расіі, дык пры яго ацэнцы трэба ўпічваць як станоўчыя, так адмоўныя моманты. Так, пасля далучэння беларускіх зямель да Расіі тут адбылася пэўная палітычная стабілізацыя, быў пакладзены канец ваенным сутычкам, феадальнай анархіі, характэрнай для Рэчы Паспалітай. Паскорылася і эканамічнае развіццё Беларусі, з канца XVIII ст. ажывілася і сельская гаспадарка, і прамысловасць, і гандаль, актывізаваўся рост капіталістычных адносін, пэўны ўздым назіраўся і ў культуры. Нельга забываць і той факт, што ў сваёй ментальнасці, духоўнасці беларусы і рускія як усходнеславянскія народы мелі шмат агульнага, і знаходжанне ў адной дзяржаве спрыяла іх далейшаму збліжэнню, узбагачэнню іх культур.

Разам з тым істотных змен у матэрыяльным становішчы народа, асабліва сялян, не адбылося і ў складзе Расіі. Больш таго, у некаторых адносінах яно нават пагоршылася (рэкрутчына, рост паншчыны і падаткаў і г.д.). Не адпавядала інтарэсам Беларусі і нацыянальная палітыка рускага царызму. Хоць царызм і не разглядаў беларусаў як інародцаў, ён не прызнаваў іх і ў якасці самастойнага этнасу і рабіў усе, каб наблізіць да рускіх, русіфікаваць насельніцтва далучаных зямель. Вось чаму на беларускіх землях захавалася глеба для ўзнікнення і развіцця не толькі сацыяльнага, але і нацыянальна-вызваленчага руху. Пры гэтым спачатку ставілася пытанне аб узнаўленні ВКЛ, потым з'явілася ідэя аўтаноміі Беларусі ў рамках Расійскай імперыі, у далейшым была пастаўлена мэта — дабіцца стварэння незалежнай беларускай дзяржавы.

СПАСЫЛКІ

УСТУП

1. Дзмітрачкоў П.Ф. Старажытная гісторыя Беларусі. Вучэбна-метадычны дапаможнік. – Магілёў, 1999; ён жа. Беларусь 1. Дзмітрачкоў П.Ф. Старажытная гісторыя Беларусі. Вучэбна-метадычны дапаможнік. – Магілёў, 1999; ён жа. Беларусь у IX–першай палове XIII стагоддзяў. – Магілёў, 1994; ён жа. Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага (другая палова XIII–першая палова XVII ст.). Частка першая. – Магілёў, 1996; Частка другая. – Магілёў, 1997.

РАЗДЗЕЛ I

1. Істория БССР. – Мн., 1954. – Т.1. – С.139.
2. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік.Каментарый. – Мн., 1989. С.113. Гл. таксама: Спиридонов М.Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV-XVI вв.). – Мн., 1993. – С.137-161.
3. Цыт.па кн.: Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией. – Мн.,1974.– С.32.
4. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Мн.,1972. – Т. 1. – С.295.
5. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках.– Мн., 1994. – Частка 1.
6. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главных деятелей. – М.,1991. – Т.1. – С.228.
7. Цыт.па кн.: Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. – М., 1974. – С.10.
8. Энциклапедыя гісторыі Беларусі. – Мн., 1994. – Т.2. – С.396. Гл. таксама: Сагановіч Г. Да праблемы асвятлення казацка-сялянскай вайны ў Беларусі (1648-1649 гг.) // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні. Матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. 27 сакавіка 1999 года. – Ч.1. – С.61.
9. Падрабяз.гл. Абэцэдарскі Л. У святле неабвержаных фактаў. – Мн.,1969. – С.69.
10. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главных деятелей. – М. – Т.II. – С.243.
11. Народная газета. – 1992. – 21 лістапада.
12. Падраб.гл.: Хрестоматия по истории Белоруссии. С древнейших времён до 1917 года. – Мн., 1972. – С.107-108.
13. Падраб.гл.: Сонін А. Пра пінскі бунт, «страшную камету» і казацкую палітыку // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – №3. – С.20-26.
14. Гл.: Звязда. – 1993. – 23 студзеня.
15. Падзеі на Беларусі ў час вайны 1654-1667 гадоў у той ці іншай ступені знайшлі адлюстраванне ў шматтомным выданні С.Салаўёва «История России с

древнейших времен» (М., 1961. – кн.V. – с.620-685), у другім томе работы Н.Паўлішчава «Польская анархия при Яне Казимире и вайна за Украину» (Выданне 2. – Ч. I-III. – СПб., 1887), 5 томе «Истории России» Дз.Ілавайскага, манаграфіі М.Кастамарава «Богдан Хмельницкий», іншых працах дарэвалюцыйнага часу. Неабходна таксама вылучыць артыкул расійскага гісторыка М.Багаслоўскага «Приказы великого Княжества Литовского и Княжества Смоленского в Московском государстве», які быў апублікаваны ў «Журнале народного просвещения» за жнівень 1906 г. У гэтым артыкуле маецца шмат каштоўнага матэрыялу аб структуры рускага кіравання на занятай тэрыторыі Беларусі і Смаленшчыне. У ліку работ паслярэвалюцыйнага часу трэба назваць манаграфію І.Лочмеля «Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов» (М., 1940), публікацыі Н.Рубінштэйна «Классовая борьба на Украине в XVIIв.» // Борьба классов., 1936, №4; А.Савіча, О.Вайнштэйна, Л.Абэцэдарскага, А.Савіча, А.П'янкова і інш. Падраб. гл.: Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – С.7-11.

16. Ткачоў М. Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай 1654-1667гг. // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – №1-2, Сагановіч Г.Невядомая вайна (1654-1667гг.). – Мн.,1995.

17. Сагановіч Г.Невядомая вайна (1654-1667гг.). – С.7.

18. Ткачоў М. Вайна Расіі з Рэччу Паспалітай // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – №1. – С.83.

19. Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654-1667гг.) // Спадчына. – 1993. – №3. – С.91.

20. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.2. – С.189.

21. Русско-белорусские связи. Сб.докум. – Мн., 1963. С.288-289.

22. Белоруссия в эпоху феодализма. – Мн.,1960. – Т.II. – С.64.

23. Там жа. – С.73.

24. Гл.: Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. – С.63.

25. Там жа. – С.30.

26. Падраб. гл.: Мелешко В.И. Могилёв в XVI – середине XVII вв. – Мн., 1988. – С.230-236.

Падзеі, якія адбываліся ў час вайны на Магілёўшчыне, разглядаюцца і ў іншых працах: Рыбакова С.Б.Бялыніцкі край у часы руска-польскай вайны (1648-1667гг.) // Магілёўшчына. VII зборнік. – Магілёў, 1997. – С.15-19; Марзальюк І.А. Магілёў у вайне з Рэччу Паспалітай (1654-1667) Зборнік матэрыялаў магілёўскіх чытанняў «Трафім Сурта і яго час». – Магілёў, 1993. – С. 63-72.

Сідарэнка Б. Цікавая крыніца аб Магілёве часоў вайны Рэчы Паспалітай і Расійскай дзяржавы (1654-1667гг.) // Магілёўская даўніна. – 1996. – Магілёў, 1996. – С.83-86.

7. Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654-1667гг.). – С.42.

28. Там жа. – С.47.

29. Падраб. аб ходзе перамоў гл.: Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654-1667гг.). – С.49.

30. Там жа. – С.62.

31. Трэба заўважыць, што дзеянні Д.Мурашкі ў гістарычнай літаратуры ацэньваюцца неадназначна. Савецкія гісторыкі, напрыклад, звярталі ўвагу перш

за ўсё на антыфеадальныя, антышляхецкія дзеянні паўстанцаў, аўтары публікацый апошніх гадоў робяць акцэнт на антырасійскую накіраванасць дзейнасці атрадаў Д.Мурашкі.

32. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. – Частка 1. – С.227.

33. Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654-1667гг.). – С.103-104.

34. Падраб. аб умовах Андрусаўскага пагаднення гл.:Белоруссия в эпоху феодализма. – Т.II. – С.171-175.

35. Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654-1667гг.). – С.129.

РАЗДЗЕЛ II

1. Белоруссия в эпоху феодализма. – Т.II. – С. 181-185.

2. Корпачев А.М., Козловский П.Г. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине XVII-XVIII вв. // Тезисы докладов и сообщений, и секций симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1968. – С.99.

3. Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654-1667гг.). – С.130.

4. Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии. – Мн., 1975. – С.223.

5. Гэтай думкі, напрыклад, прытрымліваўся польскі гісторык Ю.Можы. Гл. таксама: Грицкевич В.П. Социальное значение голода и эпидемий в Белоруссии и Литве в XI-XVIII вв. // Тезисы докладов и сообщений седьмой сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1964.

6. Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии. – С. 17.

7. Эканамічная гісторыя Беларусі. Выданне 2-е, дапоўненае і перапрацаванае. – Мн., 1996. – С. 105.

8. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.1. – С.338.

9. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII вв (по материалам магнатских вотчин). – Мн., 1969. – С.194-198.

10. Падраб.гл: Мелешко В.И. Основные черты развития аграрных отношений в Восточной Белоруссии в XVII-XVIII вв.(до воссоединения с Россией) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.1964 год. – Кишинев, 1966. – С.249.

11. Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. – Мн., 1974. – С.112.

12. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.1. – С.336.

13. Там жа. – С.337.

14. П.Казлоўскі лічыць, што поўнае аднаўленне сельскай гаспадаркі ў гэтых рэгіёнах Беларусі ў асноўным закончылася да сярэдзіны XVIII ст. На ўсходзе Беларусі,на думку В.Мялешкі, гэта адбылося да пачатку 70-х гадоў XVIII ст. Іншай думкі наконт гэтага прытрымліваўся гісторык Дз.Пахілевіч, ён лічыў, што ў цэлым па Беларусі аднаўленне сельскай гаспадаркі «фактычна так і не закончылось до самого падения Речи Посполитой», гл.:Похилович Д.Л.Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII вв. Львов, 1907. – С.116. На наш погляд, больш абгрунтаваны пункт гледжання гісторыкаў П.Казлоўскага і В.Мялешкі.

15. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С.107.

16. Игнатенко А.П. Ремесленное производство в городах Беларуси. – Мн., 1963. – С.13.
17. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.1. – с.343.
18. Там жа. – С.349.
19. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С.109.
20. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.1. – С.355.
21. Там жа. – С.355.
22. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С.109.
23. Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. – С.37.
24. Там жа. – С.161.
25. Падраб.гл.: Козловский П.Г. Динамика урожайности и посевных площадей, изменения структуры посевов в крупных поместьях Белоруссии в XVIII – первой половине XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории восточной Европы. – 1964. – С.351.
26. Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. – С.127. Гл.таксама: Карпачев А.М. О поименении наемного труда в помещичьем хозяйстве Белоруссии во второй половине XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1962., Мн., 1964. – С.285; Мялешка В.І. Сялянская гаспадарка Усходняй Беларусі і рынак у другой палове XVII-XVIII ст. // Весці АН БССР. Серія грамадскіх навук, 1969. – №1.
27. Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. – С.127.
28. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С.114.
29. Там жа. – С.115.
30. Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в. – С.169.
31. Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии. – С.219.
32. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.1. – С.361. Гл.таксама: Гісторыя сялянства Беларусі.Ад старажытнасці да 1861г. – Мн., 1997. – Т.1.
33. Гісторыя сялянства Беларусі.Ад старажытнасці да 1861г. – Т.1. – С.200.
34. Адна запрэжка складалася з двух валоў ці аднаго каня. У крыніцах такая адзінка называлася сахой.
35. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVIII в. – С.189. Гл.таксама: Гісторыя сялянства Беларусі.Ад старажытнасці да 1861г. – Т.1. – С.191-193.
36. Похилевич Д.Л. Поместье Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964г. – С.392.
37. Лойка П.А. Приватнаўласніцкія сяляне Беларусі: Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI-XVIII стст. – Мн., 1991. – С.105-106. Неабходна адзначыць, што праца П.Лойкі базуюцца на вывучэнні 451 інвентарнага апісання па 220 уладаннях усей Беларусі, пагэтану вынікі яго даследавання маюць шырокае значэнне і тычацца ўладанняў усіх катэгорый землеўладальнікаў і ўсіх рэгіёнаў Беларусі.

38. Там жа. – С.100.
39. Там жа. – С.102.
40. Мелешко В.И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII в. – Мн., 198-. – С.91.
41. Козловский П.Г. Крестьянское хозяйство и положение крестьян в Магнатских вотчинах Белоруссии во второй половине XVII-XVIII вв. Автор дис. на соиск.уч.ст.канд.ист.наук. – Мн., 1965. – С.16.
42. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVIII в. – С.136.
43. Там жа. – С. 201. Гл. таксама: Мялешка В.І., Каралёва А.Г. Маёмасная дыферэнцыяцыя сялянства і сацыяльнага расслаення беларускай вёскі ў другой палове XVIII ст. // Весці АН БССР. Сер.грамадзян.наук. – 1989, №4.
44. Игнатенко А.П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII-XVIII вв. – С.15-17.
45. Лютый А.М. Генезис капитализма в промышленности Белоруссии (вт. полов. XVIII-первая половина XIX вв.). Учебно-методическое пособие. – Мн., 1991. С.7-9.
46. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.І. – С.380.
47. Лютый А.М. Генезис капитализма в промышленности Белоруссии (вторая половина XVIII-первая половина XIX века). Учебно-методическое пособие. – С.28.
48. Там жа. – С.30.
49. Там жа. – С.31.
50. Табліца складзена па дадзеных, якія прыводзяцца ў кн.: «Эканамічная гісторыя Беларусі». – С.410.
51. Лютый А.М. Социально-экономическое развитие Белоруссии во второй половине XVIII-первой половине XIX в. (к проблеме генезиса капитализма). Автореферат дис. на соиск.степ.докт.ист.наук. – Мн., 1990. – С.26.
52. Эканамічная гісторыя Беларусі. – С.112.
53. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.І. – С.375.
54. Белоруссия в эпоху феодализма. – Т.ІІ. – С.354-356.
55. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.І. – С.383.
56. Там жа. – С.385.

РАЗДЗЕЛ III

1. Эканамічная гісторыя Беларусі. – Мн., 1993. – С.66.
2. Шафиров П.П. Рассуждение, какие законные причины е.в. Петр Первый к начатию войны против короля Карла XII Шведского 1700 г. имел. СПб., 177; Голиков И.И. Деяния Петра Великого. – М., 1788-1797.
3. Соловьев С.М. Сочинения. Кн. VII, VIII, IX. – М., 1991-1993г.
4. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1952., Тельпуховский Б.С. Северная война 1700-1721. – М., 1946.; Кафенгауз Б.Б. Северная война и Ништадский мир (1700-1721). – М., 1944; Павленко Н.И. Петр Великий – М., 1990; ён жа: Александр Данилович Меньшиков. – М., 1981; ён жа: Птенцы гнезда Петрова. – М., 1985.; Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. – М., 1984; Бобылев В.С. Внешняя политика России эпохи Петра I. – М., 1990;

- Очерки истории СССР: Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. – М., 1954; История Северной войны 1700-1721. – М., 1987.
5. Koponczunski W. Dzieje Polski nowożytnej. – Warszawa. 1986 – Т. II.; ён жа: Polska a Szwecja. 1660-1795. – Warszawa, 1924; Fieldman J. Polski w obliczu wielkiej wojny północnej 1704-1709. – Kraków, 1925; ён жа: Polska a sprawa wschodnia. 1704-1709. – Kraków, 1928.
6. Гл.: Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). – М., 1990. – С. 11-13.
7. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т.1. – Мн., 1972; Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. – Мн., 1993. – Частка 1. – С.228-229; 231-233.
8. Прыбытка Г. Барацьба магнатаў у XVIII ст. // Спадчына. – 1996. – №1; Пашкевіч У. ВКЛ у Паўночнай вайне (1700-1721 гг.) // Беларуская мінуўшчына. – 1995. – №3.
9. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VII. – тт. 13-14. – М., 1991. – С.32.
10. Нарысы гісторыі Беларусі. Частка 1. – С.231-232.
11. Jasienica P. Rzeczpospolita obojga Narodów. Dzieje agonii. – Warszawa, 1992. – С.45.
12. Письма и бумаги Петра Великого. – СПб., 1887. т.1. – С.304-310. (далее - П.Б.)
13. Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы. – С.7-8.
14. Бильбасов В.А. История Екатерины Второй. – Берлин 1900. – Т.2. – С.417.
15. Павленко Н.И. Петр Великий. – С.127.
16. Гл.: Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая. – С.11-12.
17. Jasienica P. Dzieje agonii. – С.51-55.
18. Павленко Н.И. Петр Великий. – С.137.
19. Данскіх С. Войска, якое не мог разбіць Карл XII. – С.25
20. Пашкевіч У. ВКЛ у Паўночнай вайне. – С.165; Jasienica P. Dzieje agonii. – С.58.
21. Jasienica P. Там жа.
22. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.1. – С.395.
23. История Северной войны. 1708-1721. – С.45-49.
24. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн. VII. – Т. 13-14. – С.606.
25. Тарле Е.В. Северная война. – С.67.
26. Данскіх С. Войска, якое не мог разбіць Карл XII. – С.25-26.
27. Пашкевіч У. ВКЛ у Паўночнай вайне. – С.165.
28. Jasienica P. Dzieje agonii. – С.67.
29. Прыбытка Г. Барацьба Магнатаў у XVIII ст. – С.83.
30. П.Б. Т.2. – СПб, 1989. – С.367-368.
31. Пашкевіч У. ВКЛ у Паўночнай вайне. – С.166.
32. Jasienica P. Dzieje agonii. – С.73.
33. Там жа.
34. Данскіх С. Войска, якое не мог разбіць Карл XII. – С.27.
35. Записки игумена Ореста // Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. – Вильня, 1867. – Т.2. – С.XXXII.

36. Там жа.
37. Беларускія летапісы і хронікі. – Мн., 1997. – С.317.
38. Бяспанскі С.І. Магілёў пад пратэктаратам Бонч-Сініцкага ў 1701-1704 // Магілёўшчына. VI вып. – Магілёў, 1995. – С.48.
39. Данскіх С. Войска, якое не мог разбіць Карл XII. – С.26.
40. Очерки истории СССР. Россия в первой четверти XVIIIв. – С.479
41. П.Б. т.2. – С.184-193.
42. Там жа.С.300-305.
43. Пашкевіч У. ВКЛ у Паўночнай вайне. – С.167.
44. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VIII. – Т.15-16. – С.29. Очерки истории СССР. – С.481.
45. Павленко Н.И. Петр Великий. – С.160, Тельпуховский Б.С. Северная война. – С.54.
46. П.Б. – Т.3. – С.1054.
47. Там же. – С.135-136.
48. Павленко Н.И. Петр Великий. – С.185.
49. Соловьев С.М. Сочинения. – Кн.VIII. – Т.15-16. – С.123.
50. Петр 1 і святары // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – №56. – С.39-42.
51. Очерки истории СССР. – С. 482.
52. Тарле Е.В. Северная война. – С. 93.
53. Очерки истории СССР. – С.481; Павленко Н.И. Петр Великий. – С.201.
54. Бобылев В.С. Внешняя политика России. – С. 43.
55. Там жа. – С.44;
55. Данскіх С. Войска, якое не мог разбіць Карл XII. – С.27; Пашкевіч У. ВКЛ у Паўночнай вайне. – С. 169.
56. Тельпуховский Б. С. Северная война. – С. 58.
57. Очерки истории СССР. – С. 488.
58. П.Б. – Т. VII. – Вып. 1. – С. 143.
61. Беларускія летапісы і хронікі. – С. 339.
62. Там жа. – С. 340.
63. Там жа. – С. 346.
64. Там жа. – С.362-363.
65. Там жа. – С.365.
66. Тарле Е.В. Северная война. – С. 164-167.
67. Беларускія летапісы і хронікі. – С.366.
68. Там жа. – С. 370; Записки игумена Ореста. – С. X.
69. Там жа. – С. XIII; Беларускія летапісы і хронікі. – С.372.
70. П.Б. – т.VIII. – Вып.1. – С.72, 73, 118.
71. Записки игумена Ореста. – С. VII, П.Б. – Т. VI II. – Вып. 2. – С.634.
72. Данскіх С. Войска, якое не мог разбіць Карл XII. – С.28.
73. Цыт. па: Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая. – С.161.
73. Маркс К. и Энгельс Ф. Собр. соч. – Т. 16. – С. 164.
74. Жукович П.Н. Полтавская битва и Польша // Журнал Министерства народного просвещения 1909г. июнь. – С. 366; Нарысы гісторыі Беларусі, ч. 1. – С. 229.

75. Жукович П.Н. Полтавская битва и Польша. – С. 383.
76. Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч.1. – С.229.
77. Прыбытка Г. Барацьба магнацкіх групак у XVIII ст. – С.93.
78. Там жа. – С. 100.

РАЗДЗЕЛ IV

1. Мелешко В.И. Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII вв. – Мн., 1982.
2. Там жа. – С. 6-20.
3. Там жа. – С. 83.
4. Там жа.
5. Козловский П.Б. Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII вв. – Мн., 1969. – С.164.
6. Мялешка В., Лойка П. І ўзняўся люд прасты. – Мн., 1992. – С.23-27.
7. Мелешко В.И. Классовая борьба... – С.94-96.
8. Там же. – С.99.
9. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии... – С.168.
10. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.100-101.
11. Гісторыя Беларускай ССР у 6-ці тамах. – Т.1. – Мн., 1972. – С.404.
12. Там жа. С.405; Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.113.
13. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.105.
14. Гісторыя Беларускай ССР – Т.1. – С.405.
15. Мараш В.Н. Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви. – Мн., 1969. – С.129, 139.
16. Похилевич Ю.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. – Вильнюс, 1966. – С.184.
17. Там жа. – С.179, 184.
18. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии. – С.171-172.
19. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.109.
20. Там жа. С.108.
21. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.112.
22. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии. – С.172.
23. Там жа.
24. Гісторыя Беларускай ССР – Т.ІІ. – С.404.
25. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.124; БЭФ. – Мн., 1959. – Т.1. – С.402.
26. Гісторыя Беларускай ССР – Т.1. – С.406.
27. БЭФ. – Т.ІІ. – С.379.
28. Гісторыя Беларускай ССР – Т.1. – С.407.
29. Там жа.
30. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.128.
31. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии. – С.169.
32. Там жа. – С.169-170.
33. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.144-143.
34. БЭФ. – Т.ІІ. – С.374.

35. Там жа. – С.395.
36. Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII вв.). – Мн., 1974. – С.100-101.
37. Козловский П.Г. Крестьяне Белоруссии. – С.174.
38. Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты. – С.38.
39. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.145; БЭФ. – Т.II. – С.373.
40. Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты. – С.41.
41. История Белорусской ССР. – Мн., 1961. – Т.1. – С.221.
42. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.I. – С.407.
43. Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты. – С.44-45.
44. Гісторыя Беларускай ССР. – Т. 1. – С.408-409.
45. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.157-162.
46. Там жа. – С.163-169.
47. Там жа. – С.175.
48. Там жа. – С.175; Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты. – С.16.
49. Там жа. – С.12.
50. Народная воля, 1997, 12 лістапада.
51. Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты. – С.20.
52. Народная воля, 1997, 13 лістапада.
53. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.179.
54. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.1. – С.410; Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа. – С.118.
55. Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты.
56. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.1. – С.411; Мелешко В.И. – С.193.
57. Народная воля, 1997, 13 лістапада.
58. Цыт.па: Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.192-193.
59. Там жа.
60. Мялешко В., Лойка П. І ўзняўся люд просты. – С.61-62; Народная воля, 1997, 13 лістапада.
61. Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.203.
62. БЭФ. – Т.II. – С.393-394.
63. Народная воля, 1997, 13 лістапада; История Белорусской ССР. – Т.1. – С.223; Мелешко В.И. Классовая борьба. – С.208.
64. БЭФ. – Т.1. – С.390.
65. Народная воля, 1997, 13 лістапада.
66. Хрестоматия по истории БССР. От древнейших времён до 1917г. – Мн., 1977. – С.156-157.
67. Грицкевич А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI-XVIII вв.). – Мн., 1979. – С.15.
68. Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа. – С.34.
69. БЭФ. – Т. II. – С.299-300.
70. Там жа. – С.300.
71. Грицкевич А.П. Социальная борьба. – С.23-24.
72. Там жа. – С.25.

73. Там жа. – С.28.
74. Там жа. – С.29.
75. Там жа. – С.31-32.
76. Там жа. – С.38.
77. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.І. – С.377.
78. Грицкевіч А.П. Социальная борьба. – С.76-77.
79. БЭФ.ТІІ. – С. 384-388.
80. Там жа. – С.398-399.
81. Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа. – С.39, Гісторыя Беларускай ССР. – Т.І. – С.377-378.
82. Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа. – С.39.
83. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.І. – С.378.
84. БЭФ. – Т.ІІ. – С.287-288.
85. Грицкевич А.П. Борьба белорусского народа. – С.94.
86. Там жа. – С.94-95.
87. БЭФ. – Т.ІІ. – С.318-319.
88. Там жа. – С.326.
89. Гісторыя Беларускай ССР. – Т.І. – С.378.

РАЗДЗЕЛ V

1. Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. — Мн., 1992. – С.212.
2. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Ч.І. – С.233.
3. Доунар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1994. – С.162.
4. Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. — Мн., 1991. – С. 30, 159.
5. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. Ч.І. – С. 233.
6. Грыцкевіч А. Паўстанне 1794 г.: перадумовы, ход і вынікі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1994. – №1. – С.39.
7. Падраб.гл.: Філатава А. Тры падзелы Рэчы Паспалітай // Крыжовы шлях: Даламожнік для вывучаючых гісторыю Беларусі. – Мн., 1993. – С.99-100.
8. Трэба заўважыць, што яшчэ ў 1769 г. Аўстрыя стала захопліваць землі Рэчы Паспалітай, заняла, у прыватнасці, Закарпацце і ўстанавіла «санітарны» заслон з сваіх войскаў - пад відам абароны ад пранікнення эпідэміі. На наступны год пад гэтым прадлогам прускія войскі занялі тэв. Вялікую Польшчу і Паморра. Падпісаная канвенцыя ўсе гэта ўзаконіла.
9. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т. 1. – С. 400.
10. Сейм складаўся са 177 дэпутатаў, многія з якіх адносіліся да прыхільнікаў рэформ. У 1790 г. ён прыняў рашэнне аб пadoўжанні сваіх паўнамоцтваў і правядзенні новых выбараў дэпутатаў. Дадакова было выбрана 182 дэпутата, з якіх 112 былі прыхільнікамі рэформ. Такім чынам, агульная колькасць дэпутатаў гэтага сейма складала 359 чалавек, большасць з якіх (181) былі прадстаўнікамі шляхецка-буржуазнага блока («патрыятычная партыя»). Падраб. гл.: Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С.218.
11. Падраб.гл.: Макарова Т.И. Конституция Речи Посполитой 3 мая 1791 г. (к 200-летию принятия) // Веснік БГУ імя У.І.Леніна. – Сер.3. – 1991. – №2. – С.55-56.

12. Гл.: Юхо. Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С.218-224.; Макарова Т.И. Конституция Речи Посполитой 3 мая 1791 г. (к 200-летию принятия) // Веснік БГУ імя У.І.Леніна. – Серія 3. – 1991. – №2; Грыцкевіч В. Наша першая Канстытуцыя // Народная газета. – 1991. – 3 мая; Рэкамендуецца таксама азнаёміцца з артыкуламі: Шалькевіч В.Ф. Ацэнка Канстытуцыі 3 мая 1791 г. у грамадска-палітычнай думцы Беларусі XIX ст. // Веснік БГУ імя У.І.Леніна. – Сер.3. – 1991 г. – №3; Юхо Я., Сажына В. Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. і Канстытуцыя Францыі 3 верасня 1791г.: вопыт параўнальнага даследавання // Грамадская альтэрнатыва. – 1992. – №2.

13. Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С. 222.

14. Там жа. – С. 221.

15. Там жа.

16. Цытую па арт. Макарова Т. И. Конституция Речи Посполитой 3 мая 1791 г. (к 200-летию принятия) // Веснік БГУ імя У.І.Леніна. – Сер.3. – 1991. – №2. – С.58.

17.Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. –С. 224.

18. Падраб. аб рабоце Гродзенскага сейма гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Т.3. – С.140-141.

19. Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С.224. Юхо Я. Цытую па кн.: Юхо Я., Емельянчык У. «Нарадзіўся я ліцвінам...». – Мн., – 1994. –С.28.

21. Некаторыя даследчыкі лічаць, што месцам нараджэння Т.Касцюшкі з'яўляецца маёнтак Марачоўшчына каля мястэчка Косава Слонімскага павета (цяпер Івацэвіцкі р-н). Але ніхто з гісторыкаў не адмаўляе той факт, што радзімай Т.Касцюшкі была Беларусь, г.зн. яго беларускае паходжанне. Падраб.гл.: Бензярук А. Загадка Тадэвуша Касцюшкі // Беларуская мінуўшчына. – 1998. – №1. – С.33-36.

22. Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – С.230.

23. Цыт. па арт.: Юхо Я.,Сажына В. Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. і Канстытуцыя Францыі 3 верасня 1791 г.: вопыт параўнальнага даследавання / / Грамадзянская альтэрнатыва. – 1992. – №2. – С.35.

24. Падраб. аб падрыхтоўцы і ходзе паўстання ў Вільні і ўвогуле ў ВКЛ, у тым ліку і на Беларусі, гл.: Емельянчык У. Паланез для касінераў (3 падзей паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі на Беларусі). – Мн.,1994; Грыцкевіч А. Паўстанне 1794 г.: перадумовы, ход і вынікі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1994. – №1. – С.39-47.

25. Аб тым, які сэнс укладваўся ў паняцце «роўнасць», «незалежнасць» гл.:Анішчанка Я. Яны баяліся беларускага народа... // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – №6. – С.26-29.

26. Гл.: Юхо Я.,Емельянчык У.»Нарадзіўся я ліцвінам...» – С.33.

27. Емельянчык У. Паланез для касінераў (3 падзей паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі на Беларусі). – С.62.

28. Грыцкевіч А. Паўстанне 1794 г.: перадумовы, ход і вынікі // Беларускі гістарычны часопіс. – 1994. – №1. – С.46.

29. Анішчанка Я. Яны баяліся беларускага народа // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – 16. – С.29.

30. Неабходна адзначыць, што пасля падаўлення паўстання пачалося следства па справах яго актыўных удзельнікаў. Ім займалася спецыяльная камісія ў Смаленску, дзейнасць якой працягвалася да мая 1795 года. Матэрыялы следства былі накіраваны ў Пецярбург, у Тайную экспедыцыю вышэйшы орган палітычнага вышуку ў Расіі. Пасля гэтага Кацярына II загадала стварыць «асобы камітэт», які разгледзеў вынікі следства па справе паўстання і прадставіў імператрыцы праект свайго рашэння. Згодна з ім, трынаццаці паўстанцам была вынесена смяротная кара, а астатніх, за выключэннем шаснаццаці чалавек, якія былі вызвалены ад абвінавачвання, прапанавалася выслаць у Сібір. Але Кацярына II смяротны прыгавор, па палітычных матывах, не зацвердзіла, і ўсе вінаватыя, на яе погляд, «бунтаўнікі», былі накіраваны ў бестэрміновую высылку ў Сібір і на Камчатку. Падраб. аб следстве і пакаранні ўдзельнікаў паўстання 1794 г. гл.: Емельянчык У. Паланез для касінераў (з падзей паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі на Беларусі). – С. 148-154. Анішчанка Я. Сакрэты Смаленскага следства // Беларускі гістарычны часопіс. – 1994. – №1. – С. 53-56.
31. Аб тым, як адбываліся падзелы Рэчы Паспалітай гл.: Філатава А. Тры падзелы Рэчы Паспалітай // Крыжовы шлях: Дапаможнік для вывучаючых гісторыю Беларусі. – С. 96-116; Больш падрабязны матэрыялы па ўсіх гэтых пытаннях можна знайсці таксама ў працах: Соловьев С. История падения Польши, 1863; Костомаров Н. Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1870.
32. Аб гэтым гаварылася, у прыватнасці, у Маніфесце генерал-аншэфа Крэчэтнікава аб далучэнні зямель да Расіі па другому падзелу Рэчы Паспалітай ад 27 сакавіка 1793 г. Гл.: Хрестоматия по истории Белоруссии. С древнейших времен до 1917г. – С. 174-176.
33. Эцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мн., 1993. – Т.1. – С. 55.
34. Атрушкевіч М.М. Правядзенне гарадской рэформы 1785г. на Беларусі // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. 27 сакавіка 1999 г. Частка 1. – С. 12-13.
35. Пічукоў В.П., Сычоў В.І. Палітыка царызму на Беларусі ў першай палове XIX ст. – Гомель, 1994. – С. 6.
36. Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. С. 247.
37. Падраб. гл.: Смяховіч М.У. Узаемаадносіны самадзяржаў з каталіцкай царквой на Беларусі (1772-1867 гг.) // Беларускі гістарычны часопіс. – 1995. – №1. – С. 45-50.
38. Пічукоў В.П., Сычоў В.І. Палітыка царызму на Беларусі ў першай палове XIX ст. – С. 14.
39. Ільяшэвіч М. Расейская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярынай II і Паўлы I (1772-1801 гг.). – Вільня. – 1933. – С. 17.
40. Войцех Т.В., Шкуцько Л.Л. Яўрэі на Беларусі ў апошняй чвэрці XVIII ст. // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі. 27 сакавіка 1999г. – Частка I. – С. 19.

41. Белоруссия в эпоху феодализма. – Т. III. – С. 35, 36, 68.
42. Трэба заўважыць, што канфіскацыі працягваліся і ў наступныя гады, але дакладныя лічбы канфіскаваных маёнткаў цяжка вызначыць з-за наяўнасці такой з'явы як накладанне секвестра (свайго рода часовай канфіскацыі) і вяртання раней канфіскаваных маёнткаў іх уладальнікам па розных прычынах (лаяльнасць царскім уладам і інш). Напрыклад, на працягу 1795 года і пачатку 1796 года Кацярынай II было вернута больш за 2/3 уладанняў, секвестраваных у заходніх землях Расіі. Гл.: Пічукоў В.П., Сычоў В.І. Палітыка царызму на Беларусі ў першай палове XIX ст. – С. 8.
43. Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х частках. – Ч. 1. – С. 269.
44. Там жа. – С. 267.
45. Гісторыя Беларускай ССР у 5-ці тамах. – Т. 1. – С. 456.
46. Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі Беларусі. – Мн., 1968. – С. 90-92.
47. История Белорусской ССР. – Мн., 1961. – Том I. – С. 269.
48. Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс Гісторыі Беларусі. – С. 166.
49. Лойка П.А. Гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік для 7 класа сярэдняй школы. – Мн., 1993. – С. 142.

ЛІТАРАТУРА ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ

1. **Абецедарский Л.С.** Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XV-XVII вв. — Мн., 1978.
2. **Атрушкевіч М.** Гарадское кіраванне на Беларусі ў канцы XVIII-пачатку XIX стст. // Беларускі гістарычны часопіс. — 1999, № 3. Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. док. и матер. — Т.2. — Мн., 1960. Гісторыя сялянства Беларусі. Ад старажытных часоў да 1861г. — Т.1. — Мн., 1997.
3. **Голубеў В.Ф.** Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI-XVIII стст. — Мн., 1992.
4. **Грицкевич А.П.** Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII вв. — Мн., 1975.
5. **Грицкевич А.П.** Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI-XVIII вв.). — Мн., 1979.
6. **Данскіх С.** Войска, якое не мог разбіць Карл XII // Беларуская мінуўчына. — 1994. — № 1.
7. **Емельяныч У.** Паланез для касінераў (з падзей паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі на Беларусі). — Мн., 1994.
8. **Игнатенко А.П.** Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII-XVIII. — Мн., 1963.
9. **Игнатенко А.П.** Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая половина XVII-XVIII вв.). — Мн., 1974.
10. **Ільяшэвіч М.** Расійская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панаваньне Кацярыны II і Паўла I (1772-1801 гг.). — Вільня, 1933.
11. Канфесіі на Беларусі. — Мн., 1998.
12. **Калубовіч Я.** Магілёў у Паўночную вайну // Магілёўская даўніна. — 1994. — №2.
13. **Козловский П.Г.** Крестьяне Белоруссии во второй половине XVII-XVIII вв. — Мн., 1969.
14. **Козловский П.Г.** Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIIIв. — Мн., 1974.
15. **Лойка П.А.** Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI-XVIII стст. — Мн., 1991.
16. **Лютый А.М.** Генезис капитализма в промышленности Белоруссии (вторая половина XVIII-первая половина XIX вв.). Учебно-методическое пособие. — Мн., 1991.
17. **Мальцев А.Н.** Россия и Белоруссия в серединеXVIв. — М., 1974.

18. **Макарова Т.И.** Конституция Речи Посполитой 3 мая 1791 г. (к 200-летию принятия) // Веснік БГУ імя У.І.Леніна. Сер.3. – 1997. – № 2.
19. **Марзалюк І.А.** Гісторыя рэлігіі Беларусі (X-XVIII стст.). – Мaгілёў, 1997.
20. **Марзалюк І.А.** Магілёў у вайне з Рэччу паспалітай (1654-1667) // Зборнік матэрыялаў магілёўскіх чытанняў «Трафім Сурта і яго час» – Мaгілёў, 1993.
21. **Мелешко В.И.** Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII-XVIII вв.). – Мн., 1975.
22. **Мелешко В.И.** Классовая борьба в белорусской деревне во второй половине XVII-XVIII вв. – Мн., 1982.
23. **Мелешко В.И.** Могилев в XVI-середина XVII вв. – Мн., 1978.
24. **Мялешка В., Лойка П.** І ўзняўся люд прасты. – Мн., 1982.
25. **Пашкевіч У.** ВКЛ у Паўночнай вайне (1700-1721) // Беларускі гістарычны часопіс. – 1995, №3.
26. **Пінчукоў В.П., Сычоў В.І.** Палітыка царызму на Беларусі ў першай палове XIX ст. – Гомель, 1994.
27. **Похилович Д.Л.** Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. Вильнюс, 1966.
28. **Прыбытка Г.** Барацьба магнатах групавак у другой палове XVII-пачатку XVIII ст // Спадчына. – 1995. – №5.
29. Русско-белорусские связи. Сб. документов (1570-1667 гг.). – Мн., 1963.
30. **Сагановіч Г.** Невядомая вайна (1654-1667 гг.). – Мн., 1995. Социально-политическая борьба народных масс Беларуси. Конец XIV в. – 1648г. – Т.1. – Мн., 1988.
31. **Філатава А.** Тры падзелы Рэчы Паспалітай // Крыжовы шлях: Дапаможнік для вывучаючых гісторыю Беларусі. – Мн., 1993.
32. **Чигринов П.** Белорусско-российские отношения: История и современность Мн., 1999.
33. **Юхо Я.** Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. – Мн., 1992.

ЗМЕСТ

УСТУП.....	3
РАЗДЗЕЛ 1. Войны на Беларусі ў сярэдзіне – другой палове XVII ст.....	4
§ 1. Паўстанні на Беларусі ў канцы 40-х – пачатку 50-х гадоў XVII ст.....	4
§ 2. Беларусь у час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гадоў.....	12
РАЗДЗЕЛ 2. Беларусь у час Паўночнай вайны (1700–1721 гг.).....	23
§ 1. Перадумовы ўцягнення Рэчы Паспалітай у вайну.....	23
§ 2. Беларусь у пачатку вайны. Абвастрэнне ўнутрыпалітычнай барацьбы ў ВКЛ (1700–восень 1704 г.).....	27
§ 3. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі (восень 1704 г. – 1709 г.). Вынікі вайны.....	32
РАЗДЗЕЛ 3. Эканамічнае развіццё беларускіх зямель у другой палове XVII–XVIII стст.....	40
§ 1. Эканамічнае становішча Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII стст.....	40
§ 2. Эканамічны ўздым на Беларусі ў другой палове XVIII ст.....	45
РАЗДЗЕЛ 4. Абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей. Сялянскі рух. Барацьба гараджан.....	67
§ 1. Няўзброенная барацьба сялян.....	68
§ 2. Узброеныя выступленні сялян.....	74
§ 3. Паўстанне ў Крычаўскім старостве.....	77
§ 4. Сацыяльная барацьба ў гараджан.....	83
РАЗДЗЕЛ 5. Уключэнне Беларусі ў склад Расіі.....	90
§ 1. Абвастрэнне палітычнага крызісу ў Рэчы Паспалітай у 60-х – пачатку 70-х гадоў XVIII ст. Першы падзел яе.....	90
§ 2. Узмацненне рэфарматарскай дзейнасці ў Рэчы Паспалітай у 80-90-я гады XVIII ст. Другі падзел гэтай дзяржавы.....	95
§ 3. Паўстанне Тадэвуша Касцюшкі. Трэці падзел Рэчы Паспалітай.....	99
§ 4. Становішча беларускіх зямель у складзе Расіі ў канцы XVIII – пачатку XIX стст.	106
СПАСЫЛКІ.....	113
ЛІТАРАТУРА ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ.....	126

Вучэбнае выданне

Дзмітрачкоў Пётр Фролавіч
Маразевіч Валерый Лукіч

БЕЛАРУСЬ
у другой палове XVII-XVIII стст.

Вучэбны дапаможнік

Камп'ютэрны набор і вёрстка **Т.А. Філімонава**
Тэхнічны рэдактар **Г.М. Гладун**
Карэктар **Ю.Л. Кац**

ЛВ №384 ад 30.04.99. ЛП №281 ад 23.07.98.
Здадзена ў набор 3.09.99. Подпісана да друку 01.01.2000.
Фармат 60×84^{1/16}. Бумага афсетная. Гарнітура Arial Cyr.
Ум.-друк.арк. 9,6. Ул.-выд.арк. 10,3. Тыраж 300 экз. Заказ № **87**

Выдавецтва **Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта**
імя **А.А. Куляшова**, 2000
Надрукавана на рызографе лабараторыі аператыўнай паліграфіі
МДУ імя **А.А. Куляшова** 212022, г. Магілёў, вул. Касманаўтаў, 1.